

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

29. AASTAKÄIK 2017 NUMBER 4 (337)

Liivimaa Rootsi-aegne kohtuelu uuemas trüki sõnas <i>Marju Luts-Sootak</i>	579
“...nii et ühelgi osalisel poleks õiglast põhjust kaebamiseks”: Rootsi 1630. ja 1632. aasta alamkohtute reform ja talurahvakohtud Liivimaal <i>Heikki Pihlajamäki</i>	586
<i>Tõlkinud Astri Schönfelder</i>	
Peegelpildid <i>Heljo Mänd</i>	612
Loomingulisus, psühhoos, autism ja sotsiaalne aju <i>Michael Fitzgerald</i>	620
<i>Tõlkinud Amar Annus</i>	
Kummalised kõnetused: Autistliku narratiivi iseärasusi <i>Amar Annus</i>	640
Eesti epitaaf <i>Toomas Kiho</i>	675
Literalism ja kontekstualism: Mõned variatsioonid. I <i>François Recanati</i>	677
<i>Tõlkinud Henrik Sova</i>	
Muutused Eesti kanepiväitluses ja selle mõju uimastipoliitikale <i>Marianne Paimre</i>	695

<i>Arvustus: Müütiline pilt Eesti nõiaprotsessidest. Aarne Ruben.</i>	
<i>Nõiaprotsessid Eestis. Tallinn: Varrak, 2016. 351 lk.</i>	
<i>Tiina Vähi</i>	721
<i>Nihilism eesti kirjanduses: Lisandusi debatile. Leo Luks.</i>	
<i>Nihilism ja kirjandus: Ei kogemine filosoofia ja kirjanduse ühtesulamisel. (ACTA Universitatis Tallinnensis.)</i>	
<i>Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2015. 263 lk.</i>	
<i>Indrek Ojam</i>	742
Abstracts	
	748
<i>Arutlusi ja matemaatilisi tõestuskäike kahe uue teadusharu vallast, mehaanika ja väiksemate liikumiste alalt. XVII</i>	
<i>Galileo Galilei</i>	757
<i>Tõlkinud Mailis Põld</i>	

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Illustratsioonid lk 611, 619, 676, 694, 720:

MARKO MÄETAMM MA (sünd. 1965) on õppinud Eesti Kunstiakadeemia graafika erialal aastatel 1988–1993, 1995. a kaitsnud seal samas vabade kunstide magistrikraadi, töötanud 2002–2010 EKA vabade kunstide teaduskonna dekaanina, esindanud Eestit Veneetsia biennaalil 2003. ja 2007. aastal. Töötab erinevate meediumidega — kirjutab, joonistab, maalib, teeb videoid ja ruumiinstallatsioone. Armastab elulisi, autobiograafiast tõukuvaid teemasid ning peab kunsti tegemisel kõige olulisemaks kommunikatsiooni.

LIIVIMAA ROOTSI-AEGNE KOHTUELU UUEMAS TRÜKISÕNAS

Marju Luts-Sootak

Vana hea, vahel ka *kuldseks* nimetatud Rootsi aeg on Eesti ajalookirjutuses olnud ikka lemmiklapse rollis, isegi kui selle headus kas sisuliselt või provokatsiooni mõttes vahel ka küsimuse alla seatakse. *Akadeemiaski* on küsitud selle järele, kas Rootsi aja headus on müüt või oligi tegelikkus (Laidre 1994). Viimasel ajal on just õigusajaloolistest uurimustest lähtudes esitatud provokatiivne tees, et me võiksime rääkida ka halvast, võib-olla koguni kurjast ja julmast Rootsi ajast. Ajalooteaduse doktorandi Ken Irdi ettekanne 34. Eesti õigusteadlaste päevaldel oktoobris 2016 Tartus kandis pealkirja ““Vana vali Rootsi aeg” ja “Venemaa inimlik paleus”? Surmanuhtlusest Läänemere provintside kohtutes XVIII sajandil”.¹ Varauusaja karistuspraktika ja karistusõigus üldse tundub tänapäeval julm ja vali. Selle õiguse haldamine nõudis vastavalt õppinud juristi. Näiteks palju põlastatud piinamine ülestunnistuse saavutamise vahendina inkvisitsiooniprotsessis oli allutatud väga rangetele reeglitele ja piirangutele (Oestmann 2012). Nende reeglite tundmine ja rakendamine nõudis peale karistusõiguse ja kriminaalprotsessi sisulise poole tundmise ka vastavat selget vormi ehk hierarhilist kohtusüsteemi ja reguleeritud protsessikorraldust.

Rootsi-aegne kohtureform Liivimaal just niisuguse hierarhilise kohtusüsteemi ülesehitamist taotleski. See reform ja üldse

¹Ken Irdi ettekanne ja kogu õigusajaloo sektsiooni töö pealkirja all “Inimene ja võim” on järelvaadatav: www.utv.ee/naita?id=24767.

Rootsi-aegne Liivimaa kohtukorraldus on olnud samuti üks ajalookirjutuse lemmikteemasid, olgu siis tegemist Eesti, Rootsi või Saksa uurijatega. Liivimaa õuekohtu rajamist ja alamate kohtute reformi ning kogu uue kohtusüsteemi toimimist on käsitletud ka uues Eesti ajaloo põhiteoses (Küng 2013: 245–248), samuti mitte väga ammu ilmunud ülevaatlikus teoses Rootsi ajast Eesti- ja Liivimaal (Tarkiainen, Tarkiainen 2014: 111–119). Üldkäsitlustele omaselt on nii ühes kui teises piirdutud vaid üldisemate andmetega, olemasolevat trükisõna on kasutatud üksnes valikuliselt. Seejuures jäävad “valikbibliograafia” (Küng 2013: 457) kriteeriumid kohati hämaraks ja valik nähtub mõnes osas lausa sisuliselt õigustamatu. Sedasama võib öelda ka katse kohta anda saksa keeles üldülevaade Eesti- ja Liivimaa kohtukorraldusest Rootsi ajal (Küng 2012) — kirjeldus on pinnapealne, kohati ekslik, ja kirjanduse valik on küsitav.

Ootuspäraselt on eriküsimustega tegelevad uurimused nii olemasoleva kirjanduse kasutamise kui faktitäpsuse poolest paremal järjel ja usaldusväärsemad. Üksikküsimustest on põhjalikumalt tegeldud Tartu õuekohtu liikmete haridustaustaga (Tering 1989), samuti Rootsi riigikassa kulutustega Liivimaa õuekohtule ja maa-kohtutele (Piirimäe 2009: 147–149).

Tartu õuekohtu kohta käiva varasema saksa- ja rootsikeelse kirjanduse, nii teiste kui enda kirjutatu, on kokku võtnud Ralph Tuchtenhagen. Tema artikkel Tartu õuekohtust Rootsi kuningriigi provintsiaalpoliitika ja õuekohtute üldisema süsteemi taustal on ilmunud nii saksa keeles kui eesti tõlkes (Tuchtenhagen 2005, 2006). Tuchtenhagen on peale varasema baltisaksa (õigus)ajaloolise kirjanduse (eelkõige Bunge 1874: 228–259) toonud saksa- ja eestikeelsesse ajalookirjutusse ka rootsikeelse uurimistraditsiooni põhiseisukohad (eelkõige Meurling 1967 ja Liljedahl 1933). Lähemal süvenemisel osutub ka Tuchtenhageni valik varasemast saksakeelsest kirjandusest mõneti üllatavaks. Bunge kuulsuse varju jäänud, kuid Baltimaade õigusajalugu, eriti just kohtu- ja protsessiajalugu uurinud Oswald Schmidtilt (1823–1890) on Tuchtenhagen kasutanud küll postuumselt avaldatud üldülevaadet Eesti-, Liivi- ja Kuramaa õigusajaloost (Schmidt 1895), kuid jätanud täiesti tähelepanuta tema teosed Liivimaa tsi-

viilprotsessi ajaloost ja olemusest (Schmidt 1868, 1880). Tuchtenhagen on üllatavalt palju kasutanud F. Laestadiuse ülevaadet Tartu õuekohtu asutamisest ja päris algusaegsest tegevusest (Laestadius 1897), kuna see kirjutis on muus asjakohases trükisõnas pigem tähelepanuta jäänud. Tuchtenhagen on aga vaadandud täiesti mööda Woldemar von Bocki kirjutatud Liivimaa kriminaalprotsessi ajaloost (Bock 1847). Bocki hinnangud ja tõlgendused on vahel küll küsitavad, kuid tema teost pole ka põhjust eirata, sest kirjandust ei ole ju ühtekokku kuigi palju. Igatahes toetub Tuchtenhagen üksnes trükisõnale, aga pole ka selle kasutamisel päris järjekindel. Näiteks ei ole ta üldse maininud Heikki Pihlajamäki kirjutisi Liivimaa õuekohtust ega kohtureformist, millest mitmed olid tema artikli kirjutamise ajaks juba ilmunud. Nn üldajaloolistes kirjutistes kiputaksegi juristide, samuti õigusajaloolaste uurimusi pigem kõrvale jätma. See ei ole ilmselt viljakas lahendus: õigusajaloolaste küsimuseasetus on enamasti küll juriidiliselt spetsiifilisem, aga võimaldab niisugusena märgata ka neid tahke, mis teisiti asetatud uurimisküsimuste puhul varju jäävad.

Umbes viimase viieteistkümne aastaga on nii Tartu õuekohtu kui Liivimaa Rootsi-aegsete kohtute alal üldse kõige olulisemaks uurijaks kujunenud just õigusajaloo professor Heikki Pihlajamäki Helsingi ülikoolist. Erinevalt (balti)sakslastest või eestlastest on tal soomlasena n-ö kõrvaltvaataja eelis, aga ka põhiline taustainfo Rootsi kuningriigi põhjapoolsete provintside olukorrast. Kõigist teistest uurijatest ja kirjutajatest eristab Pihlajamäki teoseid aga eelkõige see, et ta on peale varasema trükisõna kasutanud väga palju ka kohtute materjale nii Eesti, Läti kui Rootsi arhiividest. Juba esimeses artiklis, kus Pihlajamäki tutvustas oma uut uurimisprojekti Liivimaa õuekohtu tegevusest Rootsi ajal, tollal veel koos Helsingi kolleegi Pia Letto-Vanamoga, anti kohe ka ülevaade õuekohtu fondi materjalidest Läti ajalooarhiivis Riias (Letto-Vanamo, Pihlajamäki 2002: 133–136). Sellele artiklile järgnes allikapõhine sissevaade Liivimaa alamastme kohtutes toimunusse vahetult Rootsi aja alul, kui pilt peaks näitama ulatusliku kohtureformi elluviimist, kuid tegelikult joonisuvad välja hoopis varasema traditsiooni jõudsa jätkumise kon-

tuurid (Pihlajamäki 2003). See artikkel on *Akadeemia* käesolevas numbris tehtud kättesaadavaks ka eestikeelses tõlkes. Seejärel ilmus artikkel selle kohta, millistele allikatele toetusid Liivimaa kohtud õigust mõistes ja kuivõrd selles üldse peegeldub varauusaja rootsilik või saksalik või koguni üldse euroopalik juriidiline meetod (Pihlajamäki 2007a). Samal aastal ilmunud artikkel piinamisest kui protsessiõiguslikust vahendist varauusaegses Rootsi kuningriigis (Pihlajamäki 2007b) tõi talle ajakirja *Law and History Review* aasta parima artikli preemia. Ehkki uurimuses tegeldakse varauusaegse Rootsi kuningriigi kriminaalprotsessiõiguse ja -korraldusega üldisemalt, on just kaasaegse Liivimaa kohtute tegevus see võrdlusnäide, mille abil joonistatakse välja varauusaegse Rootsi õigusemõistmise olulised erinevused muust Euroopast, eelkõige saksalikust õiguskultuuriruumist. Seevastu artiklites Liivimaa kohtutes kasutatud keeltest (Pihlajamäki 2008), kriminaalprotsessiõigusest (Pihlajamäki 2013) või selle üksikutest elementidest (Pihlajamäki 2007c) on taas kesksel kohal just Liivimaa allikad ja kontekst. Võrdleva õigusajaloo professorina ei vaata Pihlajamäki Liivimaa kohtusüsteemi ega kohtutes toimunut kunagi isoleeritult, vaid alati võrdluses Rootsi üldise, Rootsi kuningriigi teiste provintside ja muidugi ka Saksa või üldisemaltki Euroopa kaasaegse olukorraga. Tartu õuekohtule eeskujuks olnud Stockholmi ehk Svea õuekohtu juubelikogumikus ilmuski artikkel nende kahe kohtu õigusliku aluse, aga ka tegevuse ja õiguskultuurilise konteksti võrdlusest (Pihlajamäki 2014). Sellest artiklist lähtudes, kuid nii mõneski punktis uurimuslikult sügavamale kaevudes, nii laiemalt kui intensiivsemalt senise eesti- ja saksakeelse kirjanduse tulemusi kasutades kirjutasime kaasautor-suses ka pikema eestikeelse artikli “Tartu õuekohus kui õigusiire: Svea ja Liivimaa apellatsioonikohtute võrdlus”, mis ilmub 2017. aastal *Ajaloolise Ajakirja* õigusajaloo erinumbris.

Niisiis on Rootsi-aegse Liivimaa kohtukorralduse ja -praktika teemal kohe-kohe oodata veelgi uuemaid uurimusi. Tegelikult enamgi, kui siin seni mõista antud. Nii jõudis 2017. aasta jaanuaris Brilli kirjastuselt ilmuda ka Heikki Pihlajamäki raamat *Rootsi vallutus ja õigus Liivimaal (u. 1630–1710): Näide õiguslikust paljususest varauusaegses Euroopas* (Pihlajamäki 2017).

Artikkel ilmutab Eesti Teadusagentuuri uurimistoetuse IUT20-50 toel.

Kirjandus

- B o c k, Woldemar von 1845. *Zur Geschichte des Kriminalprocesses in Livland*. Dorpat: E. J. Karow
- B u n g e, Friedrich Georg von 1874. *Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens in Liv-, Est- und Curland*. Reval: F. Kluge
- K ü n g, Enn 2012. Das Gerichtswesen in den schwedischen Ostseeprovinzen Est- und Livland im 16. und 17. Jahrhundert. — Nils Jörn (Hrsg.). *Rechtsprechung zur Bewältigung von Kriegsfolgen: Festgabe zum 85. Geburtstag von Herbert Langer*. (Schriftenreihe der David-Mevius-Gesellschaft, Bd. 7.) Hrsg. von N. Jörn. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, S. 225–238
- K ü n g, Enn 2013. Rootsi administratiivvõim Eesti alal. — *Eesti ajalugu III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*. Koost. Enn Küng. Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, lk 219–271
- L a e s t a d i u s, F. 1897. Beiträge zur Kunde der Organisation des Livländischen Gerichtswesens durch Johann Skytte. — *Baltische Monatsschrift*, Jhrg. 39, Bd. 44, S. 415–434
- L a i d r e, Margus 1994. “Vana hea Rootsi aeg” — müüt või tegelikus? — *Akadeemia*, nr 5, lk 957–962
- L e t t o - V a n a m o, Pia, Heikki P i h l a j a m ä k i 2002. Funktionen des Livländischen Hofgerichts (1630–1710): Bericht über ein Forschungsprojekt. — Jörn Eckert, Kjall Å. Modéer (Hrsg.). *Geschichte und Perspektiven des Rechts im Ostseeraum: Erster Rechtshistorikertag*. (Rechtshistorische Reihe 251.) Frankfurt am Main et al.: Peter Lang, S. 129–146
- L i l j e d a h l, Ragnar 1933. *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634*. Uppsala
- M e u r l i n g, Anna Christina 1967. *Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700*. (Bibliotheca historica Lundensis 19.) Lund: Gleerup
- O e s t m a n n, Peter 2012. Õiguspärane ja õigusvastane piinamine *ius commune* kriminaalprotsessis. Tlk Astri Schönfelder. — *Juridica*, nr 1, lk 52–62
- P i h l a j a m ä k i, Heikki 2003. “...dass kein Theil mit Billigkeit zu klagen Ursache habe”: Die schwedische Hof- und Untergerichtsre-

- form der Jahre 1630/32 in Livland und das Schicksal der bauerlichen Gerichtsbarkeit. — Nils Jörn, Bernhard Diestelkamp, Kjell Åke Modéer (Hrsg.). *Integration durch Recht: das Wismarer Tribunal (1653–1806)*. (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich 47.) Köln—Weimar—Wien: Böhlau, S. 197–213
- Pihlajamäki, Heikki 2007a. Der frühmoderne Jurist und die Rechtsquellen: Rechtsanwendung in den livländischen Gerichten der schwedischen Zeit (ca. 1630–1710). — Leopold Auer, Werner Ogris, Eva Ortlieb (Hrsg.). *Höchstgerichte in Europa: Bausteine frühneuzeitlicher Rechtsordnungen*. (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich 53.) Köln—Weimar—Wien: Böhlau, S. 63–80
- Pihlajamäki, Heikki 2007b. The painful question: The fate of judicial torture in early modern Sweden. — *Law and History Review*, Vol. 25, No. 3, pp. 557–592
- Pihlajamäki, Heikki 2007c. Restitutio in integrum i 1600-talets livländska rätt: Några exempel av ett rättsinstituts utveckling. — Petter Asp (red.). *Eftersyn och eftertanke*. Uppsala: Iustus Förlag, s. 203–210
- Pihlajamäki, Heikki 2008. Oikeuskielet 1600-luvun Liivinmaal-la. — Foley Richard (toim.). *Kielen ja oikeuden kohtaamisia: Heikki E. S. Mattilan juhla kirja*. Helsinki: Talentum, s. 283–292
- Pihlajamäki, Heikki 2013. Claiming authority: Criminal procedure in seventeenth-century Swedish Livonia. — *Bergen Journal of Criminal Law and Criminal Justice*, Vol. 1, No. 2, pp. 80–97
- Pihlajamäki, Heikki 2014. The court of appeal in legal transfer: The Svea and Dorpat court of appeal. — Mia Korpiola (ed.). *The Svea Court of Appeal in the Early Modern Period: Historical Reinterpretations and New Perspectives*. (Rättshistoriska studier 26.) Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, pp. 217–260
- Pihlajamäki, Heikki 2017. *Conquest and the Law in Swedish Livonia (ca. 1630–1710): A Case of Legal Pluralism in Early Modern Europe*. (The Northern World 77.) Leiden—Boston: Brill
- Piirimäe, Helmut 2009. *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaaal XVII sajandil*. Tartu: EÜSi Kirjastus
- Schmidt, Oswald 1868. Zur Geschichte des livländischen landrechtlichen Civilprocesses. — *Zeitschrift für Rechtswissenschaft*, Jhrg. 1, S. 1–42
- Schmidt, Oswald 1880. *Der ordentliche Civilproceß nach livländischem Landrecht*. Dorpat: C. Mattiesen

- Schmidt, Oswald 1895. Rechtsgeschichte Liv-, Est- und Curlands, aus dem Nachlasse des Verfassers hrsg. von E. von Nottbeck. — *Dorpter juristische Studien*, Bd. 3, S. VIII, 75–403
- Tarkiainen, Kari, Ülle Tarkiainen 2014. *Meretagune maa: Rootsi aeg Eestis 1561–1710*. Rootsi keelest tlk Ivar Rüütli. Tallinn: Varrak
- Teriing, Arvo 1989. Über die Juristenausbildung der Mitglieder des Hofgerichts in Dorpat (Tartu) 1630–1710. — *Studia Iuridica: Historia et Theoria IV*. (Tartu Ülikooli toimetised 868.) Tartu, S. 28–56
- Tuchtenhagen, Ralph 2005. Das Dorpater Hofgericht als Bestandteil der schwedischen Politik gegenüber den Ostseeprovinzen 1629–1710. — Mati Laur, Enn Küng, Stig Örjan Ohlsson (Hrsg.). *Die baltischen Länder und der Norden: Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag*. (Nordistica Tartuensia 13.) Tartu: Akadeemiline Ajalooselts, S. 114–151
- Tuchtenhagen, Ralph 2006. Tartu õuekohus Rootsi Läänemereprovintside poliitika koostisosana 1629–1710. — Enn Küng (koost.). *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil*. II. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 363–395

MARJU LUTS-SOOTAK (sünd. 1966) on lõpetanud Tartu Ülikooli õigusteaduskonna 1990, kaitsnud samas nii magistri- (1993) kui doktorikraadi (2000), mõlemad õigusajaloost. TÜ õigusteaduskonna stažöör-uuriija, lektor, õppeülesande täitja ja erakorraline teadur 1990–2001, õiguse ajaloo dotsent 2001–2003, professor a-st 2003. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Uurida end vabaks: Humboldtliku teaduse ja hariduse ideaali rakendusest õigusteaduses” (1998, nr 5 ja 6, lk 1053–1067 ja 1282–1291), “Modernne eraõigus kui vabade vaba vabadusõigus — riigi toel” (2008, nr 9, lk 1897–1926) ning tõlkeid.

“...NII ET ÜHELGI OSALISEL POLEKS ÕIGLAST PÕHJUST KAEBAMISEKS”

Rootsi 1630. ja 1632. aasta
alamkohtute reform ja
talurahvakohtud Liivimaal

Heikki Pihlajamäki

Tõlkinud Astri Schönfelder

1. UURIMISKÜSIMUS

17. sajand on Rootsi kohtukorralduse ajaloos võib-olla kõige olulisem aastasada. Just siis seati sisse kindel kohtusüsteem ja tsentraliseeriti kohtukorraldus. Selles protsessis oli keskne osa õuekohtutel. Esimese õuekohtuna asutati 1614. aastal Stockholmis

Heikki Pihlajamäki. “...daß kein Theil mit Billigkeit zu klagen Ursache habe”: Die schwedische Untergerichtsreform der Jahre 1630 und 1632 in Livland und das Schicksal der bäuerlichen Gerichtsbarkeit. — *Integration durch Recht: Das Wismarer Tribunal (1653–1806)*. (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich 47.) Hrsg. von Nils Jörn, Bernhard Diestelkamp, Kjell Åke Modéer. Köln—Weimar—Wien: Böhlau, 2003, S. 197–213. Avaldame autori loal.

kuningliku kohtualluvusega Svea õuekohus. Peagi järgnesid Turu (1623), Tartu (1630) ja Jönköpingi (1634) õuekohus. 1615. aasta protsessikorralduse järgi võis õuekohtu otsuse peale esitada kuningale kassatsioonipalve (*beneficium revisionis*).

Seega jagati kogu Rootsi kuningriiki õuekohturingkondadeks ning õuekohtud muutusid apellatsiooninstantsideks. Keskvoim tugevnes ja kuninglikud õuekohtud asusid peagi kontrollima alamastme kohtute tegevust. See järelevalvefunktsioon muutis õuekohtud Rootsi riigis oluliseks õiguse ühtlustamise vahendiks.

Kogu riiki hõlmava ühtse õiguskorralduseni ei jõutud Rootsis aga kunagi. Ühtlustamispüüdluste kõrval oli äsja vallutatud alade õiguspoliitikas teistel asjaoludel tähtsam osa. Rootsi suurvõimu laienedes Liivimaale ja Saksa Rahvuse Püha Rooma Keisririigi aladele kerkis küsimus rootslaste suhtumisest võõrastesse õiguskultuuridesse, rääkimata tervest hulgast praktilistest probleemidest, mis tuli samuti lahendada.

Liivimaa liideti Rootsi kuningriigiga Altmargi vaherahu tulemusena 1629. aastal. Kohe pärast esimese kindralkubeneri Johan Skytte (1629–1634) ametisse nimetamist alustati õigusemõistmise reformimisega. Ümberkorralduste üheks olulisemaks tulemuseks oli maakohtute rajamine, mis asusid esimese kohtuastmena lahendama tsiviil- ja kriminaalasju. 1632. aasta maakohtukorraldusega jagati provints viieks maakohturingkonnaks: Riia, Tartu, Pärnu, Võnnu ja Koknese. Kuna Pärnus ja Võnnus kuulus kohtupidamise õigus aadli privileegide hulka, võib neid pidada ka “erakohtuteks”. Pärnus kuulus õigusemõistmine Thurni krahvi pädevusse, Võnnu kohus jäi Axel Oxenstiernale läänistatud maa-dele. Linnades jäid alamastme kohtuteks endiselt magistraadid. Muud Tartu õuekohtule allutatud alamastme kohtud olid konsistoriaalkohtud, lossikohtud, vaeslastekohtud ja sillakohtud.

Minu käsitluse keskmes on küsimus Liivimaa õiguse ühtlustamisest. Selleks vaadeldakse kahte Tartu õuekohtule allunud maakohut. Õiguslik ühtlustamine oli Liivimaa tõhusa valitsemise eelduseks ning seega Rootsi kuningavõimule hädavajalik. Rootsi õigusreformijad kohtasid Liivimaal ulatuslikku õiguslikku mitmekesisust, mille rakendamisega pidid toime tulema talurahva

kohtuasju arutanud alamkohtud. Seda teesi kinnitavad arhiivimaterjalid, mis on käesoleva uurimuse aluseks. Siin on välja valitud kaks näidet. Esimesena vaatleme Tartu maakohut, kus talurahval oli veel Rootsi aja alul üllatavalt aktiivne osa kohtuprotsessides. Teine näide erineb esimesest olulisel määral: Pärnu maakohus oli 1630. aastatel krahvinna Magdalena von Thurni kohus, milles talurahva oma kohtutraditsioonil enam kohta ei olnud.

Liivimaa talurahvakohtute saatus kui juba nimetatud õigusarengu ja hilisemal Rootsi ajal toimunud reformide tulem oli tähtis sõlmpunkt kohalikus õigusajaloos ning pälvis tähelepanu juba 19. sajandil, kuid vallandas veel hiljemgi kirglikke poliitilisi ja koguni konfessionaalseid vaidlusi. Siiski pole pärast Arnold Soomi uurimusi 1950. aastate algusest seda teemat rohkem käsitletud, ehkki see pakub huvi ka rahvusvahelises võrdluses. Käesolevas artiklis küsitakse, mis juhtus talurahvakohtuga Rootsi-aegse õigusreformi käigus. Ühtlasi heidetakse pilk sellele õiguslikule paljususele, millega Rootsi vallutajad Liivimaal kokku puutusid.

2. UURIMISSEIS

16. sajandi teine pool ja 17. sajandi esimene kolmandik tähendasid Liivimaale peaaegu katkematuid sõdu, ühtaegu kannatas maa mitmete katkuepideemiate ja näljahädade käes. Kui Liivimaa Altmargi rahuga 1629. aastal Rootsi riigiga liideti, olid sõjad, haigused ja näljahädad Liivimaa majanduslik-sotsiaalsetes oludes ja rahvastikutopograafias põhjustanud märkimisväärsed muudatusi. Thomas Hiärne kroonikas kirjeldatakse 1580. aasta katku tagajärgi nii: “[L]ühikese aja jooksul oli lugemata hulk inimesi selle kätte surnud ja ei olnud ühtki linna, lossi või küla, kus inimesed poleks haigetena lamanud; linnade tänavad ja turud, kõik suured maanteed ja külad olid inimestest täiesti lagedad” (tsit. Kahk 1999: 30).¹ Mõnede arvutuste järgi oli 16. sajandi keskel Eesti

¹ “[I]nnerhalb kurtzer Zeit ein unzählich Volck daran gestorben, und nicht eine Stadt, Schloss oder Dorff gewesen, da nicht die Leute [---] kranck gelegen; die Strassen und Märckte der Städte, alle Heer-Strassen und Dörffer waren gantz wüst von Volcke”.

praegusel maa-alal elanud 250 000–300 000 inimesest 1720. aastatel elus vaid kolmandik (Palli 1995: 477 jj; Soom 1954: 36).

Põhjalikult erinesid teineteisest ka 1630. aastate ja Poola aja (1561–1629) mõisamajandus. Paljud mõisad olid kas täiesti või osaliselt hävitatud ning talupojad suures osas hukkunud või minema läinud. Näiteks oli 1627. aasta revisjoni järgi Tartu piiskopi ilmalikku võimualasse ehk stifti kuulunud 50 maamõisas ainult 622 asustatud ja 1605 mahajäetud majapidamist (Transehe-Roseneck 1890: 6).

Pärast Poola-aegse pika sõdadeperioodi lõppu hakkas Liivimaa rahvaarv aegamööda taas kasvama. Mõisad reorganiseeriti enamasti ja anti Rootsi aadlile rendile. Kuigi Liivimaa läks 17. sajandi esimesel poolel Rootsile rohkem maksma, kui sisse tõi, jõudis mõisamajandus 1630. ja 1640. rahulikel aastatel tublisti kosuda. Põhjusega toonitas traditsiooniline baltisaksa ajalookirjutus Rootsi vallutusaja soodsat mõju Liivimaa talupoegadele. Nii kirjutab näiteks Astaf von Transehe-Roseneck: “Rootsi valitsusaja algus tähistab ajahetke, mil Liivimaa oli majanduslikult täiesti alla käinud. [...] Vaevaliselt hakkas maa esimeste Rootsi valitsejate õnnistusrikka skeptri all kosuma. Liivimaa on Rootsile ja eriti Gustav Adolfile tõepoolest palju tänu võlgu” (Transehe-Roseneck 1890: 7). Nüüdseks on sotsiaaalajaloo sõlmküsimused juba ammu teisiti seatud. Eesti ajaloolane Juhan Vasar polemiseeris 1930. aastal ilmunud artiklis ägedalt baltisaksa historiograafia ühekülgse ja usuhuvideest kantud ülistava hinnanguga Rootsi valitajale Gustav Adolfile ning Poola-Leedu valitsusaja negatiivse kujutamisega. Baltisaksa ajaloolasi olevat huvitanud vaid aadli käekäik, eesti rahvuslikus historiograafias peaks aga talurahva ajalool olema tunduvalt suurem roll (Vasar 1930).

Uuem ajalookirjutus on Vasara seisukohad põhiliselt omaks võtnud. Vanem historiograafia on tõepoolest aadlikest mõisnike seisusehuvid sageli samastanud maa huvidega (Pistohlkors 1994: 288) ning käsitlenud Liivimaa ajalugu valdavalt võimupoliitilisest ja kultuuriloolisest vaatevinklist (Rauch 1986: 413). Ajaloolased Juhan Kahk, Jürgen Heyde ja Christoph Schmidt on seevastu näidanud, et kuni 17. sajandi keskpaigani Liivimaa talupoegade teotöö ja koormiste hulk koguni suurenes ning talupojad muu-

tusid aadlikest mõisaomanikest isegi rohkem sõltuvaks kui Poola ajal. Talurahva olukorra parandamist Gustav Adolfi ajal tõsisemalt isegi ei kaalutud (Heyde 2000: 109).

Sedasama suunda võib jälgida õigusajalookirjutuses. Vanem kirjandus oli põhiliselt dogmaajalooline ega huvitunud ülalmainitud majandusajaloolistele uuringutele toetuvatest hinnangutest (vt nt Bunge 1874). Astaf von Transehe-Roseneck seevastu hindas mõisnike kaelakohtuõiguse likvideerimist väga positiivselt (1890).

Poola kuninga Sigismund Augusti privileegiga 1561. aastast said aadlikud tõepoolest täieliku jurisdiktsiooni oma mõisa maa-
del elavate talupoegade üle nii tsiviil- kui ka kriminaalasjades. 1630. aasta maakohtuseadus üritas seda olukorda muuta ja mõisnike korralist jurisdiktsiooni kaotada. Mõisnikule olevat edaspidi lubatud ainult distsiplinaarne kodukariõigus ja ka selle rakendamisel tuli järgida 1632. aasta 1. veebruari korralduse järgi “kristlikku mõõdukust”. Peale selle kuulusid nüüdsest põhimõtteliselt kõik Liivimaa provintsi elanike õigusasjad samade maakohtute pädevusse: “Ülalmõeldud maa-kohtunikud peavad aga sellised asjad vastu võtma, ja oma maa-kohtus arutada laskma: tsiviilasjades nõuded ja vastunõuded võlgadest, pruuniks ja siniseks peksmisest, maavaidlustest, piiridest ja kalapüügi järelevaatamisest ja muust sarnasest; kriminaalasjades: tapmised, mõrvad, avalik vägivald maanteel, röövimised, nõidumised, abielurikkumised, vähemad auhaavamised [*leviores injuriae*] ja muu sarnane” (Budenbrock 1821: 16).²

Eesti esimene iseseisvusaeg tõi ka õigusajalookirjutusse rahvusliku suuna. Adolf Perandi väitis 1931. aastal ilmunud artiklis talupojakohtute kohta, et 1630. ja 1632. aasta Rootsi kohturefor-

²“Es sollen aber obgedachte Land-Richter solche Sachen annehmen, und vor ihren Land-Gerichten ventilieren lassen: in civilibus: Schuld und Wieder-Schuld, Forderung, braun- und blauschlagen, Acker-Entscheidung, Gränzbereitungen, Fischerey-Besichtigungen und dergleichen Sachen; in criminalibus: Todtschläge, Mord, öffentliche Strassengewalt, Räuberey, Zauberey, Ehebruch, leviores injuriae und der gleichen.”

mi tagajärjeks oli tõepoolest talurahva jurisdiktsiooni hävitamine. Perandi üheks põhiväiteks oli, et mõisnikel tegelikult ei olnudki kunagi täielikku õigusemõistmispädevust (Perandi 1931: 200 jj).

Ka uusimas Poola ja Rootsi aja õigusarengut käsitlevas eriala-kirjanduses on taas hakatud osutama Rootsi vallutusega kaasnenud vaieldamatule positiivsele mõjule talurahva olukorrale. Talupojad esitasid pidevalt õuekohtule kaebusi, sest mõisnikud tõstsid tööjõu puuduse tõttu teotöö ja naturaalkoormiste mahtu. Sellise kaebeõiguse tekkimine osutab Christoph Schmidt'i sõnul sellele, et Liivimaa õigusoludes toimusid 17. sajandil põhjalikud muutused (Schmidt 1997: 58). Uuem teaduskirjandus toonitab eriti, nagu varem ka Transehe-Roseneck, aadli patrimoniaalkohtuõiguse märkimisväärsed piiramist (vt nt Heyde 2000: 34, 108).

Kahtlemata oli talupoegadele antud võimalus kaevata mõisniku ränga rõhumise üle Tartu õuekohtule nii idee poolest kui ka praktiliselt ülimalt olulise tähendusega.³ Samas ei saa nimetada ühtki otsest põhjust, mis takistanuks talupoegade õigusliku seisundi paranemist Rootsi valitsemise all ka siis, kui nende sotsiaalmajanduslik olukord jäigi endiselt kesiseks. Tõepoolest on talurahva õigusliku seisundi paranemine vaieldamatu, kuid see toimus ikkagi vaid piiratud ulatuses ja ei ole alati üheselt määratletav. Paistab, et selle taustal on Perandi (ja Soomi) kunagised olulised tähelepanekud vajunud unustuse hõlma.

Adolf Perandi ja Arnold Soomi (Perandi 1931) tees, et koos mõisa jurisdiktsiooni kaotamisega jäi talurahvas ilma ka õigusest enda üle ise kohut pidada, vääriks taas tõsisemat tähelepanu. Mõisniku õiguspädevus oli talupoja omaga seotud. Allikatest nähtub, et mõisnik ei pidanud kohut üksi, vaid koos talupoegadega. 1601. aasta mais kirjeldasid rüütelkonna saadikud hertsog Karl von Södermanlandile kohtupidamist Liivimaa mõisates järgmiselt: “Kui talupoeg on astunud oma härraste või mõne teise vastu, kutsutakse ta isiklikult ette ja määratakse talle aeg kostmiseks ja tunnistajate ettetoomiseks, milliseks ajaks nimetatakse talupoegade vanemaist kolm või neli, keda kutsutakse õiguseleidjaks. On asi eraõiguslik, teevad need eelkäinud hagi ja kost-

³Selle sätestas otsesõnu 1632. aasta maakohtuseaduse punkt IX.

mise, ka tunnistajate kuulamise põhjal otsuse. Kui see leitakse õige olevat, peab kostja, asja sisu järgi, seda täitma või oma vastasparteiga otsuse kohaselt kokku leppima. On see aga kriminaalasi, määratakse kõrge ülemvõimu poolt ülalnimetatud õiguseleidjate juurde kolm vannutatud kohalikku aadlikku ja pannakse nende südametunnistusele, et nad asja käiku pealt kuulavad. Kui siis õiguseleidjad õiglase otsuse annavad, jääb asi selle juurde; aga juhul, kui seda mitte ei sünni, pehmendavad või kõvendavad juuresviibijad vannutatud mehed sedasama otsust asja iseloomu kohaselt, nii et ühelgi osalisel poleks õiglast põhjust kaebamiseks” (tsit. Transehe-Roseneck 1890: 40 jj;⁴ eestikeelset tõlget vt Perandi 1931: 198).⁵

David Hilcheni maaõiguse projektis 1599. aastast õiguseleidjaid küll ei mainita, kuid see-eest nimetatakse seal aadlikest kaasistujaid, kelle tegevus muutus vajalikuks siis, kui “junkru ja tema pärustalupoja vahel tuleb ette selline asi, milles on vaja vere üle kohut mõista, [...] nii nagu vanast ajast tavaks olnud” (Transehe-

⁴“Wenn ein Pauer Etwas verbricht gegen seine Herrschaft oder sonst einen Andern: wird er realiter für gefordert und ihm eine Zeit zu seiner Verantwortung und der Zeugen an die Hand Bringung eingesetzt, auf welche Zeit der eltesten Pauern, die Rechtfinder genandt, 3 oder 4 berufen werden. Ist die Sache bürgerlich, bringen dieselben auf vorhergehende Klage und Antwort, auch der Zeugen Verhör, das Urtheil ein. Wird es recht befunden, muss der Beklagter, nach Gelegenheit der Sachen, demselben Folge leisten, oder mit seinem Gegentheile nach Laut des Urtheils sich abfinden. Wäre es aber eine peinliche Sache, werden zu obbenannten Rechtfindern bei der hohen Obrigkeit geschworenen Eingessene von Adel mit darzu verschrieben und auf ihr Gewissen niedergesetzt, welche die Sache mit anhören. Bringen alsdann die Rechtfinder das Urtheil recht ein, bleibt es bei demselbigen; im Fall aber, daß solches nicht geschiehet, moderiren oder schärfen die anwesende Geschworenen daßelbe Urtheil nach Beschaffenheit der Sachen, daß kein Theil mit Billigkeit zu klagen Ursache habe.”

⁵Hertsog Karli ja Poola kuninga Sigismundi vastasseis oli 1600. aastaks kasvanud sõjaliseks konfliktiks. 1601. aasta mais kohtus hertsog Karl Tallinnas Liivimaa rüütelkonna saadikutega, et teavitada neid oma kavatsusest inkorporeerida Liivimaa Rootsi koosseisu.

Roseneck 1890: 41).⁶ Perandi järgi tuleb ülaltsiteeritud Liivimaa rüütelkonna vastust hertsog Karlile mõista nii, et talurahva asjades kohtumõistmine oli eelkõige nende enda pädevuses. Kõik talurahva tsiviilasjad olid talurahva kohtualluvuses, kriminaalasjade juures osales kolm vannutatud aadlikku kaasistujatena. Perandi väitis koguni, et talupoegade kohtuasjades ei olnudki nende mõisnikul mingit juriisdiktsiooniõigust (Perandi 1931: 199 jj).⁷

Perandi tõlgendus mõjub siiski liialdusena. Sigismund Augusti privileeg andis õigusemõistmise pädevuse selgesõnaliselt mõisnikele; samas pole säilinud ei mõisa- ega talurahvakohutute protokolle. Rahvusvahelises võrdluses oleks mõisniku osaluse täielik välistamine õigusemõistmisest talupoegade üle siiski harv erand (vt Berman 1983: 324–328). Samas toetab võrdlev uurimismeetod väidet, et talupoegade üle mõistsid tegelikult kohut nende enda seisusekaaslased; igatahes mitte üksi, vaid koos mõisnikuga. Nagu peagi näeme, osutavad paljud asjad sellele, et ka Liivimaal tegutsesid mõisnik ja talupojad mõisakohtus üheskoos. Tartu maakohtu protokollid näitavad, et see kohalik traditsioon oli veel 1632. aastal täies elujõus.⁸

⁶David Hilchen sai 1589. aastal Riia linnasündikuks. Pole kindel, millisel määral tema projekt, mida Poola kuningas kunagi ei kinnitanud, tegelikku õiguskorda peegeldas. Allikatena kasutas Hilchen nii Rooma kui ka Poola, Leedu ja Vana-Liivimaa õigust (Bunge 1849: 194). — Uusimale uurimusele Hilcheni maaõiguse projektist on lisatud ka selle õigusallika editsioon (Hoffmann 2007: 177–282). *Toim.*

⁷Perandi järgi polnud rüütelkonnal mingit põhjust talurahva kohtupädevuse ulatust suurendada. Ometi oluks see võimalik. Kui rüütelkond oleks tahtnud, et Rootsi võim sekkuks võimalikult vähe vallutatud alade õigussuhetesse, oleks Liivimaa talurahva juriidilise seisundi kujutamine Rootsi omaga võimalikult sarnasena kindlasti hea mõte. Kindlasti polnud hertsog Karli plaanid lähendada Liivimaa talupoegade olukorda Rootsi oludele rüütelkonna esindajatele saladuseks.

⁸Neid protokolle on uurimustes kasutanud ka Perandi (1931).

3. VIIMASED ÕIGUSELEIDJAD?: KOGUKONNAKOHTULIKKE JOONI TARTU MAAKOHTUS

Õiguseleidjad ehk hirsnikud [*Rechtsfinder*], otsustajad [*Urteiler*], vandemehed [*Geschworene*] ehk kaasistujad [*Schöffen*]⁹ on Euroopa õigusajaloo igivana institutsioon. Kaasistujad olid kesk-aegse Saksa kohtusüsteemi oluline osa, muu hulgas kinnistus ka tänu neile üldine ja ühiskonna õigustundele vastav õigusteadvus. Kaasistujate autoriteet ei tuginenud mitte teoreetilistele õpingutele, vaid praktilisele kogemusele, kohalike õigustavade tundmisele ja ühiskondlikule autoriteedile. Saksamaal pärines enamik kaasistujatest kas maa-aadli seast või mõjukatest kaupmeestesuguvõsast. Erialakirjanduses leidub andmeid nii sellistest kaasistujatest, kes olid vastutavad õigusemõistmise sisulise külje eest, kui ka feodaalisandatest või nende saadetud kohtunikest, kellel oli otsuse täideviimise jaoks vajalik poliitiline autoriteet. Talupoegadel oli oma kohus. Nad valisid ühe vanematest kohtu eesistujaks ja mõisnik nimetas ta ametisse.

Ülalkirjeldatuga sarnanes ka Liivimaa kohtukorraldus ordu ajal kuni Vana-Liivimaa languseni 1561. aastal ning hiljem Poola ajal. Üksikkohtunik juhatas kohtumenetlust kohalikes esimese astme kohtutes — meeskohtutes. Nende pädevuses olid vabade inimeste õigusasjad. Tegelikult õigusemõistmisega oli kohtunikul vähe pistmist, sest see oli otsustajate ehk hirsnike asi. Nende koguarv oli kindlaks määramata ja selle kogu peameest nimetati otsusemeheks [*Urteilsmann*]. Peale nende olid kohtus kaasistujad [*Beisitzer*], kes jälgisid menetluse käiku ja selle õiguspärasust. Kaasistujad ja otsusemehed pidid alati olema pooltega või vähemasti kaebealusega samast seisusest.¹⁰

Samamoodi olid korraldatud kohtud mõisates: mõisnikule kui maaisanda (s.t piiskopi või ordumeistri) vasallile kuulus pädevus mõista kohut oma alamate üle. Orduajal oli mõisnikul tava-

⁹Mõistete kohta vt Savigny 1961: 188. Neid nimetusi kasutatakse siin sünonüümidenä.

¹⁰Vt ka Traat 1981. *Toim.*

liselt nn madalam tsiviil- või politseiline jurisdiktsioon oma alamate suhtes, mõnel pool (Harju- ja Virumaal) aga ka “kõrgem” ehk kriminaalkohtulik jurisdiktsiooniõigus. Mõisakohtus tegutsesid mõisnik või tema esindaja protsessi juhatava kohtunikuna ning talupojad õiguseleidjatena. Peale nende oli kaasatud kolm kaasistujat, kes jälgisid kriminaalasjade menetlust. Kui kaasistujatele näis õiguseleidjate otsus liiga range või liiga leebe, võisid nad seda muuta. Seda olukorda on kirjeldatud rüütelkonna esindajate vastuses hertsog Karlile (Soom 1954: 8 jj). Nagu Saksamaal nii eristati Liivimaalgi maa-, lääni- ja linnaõigusi juba varakult, 13. sajandist saati. Need pandi ka kirja. Talurahvaõigused arenesid hiljem iseseisvaks normatiivseks süsteemiks.

Üks 1632. aasta suvel Tartu maakohtus peetud protsess näitab huvitavat kooslust selles vanadest ja uutest osistest. Vana-Liivimaa õigustavad koos õiguseleidjate ja kaasistujatega elasid kohtuprotsessis küll edasi, kuigi 1630. ja 1632. aasta maakohtukorraldustes neid enam ei mainitud. Seaduse järgi pidanuks kohus koosnema ainult ühest eesistujast ehk kohtunikust ja kahest assessorist, kuid vaatamata neile uutele positiivõiguslikele sätetele jätkati siin ikkagi vanal moel.

Talurahva õiguseleidjate esindatus Tartu maakohtus oli Rootsi aja alguse kohtuprotsessides ootamatult suur. Esimesed tervikuna säilinud kohtuprotokollid pärinevad 1632. aasta suvest. Avaneval pildil põrkuvad ühelt poolt vallutajate õigus ning teiselt poolt Liivimaa tavaõigus, millega kaasnes talupoegade ja mõisniku õigusemõistmispädevus.

4. juulist kuni 12. augustini 1632 pidas Tartu maakohus protsesse 14 kõige olulisemas Liivimaa mõisas.¹¹ Kohus koos-

¹¹Külastati järgmisi mõisaid: 4. juulil Timo (*Timov Moysa*, õiguseleidjaid ei valitud), 4. juulil Kärevere (õiguseleidjaid ei valitud), 6. juulil Elistvere (õiguseleidjaid ei valitud), 9. juulil Laiuse, 14. juulil Engevere (õiguseleidjaid ei valitud), 17. juulil Puhja, 20. juulil Keeni, 21. juulil Sangaste, 24. juulil Vaabina, 30. juulil Aluliina (Alüksne), 3. augustil Vastseliina, 6. augustil Räpina, 8. augustil Ahja ja 11. augustil Krootuse. Olulisemad mõisad kujunesid välja juba orduajal ordulosside läheduses. Poola valitsus viis 1582. aastal Liivimaal läbi haldusreformi,

nes ühest rootsi (Georg Stiernhielm) ja kahest baltisaksa juristist (Hermann Liebstorff ja Andreas Schilling).

Üheksas mõisas valiti ja vannutati [*erwehlet und beeydiget*] õiguseleidjatena [*Rechtsfinder, Urtheiler, Nembd*]¹² üldjuhul kuus talupoega. Kasutusel olid erinevad vormelid: “õiguseleidjateks välja valitud ja vannutatud” [*zu Rechtsfinder erwehlet und beeydiget*]; “järgnevad 6 talupoega on nembdideks ja õiguseleidjateks ära valitud ja vannutatud” [*seindt nachfolgende 6. Pawren zu Nembden und Rechtsfinder erwehlt und beeydiget*]; “õiguseleidjateks on määratud ja vannutatud” [*zu Rechtsfinder seindt verordnet und beeydiget*].¹³ Raske on öelda, miks kõikides kohtukohtades õiguseleidjaid ei valitud. Võimalik, et varem peetud kohtuprotsessideks ametisse pandud hirsnikud jäeti oma kohale lihtsalt edasi.

Õiguseleidja positsioon võis olla ka mingil määral pärandatav. Ühe kohtuprotsessi kohta on olemas andmed, et vana ja haigne hirsniku asemele valiti tema poeg. Õiguseleidjateks said talupojad,¹⁴ kelle valduses oli teistega võrreldes rohkem maad. Peaaegu alati oli õiguseleidjate seas üks või kaks mõisa ametimehe ja töölesundijana (või järelevaatajana) eelistatud positsioonis olevat talupoega. Põhjalikumaid järeldusi protokollide napid märkused hirsnike sotsiaalse staatuse kohta siiski teha ei lase. Ometi on täiesti selge, et õiguseleidjad olid kogukonna “vanemad”, auväärsemad liikmed.

mis tegi need mõisad staarostkonna keskuseks ja mõisniku staarostina Poola kuninga kohalikuks haldusametnikuks. Rootsi haldussüsteemis säilitas endine staarost oma keskse koha. Vt Prothocollum des Königl. Dorptischen Landgerichts gehalten Anno 1632 im Sommer 4.7.–12.8. Rahvusarhiiv (= RA), Tartu Maakohus. Tsiviil- ja kriminaalasjade protokollid, EAA.914.1.1.

¹²See oli rootsi algupära nimetus: *nämnd. Toim.*

¹³RA, EAA.914.1.1, l. 29a, 4a.

¹⁴See järeldub otseselt kohtumõistjate talupoeglikest nimedest. Näiteks valiti 6. augustil 1632 Rápina mõisas hirsnikeks Christoffer Paell, Naggle Jan, Thomas Oraff, Michael Hanss, Mini Merte ja Lockat Pape. RA, EAA.914.1.1, l. 29a.

Millised olid õiguseleidjate ja kaasistujate ülesanded maakohus? Kohus kasutas tihti õiguseleidjate teadmisi kohalike olude kohta, ja mitmel korral on küsitud õiguseleidjate arvamust asja otsustamiseks. Näiteks märgiti talupoeg Pudelli üle peetud nõia-protsessis järgmist: “kubjas [üks õiguseleidjatest], et Pudell [---] piinamise peal olnud, mille kaebealune üles tunnistas, sedasama kinnitab ka [kaasistuja] J. Nicholas Langenborg [---]. Õiguseleidjad kinnitavad üksmeelselt, et kaebealusest on olnud kogu aeg üks kuri kuuldus.”¹⁵ Samuti küsiti õiguseleidjate ja kaasistuja käest, milline on olnud kaebealuse maine. Need vastasid, et tal olevat halb kuulsus ja et kaebealust olevat piinatud.¹⁶

Osutusi sellele, et Tartu maakohu õiguseleidjate peamine ülesanne oli kohaliku info vahendamine, leidub veelgi. Jaak Kurvitsa hakis proua Zigemayeri vastu üht maatükki koormava servituudi asjus¹⁷ jäi hageja Jaak Kurvits kaotajaks ja kohus mõistis talle kaks rubla rahatrahvi. Kuna ta aga trahvi tasuda ei suutnud, määrati talle selle asemel peksukaristus. Siit aga kerkis üles järgmine küsimus: millisele peksukaristusele vastab selles kohas kohu mõistetud rahatrahv? “NB. Õiguseleidjate käest küsiti, kuidas on siin maal kombeks, kui mitu paari vitsu nad ühe rubla peale arvavad? R. 1 paar vitsu, ja iga paari vitsade peale — 3 lööki. Kes vitstega lööb? R. Talu- või mõisasulane. Kusjuures kaks õiguseleidjat järele vaatavad, et karistus õigesti täide viidaks.”¹⁸ Õiguseleidjad olid järelikult kohalike õigustavadega vägagi täpselt kursis:

¹⁵“Der Cubias, daß Pudell [---] uff die tortur gewesen, welches Beklagter gestehet, solches bezeigt auch J. Nicholas Langenborg [---]. Die Rechtsfinder bezeugen allesampt, dass ein bosz gerucht allewegen von Beklagten gewesen.” RA, EAA.914.1.1, l. 39. — Perandi 1931: 202 toob ära sama tsitaadi, viitab aga toimiku lehele 71. *Tlk.*

¹⁶Piinamist kasutati süüdimõistmiseks hädavajaliku ülestunnistuse saamisel ja selle teostamine oli protsessiõiguslikult rangelt reguleeritud. Vt lähemalt Oestmann 2012. *Toim.*

¹⁷“Kurbitz Jack vs. Fraw Zigemayersche in puncto non-servatae promissionis wegen eines Stück Landes.”

¹⁸“NB. Rechtsfindern würden gefragt, wie es hier in Lande gebräuchlich, wie viele Ruthen sie uff 1. Rubell schätzen. R. 1. par wützen, und uff jeder par Ruthen — 3. striche. Wer mit dem Ruthen strei-

nad teadsid, kui palju hoope süüdimõistetu saama peab, kes vastutas tegeliku karistuse täideviimise eest, ja teadsid täpselt isegi seda, et kaks õiguseleidjat karistuse täideviimist kinnitama pidid.

Kurvitsa juhtumist võib aga järeldada, et vähemalt Tartu kohturingkonnas jätkus mõisakohtu õigusemõistmine uue maakohtu kõrval veel vanal moel ja täiel jõul. Nimelt algab kohtuprotokoll järgmise märkusega: “Ka kohalikud vanemad talupojad olevat otsustanud, et ta 2-rublase trahvi puhul selle vastu tegutsema ei peaks.”¹⁹ Niisiis oli tegemist edasikaebamisega maakohtule kui kõrgemale instantsile. Jaak Kurvits oli oma protsessi kaotanud “mõisa vanemate kohtus” [*Gericht des Eltisten Hofes*], mis koosnes temaga samast seisusest talupoegadest, ja taotles nüüd selle otsuse muutmist.

Andmed kaasistujate kohta on protokollides äärmiselt napid. Tegelikult olen ma leidnud ainult ühe selgesõnalise märkuse, aga seegi näitab, et institutsiooni endiselt kasutati: “Nicholaus Langenborg, kes siin kaasistujaks vannutati, on seekord kutsutud toetajaks ja abiliseks. Herman Schrowe on ka kaasistujaks korraldatud ja vannutatud.”²⁰ Mõlemad olid baltisakslased.

Juba neist juhtumikirjeldustest saame järeldada, et talupojad olid kohtus väga aktiivsed, ja mitte ainult õiguseleidjatena, vaid ka hagejatena; niisamuti seisis nad maakohtu ees kaebealustena kaelakohtulistest ehk kriminaalasjades ja ka vähese tähtsusega õiguserikkumiste eest. Nad ei kaevanud mitte ainult teiste talupoegade peale, vaid hagesid mõnikord ka aadlikke. Järelikult olid talupojad aktiivseks pooleks mitmesugustes protsessirollides:

chet? R. der Hausz: oder Hofesknecht. Worbei 2. Rechtsfinder aufsieht haben, das die straffe recht zugehet.” RA, EAA.914.1.1, l. 16.

¹⁹“Es sey auch von den Eltisten Pawren des gepiethes ein Vrtheill gefellet, das Er bei straffe 2. Rubell nicht darwider handeln solte.” RA, EAA.914.1.1, l. 15.

²⁰“Nicholaus Langenborg, welcher hiebevoor zum Beysitzer beeydiget, ist für dißmahll für beystandt und gehulff angezogen worden. Herman Schrowe ist auch zum Beisitzer geordnet und beeydiget worden.” RA, EAA.914.1.1, l. 35a.

- kaebealused kaelakohtulikes asjades (sh vargus, sodoomia, abielurikkumine, nõidumine, lapsetapmine);
- süüdistajad akusatoorsetes ehk nn erasüüdistusasjades, nagu solvamine jms;
- hagejad ja kostjad tsiviilasjades (nt tülid heinamaade ja hobuste pärast, kahju hüvitamise ja võlanõuded);
- kaebused mõisavalitsejate peale.

Enamik kohtuasju kasvas välja tüüpilisest talurahva igapäevaelust. 7. juulil 1632 mõisteti kohut Laiuse talupoegade Hans Meckeneëri ja Juß Hansu vaidluses vigastatud hobuse pärast [*in puncto equi mutilati*] ja langetati iseloomulik otsus: “On otsustatud: kuna kostja ise tunnistab ja võtab omaks, et ta lõi hageja hobust aialatiga kaks korda selja peale, arvatavasti sellepärast, et ta tahtis varjata valjust, millega ta oli hagejalt saadud hobust kohelnud, ega soovinud teda kohtu ette tuua, vaid tahtis sundida teda minema jooksmas; ja kuna ta on teinud hageja hobuse töö jaoks kõlbmatuks, peab kostja *Leg. Suec.* 6. raamatu 33. peatüki järgi sellesama hobuse terveksravimiseks tagasi võtma, ja andma hagejale töö tarbeks kõlbliku hobuse, sellisel viisil, et hobune poleks vigane ja saaks terveks ravitud: hageja peab seejärel oma hobuse enda juurde tagasi võtma ja kostjale jällegi tema oma tagasi andma: kui aga hobusele jäävadki puudused, siis peab kostja, see kes kahju tegi, vigase hobuse endale jätma ja hagejale kahju”.²¹

Protokollitud on ka paar juhtumit, kus protsessipoolteks olid ainult aadlikud, kuid need on siiski erandid. Neis käsitletakse üld-

²¹“Ist verabschiedet: Weil Beklagter selbst gestehet und bekennet, das er Klägers pferdt mit den Zaunstocke 2. mahll auffm rücken geschlaen, vermutlich, damit er die thatt vermüntelln mochte, das er seinen Mittcon harten, der Ihme von Cibius überliefert worden mit sich ins gericht zu bringen, un lauffen laßen, Und gleichwohl Klägers pferdt zur arbeit unnütze gemachet, alß soll beklagter, vermöge des 33. Capitells im 6. buch de Leg. Suec. daßselbige pferdt zu heilen annehmen, und Klägerm ein nützliches pferdt zur arbeit geben, dergestalt, kan das pferdt ohne gebrech geheilet worden, soll Kläger sein pferdt zu sich nehmen und Beklagten widerumb das andere zu stellen, aber wo es mangelschafft bleibt, soll Beklagter, der es verletzt, das gebrechte pferdt behalten und Klägerm den schaden.” RA, EAA.914.1.1, l. 5.

juhul tsiviilasju, näiteks piiritülisid, abieluvara küsimusi hommikukingi²² probleemina, erasüüdistusi solvamiste asjus või omandiõigust talupoegadele.²³

Tartu maakohtu arutatud kohtuasjades olid ülekaalus talupojad, kes tulid protsessides ette peaaegu kõikides rollides, v.a muidugi kohtunik ja kaasistuja. Protokollid vahendavad lugejale pildi, nagu oleks Tartu maakohus mänginud sarnast rolli Vana-Liivimaa mõisakohtuga Rootsi-eelsel ajal. 1632. aasta Tartu maakohtu võiks pidada tõeliseks talurahvakohtuks, kuid võrreldes eelneva ajastuga oli aset leidnud üks oluline muudatus: kolm kohtunikku olid Rootsi kuninglikud ametnikud.

Protsesside talupoeglikku põhiilmet rõhutab veelgi asjaolu, et neis ei osalenud advokaadid. Erinevalt teistest Liivimaa maakohutest ja õuekohtust oli protsess väga ebaametlik. Mujal Liivimaa kohtutes tavaks olnud üldise õiguse protsessivorm, kus esinesid *citatio*, *replica* ja *duplica*,²⁴ oli tollasele Tartu maakohtule täiesti tundmatu. Rakendatava õigusallikana ei kasutatud Rooma õigust ega ka keskajast kujunenud üldist õigust *ius commune*, küll aga mainiti mitmel korral Rootsi maaseadust.²⁵ Kohtupidamise kohti vahetati, nagu ülal juba kirjeldatud, peadpööritava kiirusega: ka-

²²Hommikukink tähendas abielumehe kinki abikaasale pulmajärgsel hommikul ehk varalist hüve, mis jäi naise omandisse ega kuulunud abieluvarasse, s.t ei olnud päranditombu osa ja jäi lese elatusallikaks. Sõltuvalt õigussüsteemist ja omandisuhetest võis see olla ka abikaasade vastastikune varaline kink, (lesestunud) naise kink (teisele) abikaasale või abielu sõlmimisel antud lubadus varalisele hüvele, kui kingiandja sureb enne kingisaajat. Vt Das Deutsche Rechtswörterbuch; [drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drw-cgi/zeige?term=morgen\[-\]gabe&index=lemmata](http://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drw-cgi/zeige?term=morgen[-]gabe&index=lemmata). *Tlk.*

²³Nt: “J. Melchior Blome ctr. J. Christoph Langenborg, in puncto streitiger gudter.” RA, EAA.914.1.1, l. 20 jj.

²⁴Nii nimetati protsessidokumente Euroopa üldõigusele mugandatud ladina keeles. Vormipärane *citatio* oli vajalik teise poole kohtusse kutsumiseks; *replica* oli väljakutsutud poole vastus ja *duplica* siis jällegi algse kaebaja või hageja vastulause vastase kirjatükile. *Toim.*

²⁵Peale juba tsiteeritu nt ka (*Home Jan ctr. Janus*): “Ist verabschiedet: Laut des 15. buches im 14. Capitell de Legib. Suec. Soll Beklagter Klägerm das angefochtene flax widergeben” (Otsustati: *de Legib. Suec.*

he kuu jooksul peeti kohut 15 paigas. Kohtunikud läksid sinna, kus olid õigustülid (ja õiguseleidjad).

Me ei tea täpselt, kas õiguseleidjad ka tegelikult õigusemõistmises osalesid või vahendasid nad üksnes teadmisi kohalike olude ja tavade kohta, nagu näitab eespool kirjeldatud Kurvitsa juhtum, mille puhul nad viimast kahtlemata tegid. Võimalik, et õiguseleidjad tegid siiski seda, mida nad alati olid teinud, ehk siis langetasid otsuse, nüüd aga koos kohtunikega.

Uue kohtukorralduse järgi pidi maakohus koosnema kolmest kohtunikust. 1632. aasta suvel olid nendeks Georg Stiernhielm kohtu presidendi ning Andreas Schilling ja Hermann Liebstorff assessoritena. Kahjuks puuduvad assessorite kohta igasugused andmed. Rootslane Georg Stiernhielm oli õppinud Uppsalas ning mitmes Saksa ülikoolis. Aastail 1630–1642 oli ta assessoriks Tartu õuekohtus ja sai hiljem kaheks aastaks (1648–1649) sama kohtu asepresidendiks.²⁶ Seega tundis Stiernhielm oma õpingute tõttu nii Rooma kui ka Rootsi õigust. Otsuse langetamisel kasutatigi mõlemat õigusvormi, kuid võeti arvesse ka Liivimaa õigust.

Säilinud kohtuprotokollide hulgas on 1632. aasta Tartu maa-kohtu protokoll täielik erand, justkui anomaalia. Sama kohtu säilinud protokollid hilisemast ajast on sellest väga erinevad. Näiteks 1664. aasta Tartu maa-kohtu protokollides kohtab talupoegi vaid tunnistajana või kostjana kaelakohtuasjades. Küll aga esineb seal nüüd ülemvõimu esindav fiskaal (*advocatus fisci*), protsess on kirjalik, rakendatakse üldist õigust (*ius commune*). Kohus reisis 1632. aastaga võrreldes tunduvalt vähem: 15 kohtupidamiskohast on järele jäänud vaid kolm. Kohus ei läinud enam protsessipoolte juurde, vaid pooled tulid kohtusse. Teisalt polnudki väljasõidud enam nii vajalikud, sest talupoegi ei tule enam et-

15. raamatu 14. peatüki järgi peab kostja vaidluse all oleva lina hagejale tagasi andma). RA, EAA.914.1.1, l. 6.

²⁶Stiernhielm lasi end 1614 Wittenbergi, 1615 Greifswaldi, 1616 Helmstedti ja 1624 Uppsala Ülikooli immatrikuleerida. 28. juunil 1625 väitles ta J. Trygophoruse eesistumisel vabariigi ehte teemal (*de ornatu reipublicae*; Tering 1989: 47). Stiernhielm (kasutas hiljem ka nime Lilia) oli olulise tähtsusega kultuuritegelane ja tuntud kirjanik, tema kui juristi kohta vt Modéer 2000.

te ei tsiviilprotsessides ega ka kaebealustena kergemate õiguserikkumiste eest. Pärisorjad ei saanud ju niisama lihtsalt reisida. Maakohtust oli saanud aadlike kohus ja menetlus oli muutunud professionaalseks.

Tartu maakohtu eripära 1632. aastal tulenes kahest põhjusest. Esiteks oli tegemist olukorraga, mis seadis õigusele pärast pöördelisi sotsiaalseid ja poliitilisi murranguid uutele alustele. Vanad traditsioonid elasid küll edasi, kuid ruumi leiti ka uutele lahendustele. Kuningliku õuekohtu vahetus läheduses tegutsev Tartu maakohus poleks saanud uut maakohtukorraldust täiesti kõrvale heita. Pealegi oli kohtu president Georg Stiernhielm sünnilt rootslane. Ilmselt sümpatiseeris talle õiguseleidjate traditsioon, mis meenutas vägagi tavapäraselt Rootsi talurahva jurisdiktsiooni. Põhjusi, miks aadli võimupositsiooni ajapikku talurahva arvelt suurendati, tuleb otsida mujalt. Milline seos valitses mõisa õiguseleidjate traditsiooni ja talupoegade osaluse vahel maakohtu õigusemõistmises, jääb samuti ebaselgeks. Oli Stiernhielm ehk arvamisel, et talupojad võiksid õiguseleidjatena üles astuda mõlemas kohtus?

Pärnu maakohtu näide valgustab olukorda hoopis teisest vaatenurgast. Muu hulgas tõuseb just võrdluses Tartu maakohtuga esile, kui segane oli Liivimaa õigusele 17. sajandi 30. aastail. Mõlema maakohtu näited selgitavad, kui vajalikuna pidi õiguse ühtlustamine Rootsi keskvõimu poolt vaadatuna paistma.

4. KRAHV THURNI ÜLEMMAAKOHTUST PÄRNU MAAKOHTUNI

Pärnu maakohtule osutus üleminek Rootsi valitsusaega üsnagi keerukaks. Otsustavalt tegutses kuningliku maakohtu rajamise vastu tema valdustesse Liivimaa krahvinna Magdalena Thurn. Kindralkuberner Johan Skytte lasi krahvinnale saata isegi resolutsiooni, milles tal keelati takistada maakohtu asutamist Pärnu krahvkonnas (Meurling 1967: 91). Pealegi ei järginud Pärnu kohus korraldust saata igal aastal oma protokollid õuekohtule läbi vaatamiseks. Kui protokollid lõpuks õuekohtusse jõudsid, siis oli see rohkem moe kui järelevalve pärast — pigem *ad illusionem*

kui *ad leutationem*, nagu õuekohus ise oma eesistujale tunnistas (samas: 92).

Esimesed kohtuprotokollid 1632. aastast näitavadki, et erilist tähelepanu uus maakohtukorraldus Pärnus ei pälvinud. Krahvinna mässumeelsus ilmnis juba kohtu erinevates nimeviisides. Kohus ei nimetanud ennast maakohtuks, vaid Pärnu Krahvlikuks Ülemkohtuks [*Gräffliches Pernouwsches Obergericht*], Thurni Krahvi Ülemkohtuks [*Gräffliches Thurnisches Obergericht*], Krahvi Maakohtuks [*Gräffliches Landgericht*] või Thurni Krahvi Lossikohtuks [*Gräffliches Thurnisches Schlosgericht*].²⁷ Sõltumata sellest, kas tegemist oli ülemmaakohtu, lossikohtu või maakohutuga, oli asjade menetlemine ikkagi sarnane. Seega ei osuta erinevad nimetused kohtu erinevatele funktsioonidele, neid kasutati isegi läbisegi ühe ja sama asja menetlemisel.

Pärnu maakohtu esimene istung peeti 15. veebruaril 1632, niisiis vaid kaks nädalat pärast maakohtukorralduse teatavaks tegemist, ja sedagi ilmselt vaid seetõttu, et uus korraldus nõudis maakohtu sisseseadmist. Sellel päeval “lasi kõrgesti sündinud [---] proua krahvinna von Thurn [---], sündinud krahvinna Bardegerittbe, [---] kriminaal-kohtupäeva pidada.”²⁸ Kohtukorralduses ette nähtud kolme assessori asemel valiti siin aga presidendi kõrvale seitse kaasistujat. Kaks neist, Friedrich Grabben ja Gret Glock, olid “linnaisandad” (*Herren der Stadt*). Kuna ühes asjas oli hagejaks Pärnu raad, siis kaasati kohtupidamisse ka linnakodanikud. Niisiis järgiti krahvinna maakohtus hoolikalt seisusliku võrdsuse põhimõtet. Aastatel 1632–1641 kõikus assessorite arv kolme ja kümne vahel. Isikute tuumikrühm jäi enam-vähem samaks, kohtunikke nimetati ka juurde. Raske on saada aru loogikast, mis siis ikkagi määras kohtunike arvu. Võib-olla tulenes nende hulk mõisate arvust, kust tüliasjad kohtu ette jõudsid. Valdavalt olidki kõik

²⁷Pärnu Maakohtu protokoll kriminaalasjade kohta 1632–1643. RA, EAA.915.1.1, l. 6, 8a, 18, 22.

²⁸“[H]at Ihr Hoch undt Wolgebore: [---] frau Gräffin von Thurn [---], Gebohrene Gräffin von Bardegerittbe [---] zum Criminal Gerichtstag halten laßen.” RA, EAA.915.1.1, l. 2.

kohtunikud aadlikud, v.a esimese ülalmainitud protsessi puhul, kus kaks kohtunikku pärinesid linnakodanike seast.

Erinevalt Tartu maakohtust õiguseleidjaid Pärnu kohtu protokolliraamatutes ette ei tule. Ka protsessi vorm oli Tartu kohtuga võrreldes teistsugune. Kui Tartu protsessid oli ebaprofessionaalsed, peaaegu talurahvakohtulike joontega, siis Pärnus juhtisid istungeid juba üsna ammu õppinud juristid. Pärnu protsessivorm järgis üldõiguslikku mudelit, kus olid esindatud kõik vormipäraseks elementideks: *supplica*, *replica* ja *conclusio*.²⁹ Et näidata Pärnu maakohtu protsessi professionaalsust ja juristide määravat rolli, vaatleme lähemalt kahte protsessi Rootsi valitsusaja algusaastast.

21. jaanuaril 1635 seisis mõrvas süüdistatuna kohtu ees junker Matthias Stahl. Tema protsess oli professionaalne, kirjalikult jäädvustatud kohtumenetlust viisid läbi juristid, kasutusele tuli üldine õigus. Kui kaebealuse advokaat väitis, et tapmine ei olnud ettekatsetatud, vastas ametlik süüdistaja (*actor officialis*) tsitaadiga Bartoluselt.³⁰ Mõnes kohas viidati ka Rooma õigusele. Hea näitena võib esile tuua Jacob Hintze mõrvasüüdistuse 1640. aastast.³¹ Kuna kaebealune oli aadlik, oli protsess vaatamata põhjalikult koostatud mõrvasüüdistusele akusatoorne, s.t algatatud

²⁹Lad k väljakutse, vastus ja järeldus. *Toim.*

³⁰“Nam si quis errori ducto alium occidat, quim occidere noluit, poena ordinaria homicidij punitendum esse, exto, quod dabat operam rei illicita; Bart: in l. respicitadum §. delinquant in postr. resb. ff. de poenis.” (Nimelt seda, kes tapab eksikombel teise isiku, keda ta tappa ei tahtnud, tuleb karistada tavalise mõrvakaristusega, ma järeldan nii, sest ta paneb toime seadusvastase teo.) RA, EAA.915.1.1, l. 9. — *Ius commune* õpetatud traditsioonis eristusid eriti autoriteetsed autorid, nn neli doktorit. Üks neist oli Bartolus de Saxoferrato (it k Bartolo da Sassoferato, 1313–1357), üks kuulsamaid hiliskeskaja Itaalia postglossaatorite ehk konsiliaatorite ehk kommentaatorite põlv- ja koolkonna õigusprofessoreid, kes õpetas Pisas ja Perugias, tõstes viimase õigusteaduskonna Bolognaga võrdseks. *Toim.*

³¹RA, EAA.915.1.1, l. 104–136a.

eraisiku süüdistuse alusel. Hintze advokaadiks oli kogenud jurist ja Tartu õuekohtu tegelik ülemfiskaal Philipp Tinctorius.³²

Tinctoriuse väitel oli tegemist hädaolukorraga, mis järgnenud Mykalli rünnakule kahealuse kodus.³³ Tinctorius loetles oma argumentide tõestuseks peaaegu kõik toonasel Liivimaal kasutatud olulisemad õigusallikad: ta nimetas Rooma õigust, üldist Saksa õigust ja Rootsi õigust. Siin puudub vaid Liivimaa enda õigus, kuid seda mainitakse mitmes teises kohas. Oma *conclusio*'s osutab Tinctorius ka õiguskirjandusele, täpsemalt, mitmele kohale Andreas Gaili teostes *Practicae observationes tam ad processum iudicarium* ja *Avalikust rahust...* (De pace Pvblica...).³⁴ Tinctoriuse sõnul Gaili järgi, “non ex vulnere, sed ex accidenti vulnerataq mortuus praesumitur” (eeldatakse, et ta ei surnud mitte haava, vaid võrdselt õnnetuse ja vigastuse tõttu). Tinctoriuse järgi peavad tõendid “in criminalibus a parte actoris Luce meridiana clariores” (kriminaalasjades hageja poolelt selgemad kui keskpäeva-

³²Philipp Tinctorius oli sündinud Ida-Preisimaal, 1622 immatrikuleeriti ta Königsbergi ülikooli, 1639–1656 oli ta Tartu Õuekohtu ülemfiskaal. 1652 tõsteti Tinctorius kui Faerber von Hohenstern aadliseisusesse. Vt Tering 1989: 47.

³³“[F]errum cum ferro omni de jure licitum est repellere, ex non solum ictum sed etiam impetum in quo timor consistit salutis. p.l. si ex plagijs §. tabernor, ff. de vi et vi armata. [---] Cum Domus cuiq sua, tutissimum sit refugium ac receptaculum ut etiam is qui ingreditur in ucto Domo vim inferre videatur.” (Õiguse järgi võib relva relvaga tõrjuda, ja mitte ainult üht lööki, vaid ka rünnakut, mille puhul on hirm pääsemise pärast. Sest igauhele on tema oma kodu kindlaim pelgupaik ja varjukoda, nii et ka see, kes siseneb sellesse majja, näib tarvitavat vägivaldat.) “l. pleriq. ff. d. In jus vocando Keysers Caroli des 5. Peinliche Halsgerichts Ordnung, CCXXXVIII. et seqq. auch besteht. — Und ist im 24. Capt. lib. 2. juris Suetici.” RA, EAA.15.1.1, l. 120.

³⁴Andreas Gaili (1526–1587) peetakse kameralistika rajajaks. Pärast õpinguid Kölni, Orléans'i, Leuveni ja Bologna ülikoolis praktiseeris ta advokaadina Kölnis, oli seejärel Speyeris Keiserliku Kammerkohutu ja Viinis Keiserliku Õuenõukogu kaasistuja ning Kölni kuurvürsti kantsler. Gaili peateos oli Keiserliku Kammerkohtu kohtupraktika süstemaatiline käsitus *Praktilised vaatlused...* (*Practicae observationes...*). Vt tema kohta lähemalt Stolleis 2001: 228 jj.

ne valgus) olema, viidates sellega otseselt üldõiguslikule tõendamisõpetusele.³⁵

5. MAAKOHTUPROTSESSI ÜHTLUSTAMINE

Tartu ja Pärnu maakohtute erinevused samast ajast osutavad selgesti Liivimaa õiguselu segaainelisusele ja ebahütlusele Poola ja Rootsi aja vahetumisel. Pärast 70 aastat väldanud sõdu ja kaost olid juristid sunnitud looma uue süsteemi. Vana õiguskorraga jätkamine osutus võimatuks, sest Rootsi valitsejatel oli Liivimaa tulevase õigusarengu kohta oma arusaam. See väljendus 1630. aasta õuekohtu- ja 1632. aasta maakohtukorraldustes, ehkki neid kohe täielikult rakendada ei õnnestunud. Selleks oli varamodernne seaduseõigus liiga nõrk, vajades rohkem aega, et end lõplikult maksmata panna. Üleminekuajal tuli arvesse võtta ka vanu traditsioone. Rootslasest kohtupresidendiga Tartu maakohus sidus vana õiguseleidjate traditsiooni uue maakohtukorralduse nõuetega. Arvatavasti sobis kohtupresident Stiernhielmi silmis Rootsi tavade-ga sarnanev talurahvakohtuprotsess hästi kokku kuninga üldiste poliitiliste eesmärkidega. Pärnu maakohus seevastu kaotas õiguseleidjate instituudi, ja nagu oletada võib, teenis sellega võimalikult suurel määral aadli huve. Mõlemad maakohtud nägid end “ülemkohtuna”, ehkki Pärnu kohus polnud talupoegade osalusest otsuse langetamisel huvitatud.

Mõne aastakümne möödudes oli aga kahe kohtu erinevus kadunud. Pärast 1632. aastat on Tartu kohtu järgmine säilinud protokoll pärit aastast 1664. Selleks ajaks olid õiguseleidjad maa-kohtust täiesti kadunud. Kohus ei reisinud enam õigusemõist-

³⁵Tincoriuse viited Gailile: “Gail:tit. 2. Obs. CXI: num: 23; Gail. lib. 1. de pace publ., ex dolo & animo occidendi; Gail. lib. i de pace publ. cap 16.31.10. et lege non fraudantur et leg. nemo damnunt. R. ju.; Gail. lib. 2. observ: 110 n. q. & interfactus pro aggressiore semper praesumitur.”

miseks mõisatesse. Kohtupidamise kohtade arv oli langenud kolmeni ning istungeid peeti veel vaid tähtsamates mõisates.³⁶

Ajapikku kahanes ka Pärnu maakohtus kaasatud kohtunike hulk: juba 1640. aastail oli ka sealne õigusemõistmine vaid ühe kohtupresidendi ja kahe assessori käes. Suuri muudatusi pole märgata kohaldatud õiguses ega üldises juriidilises stiilis, üksnes Rootsi õigust kasutati pärast 1640. aastaid palju vähem. Maakohtu ei kutsunud enam kordagi ülemkohtuks, lossikohtuks või mõne teise nimetusega: see oli nüüd üldiselt “maakohus”.³⁷

6. KOKKUVÕTE

Milliseks siis kujunes Liivimaa talurahvakohtute saatus Rootsi ajal? Ka siinses käsitluses jääb endiselt paljutki ebaselgeks. Ilmselt talurahvas oma jurisdiktsioonivõimu täielikult siiski ei kaotanud; sellele osutavad mõne mõisa juures leiduvad juhendid mõisakohtute pidamise kohta (Soom 1954: 10–12).

Ka Liivimaa majandusreglement 1696. aastast (ptk 5, § 2) nägi ette õiguseleidjate ehk hirsnike institutsiooni.³⁸ Kui talupoja õigusvastase teo tagajärjeks võis olla trahv või kahjutasunõue, ei tohtinud kroonumõisa rentnik või valitseja ise otsust langetada, vaid “asi [pidi] jõudma teiste, eraldi selleks määratud õiguseleidjatele ja erapooletutele talupoegadele uurimiseks ja otsustamiseks” (Buddenbrock 1821: 1221).³⁹ Emapilgul näib see olevat 1632. aasta maakohtukorraldusega vastuolus, sest selle järgi kuulusid kõik trahvi- ja kahjutasunõuded maakohtu pädevusse. Praktikas lahendati aga kõik talurahva kohtuasjad endiselt mõisates. Ülalmainitud majandusreglement ilmselt lihtsalt fikseeris

³⁶Vt 1664. ja 1668. aasta protokolle: RA, EAA.914.1.3 ja EAA.914.1.15.

³⁷Vt nt 1655. aasta protokoll: RA, EAA.915.1.1, l. 5.

³⁸Hirsnike osast majandusreglemendi järgi ja arhiiviallikate põhjal lähemalt Seppel 2005: 28–30. *Toim.*

³⁹“die Sache [mußte] auf andere, absonderlich der verordneten Rechtsfinder und unpartheyscher Bauern Untersuchung und Determinierung ankommen.”

ja kinnitas tegeliku olukorra, kus talupoegadest õiguseleidjad tegutsesid mitmes mõisas endiselt edasi ja jäid toimivaks õigusemõistmise institutsiooniks kogu 17. sajandi vältel. Varamodernisel ajastul ei kasutatud selliseid praktilise orientatsiooniga reglemente nagu nimetatud majandusreglement kindlasti mitte uute juuriidiliste institutsioonide, antud juhul siis talupoegadest hirsnike ameti sisseseadmiseks. Rootsi seadusandja leidis eest olemasoleva õiguseleidjate institutsiooni ja kaasas selle uutesse suhetesse.

Tõlget on erialaselt toimetanud Tartu ülikooli õiguse ajaloo professor Marju Luts-Sootak, kellelt pärinevad ka toimetaja joonealused märkused, ja ladinakeelsed tsitaadid on tõlkinud Rooma õiguse ja ladina keele dotsent Merike Ristikivi Eesti Teadusagentuuri projekti IUT20-50 toetusel. Tänu abi eest ka Katre Kajule.

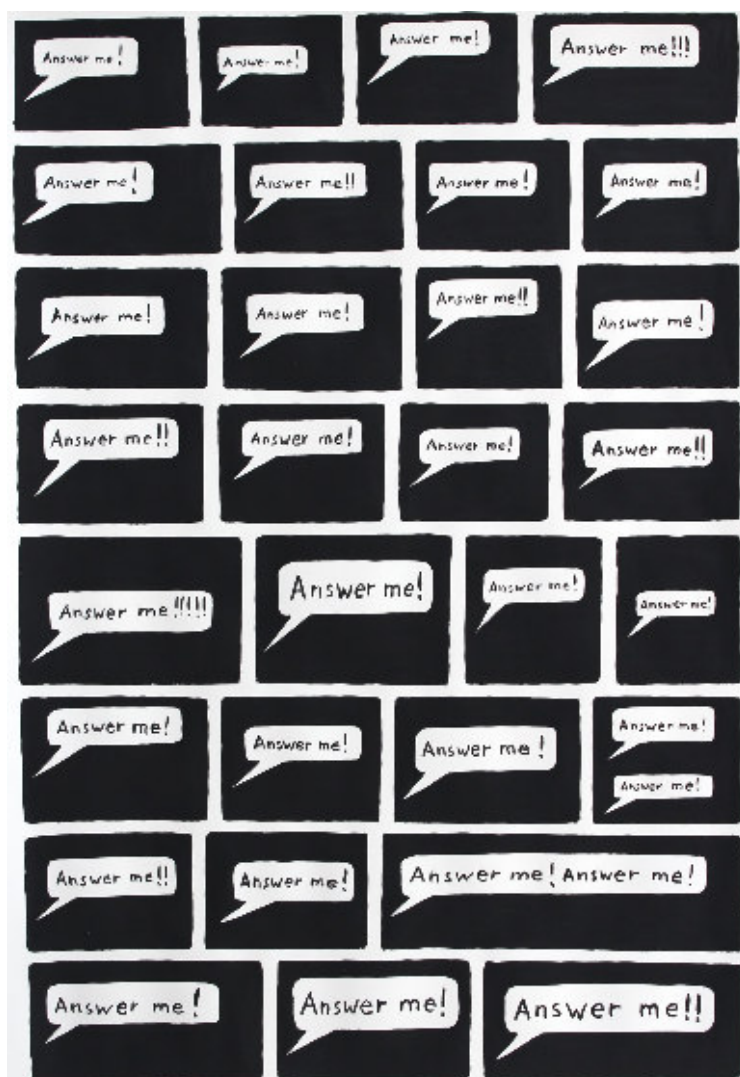
Kirjandus

- B e r m a n, Harold J. 1983. *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- B u d d e n b r o c k, Gustav Johann von (Hrsg.) 1821. *Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet*. Bd. 2: *Ältere hinzugekommene Landesrechte, Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680*. Riga: Häcker
- B u n g e, Friedrich Georg von 1849. *Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen*. Reval: Koppelson
- B u n g e, Friedrich Georg von 1874. *Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens in Liv-, Est- und Curland*. Reval: Kluge
- H e y d e, Jürgen 2000. *Bauer, Gutshof und Königsmacht: Die estnischen Bauern in Livland unter polnischer und schwedischer Herrschaft 1561–1650*. Köln—Weimar—Wien: Böhlau
- H o f f m a n n, Thomas 2007. *Der Landrechtsentwurf David Hilchens von 1599: Ein livländisches Rechtserzeugnis polnischer Herrschaft*. Frankfurt am Main—Berlin—Bern—Bruxelles—New York—Oxford—Wien: Peter Lang

- K a h k, Juhan 1999. *Bauer und Baron im Baltikum: Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema "Gutsherrschaft in den Ostseeprovinzen"*. Tallinn
- M e u r l i n g, Anna Christina 1967. *Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700*. (Bibliotheca historica Lundensis XIX.) Lund: Gleerup
- M o d é e r, Kjell Åke 2000. Stiernhielm som Jurist. — Stig Örjan Ohlsson, Bernt Olsson (red.). *Stiernhielm 400 år*. (Konferenser / Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien 50.) Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akad., S. 99–111
- O e s t m a n n, Peter 2012. Õiguspärane ja õigusvastane piinamine *ius commune* kriminaalprotsessis. — *Juridica*, nr 1, lk 52–62
- P a l l i, Heldur 1995. Miks eestlased jäid püsima. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 475–483
- P e r a n d i, Adolf 1931. Märkmeid talurahva õigusliku ja majandusliku seisundi kohta Liivimaal Rootsi valitsusaja alul. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 4, lk 193–213
- P i s t o h l k o r s, Gert von 1994. Die Ostseeprovinzen unter russischer Herrschaft (1710/95–1914). — *Baltische Länder*. Hrsg. von Gert von Pistohlkors. (Deutsche Geschichte im Osten Europas.) Berlin: Siedler, S. 266–450
- R a u c h, Georg von 1986. Die deutschbaltische Geschichtsschreibung nach 1945. — *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Hrsg. von Georg von Rauch. Köln—Wien: Böhlau, S. 399–436
- S a v i g n y, Friedrich Carl 1961 (1834). *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*. Bd. 1. Bad Homburg: Gentner
- S c h m i d t, Christoph 1997. *Leibeigenschaft im Ostseeraum: Versuch einer Typologie*. Köln—Weimar—Wien: Böhlau
- S e p p e l, Marten 2005. Kroonutalupoegade seisund Liivimaal 17. sajandi lõpus. — *Tuna*, nr 2, lk 23–34
- S o o m, Arnold 1954. *Der Herrenhof in Estland*. Lund: Skånska Centraltryckeriet
- S t o l l e i s, Michael (Hrsg.) 2001. *Juristen: Ein biographisches Lexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München: Beck
- T e r i n g, Arvo 1989. Über die Juristenausbildung der Mitglieder des Hofgerichts in Dorpat (Tartu) 1630–1710. — *Studia Iuridica* IV. Tartu, S. 28–56

- T r a a t, August 1981. Hirsnikud. — *Eesti ajaloo probleeme: ENSV TA korrespondentliikme Artur Vassara 70. sünniaastapäevale pühendatud teaduskonverentsi ettekannete teesid, Tallinn, 18. nov. 1981.* Koost. Enn Tarvel. Tallinn: ENSV TA Ajaloo Instituut, lk 134–145
- T r a n s e h e - R o s e n e c k, Astaf von 1890. *Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert.* Starßburg: Trübner
- V a s a r, Juhan 1930. “Halb” poola- ja “hea” rootsi-aeg. — *Olion*, nr 8, lk 2–6

HEIKKI PIHLAJAMÄKI (sünd. 1961) on lõpetanud Helsingi Ülikooli õigusteaduskonna ja töötab samas võrdleva õigusajaloo professorina. Ta on olnud külalisprofessor Tartu, Genti, Madridi ja Maini-äärse Frankfurdi ülikoolis.

MARKO MÄETAMM. Answer (2016)

PEEGELPILDID

Heljo Mänd

*

Pikk joon jookseb põiki
mööda mu nägu,
hammasteta kriipsusuu
elab omaette
ülejäanud maailmast lahus.
Kooa sügavuses,
mälestuste hoovuses
tõmbub ta kerra.
Kolmkümmend kaks iget
magavad iseenda soojuses.
Punsuvad valgeteks puudeks,
kasvavad hiigelnäeratuseks.
Mu suu on päike.

*

Olen päike ja meri
ja kalmuküngas
ja valge luik pargitiigil.
Söön leivapalukese,
mida visatakse mulle
lahketest pihkudest.

Ma ei tohiks neid vastu võtta,
peaksin lugema hingepalvet,
et sukeldada oma kenuskael
tiigipõhja,
otsima mudast ise elujõudu.
Aga andmise ligilähedus
teeb mind nõrgaks,
toob mu teadvusesse õndsuse,
uinutab valvsuse.
Ma ei kuule enam talve hoiatust
põhjamaa küngastelt.

*

Olen suguvõsa esiema,
rändan lastelaste ja
nende järglaste keskel.
Otsin kõikide nägudelt
iseenda peegeldusi,
pisikesi peegelpilte.
Salasuhteid võbelustega
huulte ümber,
tardunud naeratuse jääkirmet,
mahalöödud silmi, et
varjata oma olemust.
Olen üllatatud, et mind on
nii paljudes hoiul,
et nad pole minust veel tüdinenud.
Ka mina ei tüdine käimisest.
Käin ja käin
palverännaku teel.
Päralolek tähendaks väsimust.
Maa-emaks saamist.

*

Olen kaev.
Rohtumata rada
toob minu juurde
puhta vee tahtjad.
Nad kummarduvad mu kohale,
otsides veepeeglist iseennast.
Mul on kerge neile peegeldada
nende nägusid.
Palju raskem on näidata
kuukiirt
kaevu sügavikus.
Peaaegu võimatu.

*

Olen lävetagune.
Õieti olin.
Ent täna võtsin
julguse kokku
ja astusin isenda pühakotta.
Julgesin armastada
oma pahupoolt.
See hakkas mu puudutusest
pudenema nagu vana riidetükk.
Olin äkki hingelt ja ihult
ühtviisi uus.

*

Olen suur ja väike,
mägi ja täpp kõiksuses.
Olen suunanäitaja
ning täitja.
Kõielkõndija,
kes kõnnib kõrguses,
ümberringi õhk
nagu emasüli.
Aeg-ajalt kukun pehmusesse.
Käed laiali,
langen pilvede patjadele,
suigatused ja suletekid
haarde ulatuses.
Sekundid tiksuvad unesadu.

*

Olen üleni tühi.
Ükski mõte ei kiigu
mu hingekõrrel.
Ükski mardikas ei roni
mööda vart lõhkuma
mu õiekobarat.
Isegi mure on mind hüljanud.
On mul nüüd kergem
olla koormata?
Võib-olla on,
võib-olla ei ole.
Ma pole veel harjunud
üksinduse sallimatusega
lähikontaktide vastu.

*

Mu uni on katkendlik.
Magan maastike vahel
kümne tuhandes hällis,
igaühes helesinise viivu.
Magan kellukese südames,
sipelga kuulmetukses,
herilase triipvöödis.
Kõik ulatavad mulle
raasukese pühitsetud leiba
elu armulaual.

*

Aeg kiigub.
Tõsi.
Aeg kiigub punkti,
kust kõik algas.
Tõsi.
Olin väike osake
suures osaduses.
Tõsi. Tõsi.
Maailm oli päratu lai.
Kiikusin lausa tippu.
Tõsi. Tõsi.
Kiikusin kuulsusesse.
Mõõdulint peos,
mõõtsin enda ja teiste edu
enese kasuks.
Tõsi. Tõsi. Tõsi.
Nüüd kiigun end
tühisusest tühjaks.
Kiigun hauakivile liblikaks.
Tõsi. Tõsi. Tõsi.

*

Tasased sammud.
Arglikud koputused
maa-uksele.
Muld ei avane.
Vastuvõtuaeg lükkub
määramatuks ajaks edasi.
Seletust ei ole.
Ka mitte vabandust.
Olen nõutu.
Muld teab rohkem
kui mina.
Aga ta on kidakeelne vanamees.
Vaikib.

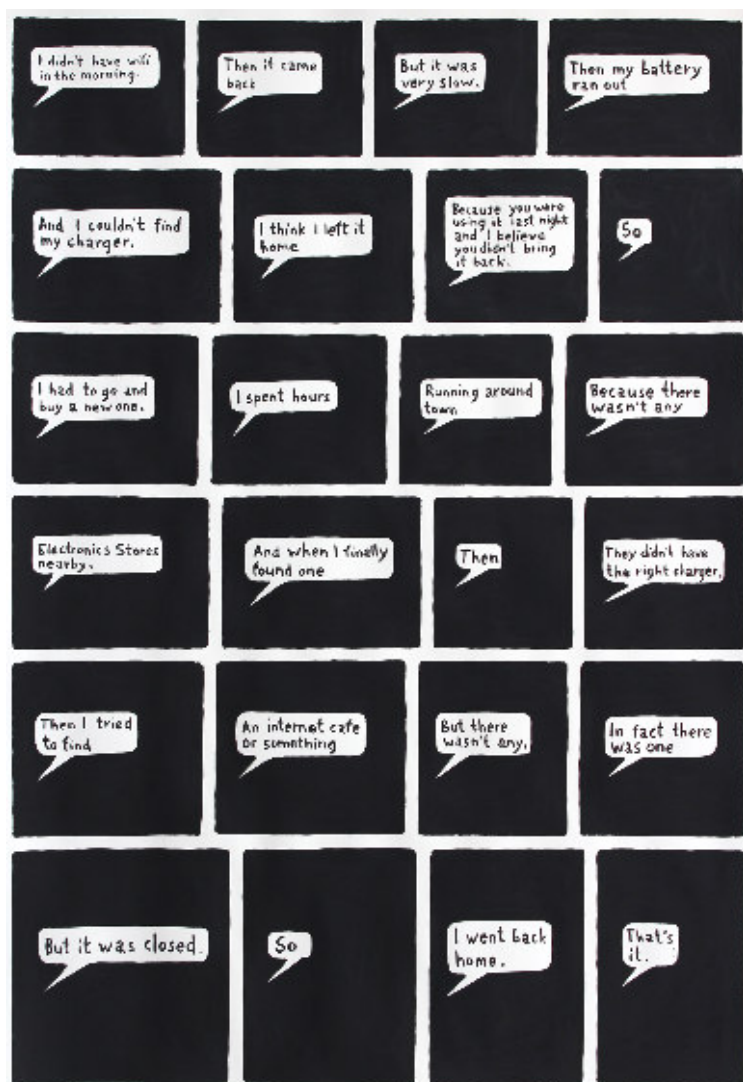
*

Jumalal on jälle
mu ema silmad,
silmade ilme,
ainult õrnuse asemel on
seal kindlus, mis toetab
mu kõndimist vee peal.
Ma usun tema silmade
sisendusjõudu,
mis tasandab kõik õigeks.
Usun ta
sõrmede puudutust
enda alateadvuse kihtidesse.
Ta näitab mulle
minu enda sisepoolt,
mu pimedust,
mu puugihammustusi südames,

toob kõik järgemööda
päevavalgele.
Ei lükka mind kõrvale.
Annab päevadele uue hingamise.

*

Surma ligitõmme
on alles unenägu.
Tähtede tagune maailm.
Kuu äratuskella pettetärin.
Lihtsalt väike vahepala.
Ent ligitõmme läheneb.
Ilmutab end äkki
tuulte tiibklaveril.
Klahvidelt lendavad
meeleolud laiali.
Nad tulevad nagu kullid,
nagu kotkad,
nagu kullkotkad
rüüstama mu vana ihu.
Kõik ladiseb vihmasajus.
Sõnad. Mõtted.
Liigesevalu puusas laieneb,
oigab sügist.
Medalid langevad mu rinnalt
kui kaselehed.
Olen tühi aupaisteta puu.
Aukus silmad ei märka
enam sõnakõlkse.
Tardun tasapisi talveks.
Kauguses kangastub
piirideta valge puhtus.
Uus, hoomamatu elu.

MARKO MÄETAMM. Wi-Fi (2016)

LOOMINGULISUS, PSÜHHOOS, AUTISM JA SOTSIAALNE AJU

Michael Fitzgerald

Tõlkinud Amar Annus

1. SISSEJUHATUS

Evolutsioonilisest vaatenurgast on seos loomingulisuse ja vaimse häire vahel inimkonna arengu seisukohast otsustava tähtsusega (Fitzgerald 1999, 2000, 2004, 2008, 2010a). Autismi puhul tuntakse kattumust väikese alarühma inimeste autismi ja geniaalsusse ulatava loomingulisuse vahel. Suuremasse alarühma kuuluvad isikud, kellel on savantlikud ehk erilised oskused madalamal loomingulisuse tasemel. Mis puudutab psühhoosi, siis on inimesed ilmutanud suurt loomingulisust enne oma psühhootilise episoodi algust. Nobeli preemia laureaat John Nash on seda väga hästi kirjeldanud ühel psühhiaatriakongressil ja televisioonis.

Psühhoosi puhul on siiski kõrgeimal tasemel loomingulisust üles näidanud psühhootiliste inimeste sugulased, kellel on vähem geneetilist soodumust psühhoosi tekkeks ja kellel pole ametlikult psühhoosidiagnoosi. Käesolevas artiklis uurin ka psühhoosi ja autismi seost (Crespi, Badcock 2008).

Kummalisel kombel pole sotsiaalse aju tüüp kuigi sobiv geniaalsusse ulatuvaks loomingulisuseks matemaatika, loodusega

Michael Fitzgerald. “Creativity, Psychosis, Autism and the Social Brain”. — *A Comprehensive Book on Autism Spectrum Disorders* (ed. Mohammad-Reza Mohammadi). Rijeka: In Tech, 2011, pp. 213–224; doi: 10.5772/17439. Avaldame autori loal.

inseneriteaduste alal. Säärast tüüpi loomingulisuse valdkondades osutub kõige edukamaks hoopis äärmuslik meheaju (Baron-Cohen 1997), millel on suur võime süstematiseerida ja vähene empaatilisus. Parim näide on siin Isaac Newton (Fitzgerald 1999), kelle autismispektrit psühhiaatrid ja psühholoogid laialdaselt tunnistavad. On huvitav, et hilisemas elus oli Newtonil ka üks psühhootiline episood, mis on hea näide autismi puhul väga tavalisest komorbiidsusest.

Inimkonda on loomingulisus paelunud kogu kirjapandud ajaloo vältel. Sajandite jooksul on meie arusaamad geniaalsusest varieerunud koha või isikuga seostatud käsitusest kuni kaasasündinud võimekuse tunnistamiseni. Antiikajal seletati loomingulisust ühelt poolt “jumaliku tule” või “Jumala puudutusega” ja teisalt ideega, et loomingulisus sünnib melanhooliat tekitava kehavedeliku ja muusade koostoimel (Porter 1998).

2. GENIAALSUS JA HULLUMEELSUS

Seoseid geniaalsuse ja psühhiaatrilise häire vahel on nähtud tuhandeid aastaid. Tõepoolest, huvi geniaalsuse ja hullumeelsuse suhte vastu on olnud peaaegu võrdne huviga geniaalsuse ja loomingulisuse omavahelise seose vastu. Väidetavalt on suur osa sellest pärit kirjanduslikest liikumistest. Porter (1998) kirjutab, et romantismiajastul “tekib lahutamatu seos hulluse ja kunstilise geeniuse vahel autobiograafilise kogemusena”.

Vahest esimesena hakkas geniaalsust ja hullumeelsust teoreetiliselt seostama Itaalia psühhiaater ja kriminoloog Cesare Lombroso (1836–1909). Ta töötas selle teema kallal üsna innukalt ja kirjutas arvukalt raamatuid, mida laialdaselt tõlgiti ja levitati. *Geniaalses mehes*, mis ilmus 1890. aastal, kuulutab ta, et on avastanud geniaalsuse ja ühes sellega mitmeid degeneratsiooni tunnuseid, mis on aluseks peaaegu kõigile sünnipärase vaimse ebanormaalsuse vormidele (Murray 1989). Selles teoses kirjeldab ta ka geeniuste tajutavaid füüsilisi ja sotsiaalseid tunnuseid. Geeniused on tema sõnul “lühikesed, kõhnad, steriilsed, väikese peaga, rumalad ja koledad, [...] neil puudub taktitunne, mõõdukus, praktilise elu taju ja sotsiaalseteks tegevusteks vajalikud oskused”. Tõe-

poolest, füüsiliste tunnuste koha pealt polnud tal õigus, kuid sotsiaalsete tunnuste suhtes küll.

Steptoe (1998) väitel rõhutab Platon jumalate inspireerivat rolli. Tema sõnul sünnivad poeetilised teosed “jumaliku hulluse pöörasuses”. Broad (1977) toob ära Seneca sõnad, mille kohaselt “pole olnud ühtki suurt geeniusi, kelles poleks olnud pisut hullust”. Luuletaja John Dryden väidab, et “suured vaimuannid on kindlasti hulluse lähedased kaaslased — ja õhuke piir eraldab neid teineteisest” (Simonton 1994).

Howe (1999) osutab sellele, et Immanuel Kanti meelest on geniaalsus “vahendamatu anne, mida ei saa õpetada ega edasi anda, vaid mis on saladuslikul moel looduse poolt teatud kunstnikele kingitud ja mis sureb koos selle inimesega”. See on tõsi, kuid osa saladusest on nüüdseks muidugi lahendatud selles mõttes, et geneetilised tegurid mängivad väga tähtsat osa, eriti geniaalsuse ulatuva loomingulisuse puhul. Gardner (1997) väidab, et “mõned tunnused, mis ei pärandu otseselt perekonnaliinis, võivad siiski geneetiliselt edasi kanduda nn emergeneesiprintsiibi kohaselt, mille järgi tunnused päranduvad geenikombinatsioonide kaudu, kuid ainult siis, kui edasi kandub kogu kombinatsioon”.

Martindale (1996) osutab sellele, et ühemunakaksikute puhul leidis Waller 1993. aastal isiksuse loomingulisuse skaalal klassisiseseks korrelatsiooniks peaaegu 0,60. Erimunakaksikute puhul oli korrelatsioon väga nõrk, sest tunnuseid, mis peavad kokku juhtuma, on väga palju. Martindale'i hinnangul on loomingulisus umbes sama pärilik kui sellised tunnused nagu silmade värvus ja kehapikkus. Hästi funktsioneeriva autismi päritavus on geneetikutel väitel umbes 93%. See viitab sellele, et geniaalsusse ulatuva loomingulisuse puhul, mis eriti seostub autismiga, on pärilikkuse osakaal loomingulisuses väga suur.

3. LOOMINGULISUSE MEHCHANISMID

Loomingulised inimesed, kellel on hästi funktsioneeriv autism, püüdleval kinnismõtteliselt põhjanevate, teedrajavate avastuste poole. Nad suudavad pikka aega püsida ülimalt keskendununa, nii et kaotavad kontakti kõige ümbritsevaga. Isaac Newton võis

mitmeks päevaks katkematult keskenduda mingile probleemile. See oli osa tema edu saladusest (Fitzgerald 2004). Need tunnused on eriti ilmsed inimeste puhul, kellel on hästi funktsioneeriv autism ja head matemaatikaalased võimed (Fitzgerald, James 2007). Dehaene (1997) väidab, et matemaatikute ebaproportsionaalset ja vaibumatut kirge arvude ja matemaatika vastu hoiab sageli alal suutmatus suhelda normaalselt kaasinimestega. Näiteks võib tuua geniaalse matemaatiku Ramanujani (Fitzgerald 2004). Pole mingit kahtlust, et just sellise vaimulaadi kohta ütleb Hans Asperger (1944) “ebakonventsionaalne, ebatavaline, kummaliselt puhas ja originaalne, sarnane tõeliselt loomingulise intellektiga”. Autistlik intellekt on ebakonventsionaalne ja ebatavaline. Sellise mõtteviisiga inimesed ilmutavad geniaalsusse ulatuvat loomingulisust. Neid inimesi vaadatakse sageli kui veidrikke või kummalisi isiksusi.

4. AUTISTLIKUD SAVANT’ID

Oluline on eristada tõelist loomingulisust autistlikust savantismist. Autistlik savantism viitab madala intelligentsiga inimesele, kellel on ebatavaline võime lahendada märkimisväärselt hästi teatud vaimseid ülesandeid, olgu selleks peastarvutamine, kuu-päevade või numbrite meeldejätmine või midagi muud mehaanilist (Grossman 1977). Parima seletuse savantlikule andele on andnud O’Connor ja Hermelin (1987). Nad ütlevad, et eriline kunsti-, muusika- või muu anne on enamasti eneseküllane, nagu seda on Fodori moodulid,¹ kuid sisaldab ka teatud aspekte kesksest andmetöötlusest. Seega võime pidada savantlikke võimeid “kvaasimodulaarseteks”, s.t nad rajanevad põhiliselt sensoorse taju andmetöötlusel, kuid ei piirdu ainult sellega. Keskendudes oma savantlikele tegevustele, võib autistlik või Aspergeri sündroomiga inimene niimoodi vältida segadusse ajavat, kaootilist sotsioemotsionaalset maailma. Hermelin (2001) märgib, et mõned loo-

¹USA filosoof ja kognitiivteadlane Jerry Fodor nimetab mooduliteks evolutsiooniliselt tekkinud kaasasündinud kognitiivseid mehhanisme (näiteks taju ja mälu vallas). Moodulid on spetsialiseerunud spetsiifilisele sisendile, mida nad kiiresti ja teadvustamatult analüüsivad. *Toim.*

mingulisust uurivad psühholoogid on avaldanud arvamust, et väljast sõltumatus ja eristuv mõtlemine (s.t ebatavaliste ja ootamatute seoste loomine) annavad tunnistust algupärasest vaimust. Just seda näitavad viidatavas raamatus kirjeldatud inimesed. Hermelin küsib, kas selline kalduvus väljast sõltumatusele autistlikus tajus ja mõtlemises võiks aidata seletada tõsiasi, et enamik *savant*'e on autistlikud. Ma usun, et vastus on jah.

O'Connori ja Hermelini (1987) arvates on *savant*'ide võime "võrdlemisi sõltumatu üldisest vaimsest arengust. Tundub, et kunstnikel võib olla rikkalikum ja kättesaadavam varamu visuaalseid kujundeid ja vorme, pildiline leksikon." Sir Michael Rutter ütleb Hermelini raamatu (2001) eessõnas: "Põhiline tunnusjoon on see, et *savant*'id kasutavad vaimse teekonna strateegiana liikumist üksikasjade juurest järgmiste suuremate üksusteni, lahutades need kõikehõlmavatest mustritest ja struktuuridest." Treffert (2009) väidab, et *savant*'i sündroom on haruldane, kuid ühel autistlikul inimesel kümnest leidub mõni savantlik oskus; erilise võimega kaasneb alati erakordne mälu; savantlikud oskused ei kustu ega kao, pigemini võib sageli näha mustrit, kus kordamine asendub improvisatsiooniga ja siis loominguuga. Savantlikud oskused nagu ka autism üldse esinevad sagedamini meestel. Tõeliseks loominguiliseuseks peab IQ olema vähemalt 120 ja peale selle on tarvis ka autistlikke isiksuseomadusi. Olen võtnud kasutusele mõiste "Aspergeri savantism", et kirjeldada tõelist loominguilist inimestel, kellel on Aspergeri sündroom ja IQ 120 või rohkem. Motttron jt (2009) rõhutavad *savant*'i sündroomi puhul suurema tundlikkusega taju autistlikes kognitiivsetes võimetes. Nad märgivad autistlike inimeste suuremat tundlikkust madalama tasemega operatsioonides; lokaalselt orienteeritud info töötlust kui vaikumisi häälestatust; suuremat taju väljade aktiveerumist teatud visuaal-ruumiliste, keeleliste, töömälu või mõtlemist nõudvate ülesannete täitmisel; autonoomiat kõrgemate protsesside suhtes; intellekti suuremat osakaalu. See parandab nende savantlike võimeid.

Synder (2009) toob välja "*savant*'i privilegeeritud ligipääsu madalama taseme, vähem töödeldud informatsioonile, enne kui see pakendatakse holistlikesse arusaamadesse ja tähenduslikesse mõistetes. Strateegia ehitada osadest tervikut võib olla alu-

seks niinimetatud autistlikule geniaalsusele.” Kindlasti säilitavad autistlikud inimesed võime näha maailma lapse pilguga, näha maailma piasjasjade kaudu, vähem holistlikul viisil.

Mis teeb autismi puhul sellise suurepärase loomingulisuse võimalikuks neurokognitiivsest vaatenurgast? Ühe aspekti sellest moodustab nõrga tsentraalkoherentsi teooria (Frith 1989). See tähendab, et need inimesed on kehvad nägema üldpilti, kuid erakordselt võimekad nägema piasjasju. Võimest keskenduda piasjasjadele tulenebki osalt nende suurepärase loomingulisus. Nende tähelepanu ei juhi kõrvale tavapäraseid vaated maailmale. Baron-Cohen (2003) on rõhutanud autismi puhul meheaju teooriat, mis nendib autistide väga head süstematiseerimisvõimet. Süstematiseerimine viitab võimele koguda fakte füüsilise maailma kohta kavakindlalt (Lyons, Fitzgerald 2005). Selline süstematiseerimisvõime on väga väärtuslik teaduses, insenerierialadel jne. Lühidalt, Lyons ja Fitzgerald (2005) osutavad teatud kognitiivse stiili tähtsusele inimeste puhul, kes on rohkem huvitatud objektidest kui teistest inimestest, väga täpsed piasjasjade tajumisel, tugevate kitsapiiriliste huvidega, suurepärase mälu ja tugeva tähelepanufookusega.

5. AUTISM

Tänapäevase autismi kirjelduse andis esimesena Hans Asperger (1938), seejärel Leo Kanner (1943) ja siis jälle Asperger (1944). Paraku ei viita Leo Kanner kordagi Hans Aspergerile, kuigi nad rääkisid sama keelt ja suhtlesid pikka aega samade asjatundjate rühmaga. Leo Kanner leidis oma esimese autismituhtu 1938. aastal (Kanner 1943) — samal ajal, mil ilmus Aspergeri artikkel. Hans Asperger esitab oma kirjutises ““Autistlikud psühhopaadid” lapseas” (1944) väga selge autismit kirjelduse. Lorna Wing (1981) nimetas selle hiljem Aspergeri sündroomiks. Asperger tunnistas enda uuritud laste “akadeemiliste saavutuste” võimalikkust. Ta kirjutab, et enamiku puhul võivad nende tõised saavutused osutada suurepäraseks ja koos sellega tuleb ka sotsiaalne lõimumine. Võimekad autistlikud inimesed võivad jõuda kõrgele ametikohale ja heade saavutusteni. Neil oleksid otsekui kompensatoorsed võimed, mis tasakaalustavad nende sotsiaalseid

puudujääke. Vankumatu meelekindlus ja läbitungiv intellektuaalne jõud, mis on osa nende spontaansesest ja algupärasest vaimuaktiivsusest, kitsad huvid ja pühendumus ühele asjale, mis avaldub mitmesugustes erihuvides, võib olla tohutult väärtuslik ja viia silmapaistvate saavutusteni nende valitud erialal. Autistliku inimese puhul võime palju selgemalt kui tavalise lapse puhul juba varasest noorusest näha ettemääratust teatud elukutseks. Mingi töövaldkond kasvab loomulikult viisil välja nende erivõimetest. Hans Aspergeril oli selles asjas õigus.

Autistlik häire on määratletud kui kvalitatiivne sotsiaalse suhtlemise puue, mida iseloomustab vähemalt kaks nähtu järgmistest: mitteverbaalsete käitumisviiside kasutamise raskused, vähene silmside, suutmatus luua suhteid kaaslastega, spontaanse püüde puudumine jagada teistega rõõme ja huvisid ning vastastikuse sotsiaalse ja emotsionaalse suhtluse puudumine. Et panna diagnoosi, on vaja veel üht nähtu kvalitatiivse kommunikatsiooni- puude kategooriast: 1) suulise keele arengu hilistumine, 2) probleemid vestluse alustamise ja alalhoidmisega keelevaldajate puhul, 3) stereotüüpne ja rohkete kordustega keelekasutus, 4) spontaanse rollimängu oskuse puudumine. Viimaks on vaja veel üht tunnust piiratud, rohkete kordustega ja stereotüüpsete käitumismustrite valdkonnast: 1) keskendunud tegelemine mingi kitsa huvialaga, 2) ühetaolisuse säilitamine, 3) stereotüüpsed ja rohkete kordustega motoorsed käitumisviisid, 4) kestev tegelemine objektide osadega. Ja lõpuks peab see olema alguse saanud enne kolmandat eluaastat (American... 2000).

Autismi ja Aspergeri sündroomi pole neuropsühholoogilisest vaatevinklist seni edukalt lahutada suudetud. Uue plaani järgi kavatakse käsiraamatus DSM-V kasutada üldist diagnostilist kategooriat “autismispektri häire”.² “Hästi funktsioneeriv autism” ja “Aspergeri sündroom” on terminid, mida on palju aastaid kasutatud vaheldumisi.

Rausch ja Johnson (2008) osutavad Hippleri ja Klicpera (2003) tõdemusele, et Aspergeri diagnoositud 74 lapsea

²2013. aastal ilmunud *Vaimsete häirete diagnostilise ja statistilise käsiraamatu* (Diagnostic and statistical manual of mental disorders) 5. trükkis seda tehaksegi. *Toim.*

autistliku psühhopaatia (Aspergeri sündroomi) kliinilise juhtumi järeluurimine näitas, et 68%-l valimist vastas diagnoos rahvusvahelise haiguste klassifikatsiooni 10. versiooni autismitraiteriumidele. Mayes jt (2001) uurisid DSM-IV autismit ja Aspergeri sündroomi diagnoosi vahetorda. Kõik lapsed vastasid DSM-IV autistliku häire kriteeriumidele — isegi need, kellel ei esinenud kõne hilistumist. Kokkuvõtteks ütlevad nad, et DSM-IV Aspergeri häire diagnoos on ebatõenäoline või võimatu. Niisiis toetavad kliinilised andmed autismitpektri häire diagnoosi kasutamist, mis hõlmaks kogu laia spektrit autismit Aspergeri sündroomini.

6. AUTISM VÕI SKISOFREENIA?

20. sajandil peeti autismit mõnda aega ekslikult skisofreenia alaliigiks. Hiljem mõisteti, et tavaliselt saab autism alguse enne kolmeaastaseks saamist, kuid skisofreenia ilmutab ennast tüüpiliselt murdeas. Juhuse tahtel võivad autism ja skisofreenia koos esineda ja mõnikord see nii ongi. Nende omavaheline suhe on keeruline, nagu märgivad Konstantareas ja Hewitt (2001), nimelt võivad komorbiidsed häired olla a) sama häire erinevad avaldumisvormid, b) juhtumid, kus üks häire viib teiseni, c) tingitud juhuslikest teguritest, d) sama häire eri staadiumid, e) erinevad, kuid omavahel seotud häired, mis on tingitud aheldunud geenidest või keskkonna riskiteguritest (Kraemer 1996). Pettekujutluste esinemine pole muidugi haruldane ka tavainimestel. Fleming ja Martin (2010: 21) märgivad, et 25% rahvastikust on enda sõnul kogunud hääle kuulmist ja 5–21% pettekujutlusi. Selgub, et stress ja ärevus mängivad pettekujutluste tekkes oma osa. Tager-Flusbergi ja Dominicki (2011) teatel näitavad uurimistulemused, et 25% Aspergeri sündroomiga poistest on tunnistanud hallutsinatsioonide ja pettekujutlusi. Saulnier jt osutavad sellele, et autismitpektri häire ja skisofreenia vahel on vähem seoseid, kui on leitud skisoidse ja skisotüüpse isiksusehäire vahel (tsit. Hollander jt 2011).

Autismitpektri häirel ja skisofreenial on hulk kokkulangevaid nähte ja ka mõned selged erinevused. Üks suuremaid erinevusi on see, et autismitpektri häire algab enne kolmeaastaseks saamist, kuid skisofreenia alles murdeas. Rausch ja Johnson (2008) märgivad, et autismitpektri häiret iseloomustab puudulik sotsiaal-

ne suhtlus, skisofreeniat aga piiratud sotsiaalne kontakt. Mitteverbaalsete sotsiaalsete oskustega seoses ütlevad nad, et autismispektri häire korral esineb puudulikku mitteverbaalset sotsiaalset käitumist, skisofreenia korral aga piiratud kehakeelt. Kehakeele kohta märgivad nad veel, et autismispektri häiret iseloomustab puudulik kehavalitsemine ja puudulik žestikuleerimine, skisofreeniat aga poseerimine ja piiratud kehakeel. Silmside kohta ütlevad nad, et autismispektri häire korral tuleb väga harva ette inimesele silma vaatamist, skisofreenia korral paistab aga nagu liikumatu ja apaatne, grimasse tegev. Suhestumise ja sotsiaalse motivatsiooni koha pealt täheldavad nad, et autismispektri häiret iseloomustab suutmatuse arendada suhteid kaaslastega, skisofreeniat aga huvipuudus ja sotsiaalsete kontaktide vähesus. Osavõtlikkuse ja emotsionaalsete sidemete kohta ütlevad nad, et autismispektri häire korral puuduvad teistega ühised huvid ning sotsiaalne ja emotsionaalne osavõtlikkus, samal ajal kui skisofreeniale on omane kõnepuudulikkus, lühikesed, lakoonilised ja tühjad vastused ning vähene huvi osaleda sotsiaalsetes tegevustes. Autismispektri häire ja skisofreenia korral esinevaid keelelisi raskusi võib kergesti omavahel segamini ajada. Ma olen sagedasti täheldanud, et autismispektri häirega inimestel on väga piiratud dialoog ja nad annavad küsimustele väga lühikesi vastuseid. Nende vastustes puudub igasugune viimistletus. Seesama võib juhtuda ka skisofreenia puhul.

Rausch ja Johnson (2008) nendivad, et autistid sooritavad kehvemini näoilme äratundmise testi kui skisofreenikud. Emotsionaalne tajumine on autismi korral märksa rohkem kahjustunud kui skisofreenia korral. Nii autistidel kui ka skisofreenikutel on raskusi iroonia, huumori, metafooride ja vanasõnade mõistmisel. Vaimuseisundite omistamise võime on skisofreenikutel enamasti vähem kahjustunud kui autistidel (Rausch, Johnson 2008). Paranoiline mõtlemine ja psühhootilised episoodid koos pettekujutlustega pole autismispektri häire korral sugugi haruldased (Abell, Hare 2005). Nii autistidel kui ka skisofreenikutel esineb edasitagasi liikuvat ja stereotüüpset käitumist. Mõlemal võib ette tulla kummalisi käitumisviise. Ometi on autismispektri häirega inimesed tunduvalt jäigemad, paindumatumad, domineerivamad ja võimukamad kui skisofreenikud. Neil võib esineda sarnaseid raskusi

eluga toimetulekul, kuid akuutses faasis psühhoosi või skisofreenia korral on see häire märksa suurem.

Crespi ja Badcock (2008) on püstitanud hüpoteesi, et psühhoos ja autism on sotsiaalse aju vastandlikud häired. Tõepoolest, pikka aega usuti, et tegu on ühe ja sama häirega, ning mõlema kohta kasutati terminit “lapsea psühhoos”. Hiljem saadi aru, et neil on olulisi erinevusi. Crespi ja Badcock (2008) osutavad sellele, et autismi üldine muster näitab aju ebaloomulikku suurenemist, sellal kui skisofreeniaga käib kaasas selle väiksus. Ühtlasi märgivad nad, et need häired näitavad vastandlikke seaduspärasusi tunnustes, mis seostuvad sotsiaalse aju arenguga, pilgu suuna jälgimisega, agentsuse tajumisega, sotsiaalse tajuga, lokaalse *versus* globaalse infotötlusega, keele ja käitumisega. Ma ei leia, et see vahe oleks nii selge.

Konstantareas ja Hewitt (2001) märgivad, et nende valimis oli 35%-l üks või rohkem skisofreeniasümptomit, et autistliku häire korral oli negatiivseid sümptomeid rohkem kui skisofreenia korral ning et esines kattuvust intellektuaalsete reaktsioonide järjepidevuses, jälgendamishuvi puudumises ja aktiivsustaseme äärmuslikkuses.

Mõtlemishäireid seostatakse skisofreeniaga tugevamini kui autismiga. Teine põhjus, miks autismi ekslikult skisofreeniaks diagnoositakse, on mulje, mille mõtlemishäiretest jätavad autistid, nagu on Konstantarease ja Hewitti (2001) teatel hästi sõnasatanud Katz (1989): “Mõned neist teevad märkusi, mis ei sobi konteksti, peavad vestlusi iseendaga [---] või naeravad kujuteldavate inimeste üle oma läheduses.” Need tunnused on autismspektri häire korral väga tavalised. Konteksti sobimatud märkused annavad tunnistust probleemidest vaimuteoorias. Konstantareas ja Hewitt (2001) on näidanud, et autistlike patsientide seas on rohkem kui skisofreenikute seas neid, kes hindajate arvates näitavad välja negatiivseid sümptomeid, nagu emotsioonide lamedus, kõnepuudulikkus ja tähelepanuprobleemid. Aspergeri sündroomi (hästi funktsioneeriva autismi) ja skisofreenia vahel on märkimisväärne sümptomite kattuvus.

Teatud määral on pettekujutluse tekkimise parimaks seletuseks geenide ja keskkonna vastastikmõju. Sensoorse taju puudu-

likkus ja äärmuslik stress võivad viia paranoiliste nähtudeni. Mul on kogemus ühe autistliku patsiendiga, kellel tekkis paranoiline psühhoos, kui tema kodus tehti ühes toas remont. Skisofreenia korral on pettekujutlused raskekujulisemad kui Aspergeri sündroomi korral. Kõik autistlikud ja psühhootilised nähtused moodustavad raskusastme järgi kontinuumi. Enamik psühhootilisi seisundeid on sujuvate üleminekutega ja psühhiaatriliste seisundite vahel leidub palju kattuvust.

7. AJU

Autistlike inimeste aju on ebatavaline selles mõttes, et neil on ebatüüpiline tserebraalne asümmeetria. Samuti on neil probleeme aju minisammastega, mis on aju väikseimad funktsionaalsed osad (Casanova 2008). Casanova väitel võib “minisammaste patoloogia anda kõikehõlmava seletuse paljudele autismi märkidele ja sümptomitele. Minisammaste ülemäärane arvukus tekitab ajukoore laiendusi ja seega aju kasvu. Tulemused näitasid, et minisambad olid väiksemad ja nende koostisosadeks olevad rakud hajutatumad kui tavaliselt.” Suurenenud lokaalse ühendatusega aju on teatud valdkondades loomingulisem ja vähene kaugemate ajupiirkondade ühendatus on eripära, mis on tõenäoliselt aluseks keelevõime ja sotsiaalsete oskuste nõrkusele. Kolme silmapaistva teadlase uurimine Casanova, Switala, Trippe ja Fitzgeraldi poolt (2007) kinnitas neid leide.

Happé ja Frith (2009) peavad võimalikuks, et erandliku ajuplastilisuse arenguperioodid võivad olla autismispektri häire korral pikenenud. Elukestev õppimine võib olla autistidele eriti oluline, sest see võib suurendada loomingulisust.

Lyons ja Fitzgerald (2005) on esitanud teooria, et parema ajupoolkera kahjustus viib autismi ja Aspergeri sündroomi iseloomustava düsfunktsionaalse mina arenguni. Varajane suhtlus lapse ja hooldaja vahel nõuab optimaalselt funktsioneerivat paremat ajupoolkera. Inimelu esimestel aastatel, kui toimub põhiline aju areng murranguliste perioodide jooksul, on parem ajupoolkera juhtival kohal. Arvukad käitumuslikud tõendid laste kohta, kellel hiljem on ilmnenud autism, toetavad häiritud inimsuhtluse

teooriat. Neil lastel pole olnud varajast ema-lapse kaksiksuhte kogemust, mis on parema ajupoolkera küpsemiseks eluliselt tähtis.

Enamikul juhtudel võib põhjust otsida normist kõrvale kalduvat ajuarengus, mis algab väga varakult, tõenäoliselt juba looteas. Nende kõrvalekallete tõttu ei suuda autistlikud või Aspergeri sündroomiga lapsed keskkonna stimuleerivat mõju maksimaalselt ära kasutada. Parema ajupoolkera neurobioloogilised kahjustused seepärast niihästi põhjustavad puudusi inimestevahelises suhtlemises ja hilisemates mina kujunemise protsessides kui ka astuvad nendega vastastikmõjusse. Kognitiiv-neuroteaduslikud uuringud on näidanud, et paremal ajupoolkeral on eriti tähtis osa ühtekuuluvustunde tekkes, mis on tihedalt seotud mina kujunemisega.

On tõendeid selle kohta, et paremal ajupoolkeral on keskne osa inimese sotsiaal-emotsionaalses funktsioneerimises ja minaga seotud tajuprotsessides — seda on näidanud näoilmete äratundmise ja autobiograafilise mälu uuringud —, samuti enesetaju füüsiliste aspektide arengus ja sotsiaalse mina kujunemises üldisemalt. Toetudes autismi ja Aspergeri sündroomiga seotud neuropsühholoogilisele ja neurobioloogilisele andmestikule, sealhulgas ajupoolkerade asümmeetriat puudutavatele andmetele, oleme püstitanud teooria, mille kohaselt normist kõrvale kalduv aju areng — eriti paremas ajupoolkeras — tingituna geneetilistest ja/või keskkondlikest mõjudest kahjustab emotsionaalset ja psühhosotsiaalset arengut ning viib häireteni inimestevahelises suhtluses ja mina ebatüüpilise kujunemiseni.

8. GENEETIKA

Freitag jt (2010) kirjutavad, et “molekulaargeneetilised autismiuuringud on käinud pika tee alates varastest seostamisuuringutest, mille eesmärk oli kirjeldada mõnda üksikut lookust ja leida seejärel üks neist vähestest suure mõjuga geenidest, mis oleks seotud kõigi autismihäire kaasustega. Nüüdseks on selgeks saanud, et autistlikud häired on heterogeensed ja et neid põhjustavad paljud harva esinevad, kõige tõenäolisemalt monogeneetilised häired (nt fragiilse X-i sündroom, mutatsioonid geenides

TSCI-TSCII, LAMBI, CNTNAP2, PTEN, DHCR7, SHANK3, NLGN3-4, RPL10).” Freitag ja ta kaasautorid jõuavad järeldusele, et “hoolimata autismihäire arvatavalt suurest päritavusest pole leitud ühtegi geeni, mida saaks seostada enamiku autismihäire diagnoosidega. Vastupidi, paljusid autismihäire juhtusid paistavad põhjustavat suure mõjuga haruldased mutatsioonid ja mõned levinud väiksema mõjuga mutatsioonid paljudes eri geenides, mis on ühtlasi seotud erinevate raku metabolismiradadega. Seetõttu on statistilisest vaatepunktist tarvis suuri autismihäirega patsientide ja võrdlusrühma moodustavate inimeste valimeid, et tõestada konkreetsete harva esinevate mutatsioonide, sealhulgas geenide kordistumise põhjuslikkust või seda, et väikese mõjuga variatsioonid oleksid autismihäire riskitegureid.” Freitagi jt hinnangul on oluline teha detailne tsütogeneetiline analüüs igale autismihäirega inimesele ja ühtlasi kontrollida fragiilse X-i sündroomi võimalikku esinemist kõigil madala intellektiga autismihäirega inimestel.

Happé ja Frithi (2009) teatel on käimas uurimistöö, mis on keskendunud haruldastele monogeensetele häiretele, mille juures tähtsat osa etendab autism, ning hiljaaegu esitati hüpotees, et mõningad autismiga seotud molekulaarsed defektid võivad häirida sünaptiliste proteiinide sünteesimehhanisme, mis võivad teoreetiliselt olla seotud nii kognitiivsete kahjustuste kui ka savantlike võimetega. See uurimistöö võib olla oluline andekuse ja loominguilisuse geneetika mõistmisel.

Badcock (2009) juhib tähelepanu genoomsele vermimisele, mis tähendab seda, et “kuigi laps pärib kummaltki vanemalt poole oma DNAs, avaldub mõni geen, nagu me nüüdseks teame, ainult siis, kui see tuleb ühelt vanemalt ja teiselt mitte”. Eakamatel isadel ja emadel on rohkem autistlikke lapsi (Badcock 2009). Badcock rõhutab ka võimalust, et skisofreenia on tingitud vigasest genoomsest vermimisest.

Leidub kromosoomipiirkondi, mis on seostatavad nii autismi kui ka skisofreeniaga. Nende hulgas on näiteks 3p.3q.Xp. Statistilisest vaatenurgast võivad autism ja skisofreenia koos esineda (Rausch, Johnson 2008).

9. SOTSIAALNE AJU

Baron-Cohen jt (2003) ütlevad, et soov ilmutada empaatiat “on tung tuvastada teise inimese tundeid ja mõtteid ning reageerida neile sobiva emotsiooniga. Empaatiavõime lubab ennustada teise inimese käitumist ja hoolida tema tunnetest. Suur hulk tõendeid viitab sellele, et keskmiselt ilmutavad naised spontaanselt empaatiat suuremal määral kui mehed.” Sellesama uurimuse järgi on naised paremad mitteverbaalse kommunikatsiooni dekodeerijad, tajudes peeni nüansse hääletoonis või näoilmes, ning suudavad paremini hinnata teise inimese iseloomu. Need kõik on väga hästi funktsioneeriva sotsiaalse aju omadused. Samuti on need kõik väga väärtuslikud inimlikud omadused, mida naistel esineb keskmiselt sagedamini kui meestel. Baron-Cohen jt järgi leidub tõendeid selle kohta, et mehed on tugevamad süstematiseerimises, matemaatikas, füüsikas ja inseneriteadustes. Naised seevastu on keskmiselt meestest üle osavõtlikkuses ja võimes kaasa rääkida nn vooruvahetusvestlustes;³ nad on tundlikumad näoilmete suhtes, väärtustavad rohkem inimsuhteid, kasutavad rohkem koostööaldist ja vastastikku arvestavat keelt ning räägivad rohkem tunnetest (Baron-Cohen 2002). Need on kõik hea sotsiaalse aju omadused. Autistlikud mehed on tüüpilised näited häiritud ajutööst või heast süstematiseerimisoskusest. Paistab nii, et minisammaste probleem, mida ma eespool kirjeldasin, suurendab ajus lokaalset ühendatust ja vähendab kaugemate ajuosade ühendatust ning see on aluseks sotsiaalse aju probleemidele, mida loomulikult võimendavad geneetilised erinevused, närvirakkude migratsiooniraskused emaiüas ja sünnijärgsed probleemid sünapside arvu kärpimisega. Need protsessid sageli suurendavad aju, millest on abi süstematiseerimisel ja matemaatilist laadi loominguks, kuid mis takistab sotsiaalse aju ja hea keele arengut. Hästi funktsioneerivat sotsiaalset aju iseloomustab emotsionaalne arusaamine iseendast ja teistest inimestest. Ta suudab mõista, kuidas on olla teise inimese nahas. Ta saab tema hääletooni ja näoilme järgi

³Vooruvahetusvestlus (ingl k *turn-taking*) on dialoogi või vestluse ülesehituse tüüp, kus vestlejad kõnelevad kordamööda ühekaupa. Ühe vestleja ühte kõnelemisepisoodi nimetatakse vooruks. *Toim.*

ning eriti talle silma vaadates aru, millal teine inimene on rõõmus või kurb või kannatab. Ta oskab hinnata teise inimese emotsionaalseid kavatsusi. Ta suudab hädasolijat mõttekate sõnadega empaatiliselt lohutada. Ta oskab lugeda romaani emotsionaalset allteksti. Ta mõistab teise inimese tundeid ja oskab neile samaga vastata. Ta näeb keskmisel oodataval tasemel läbi pettuse ja valed. Kui poolteiseaastane laps ei suuda koos teistega ühist tähelepanelikkust ilmutada, ei osale rollimängudes, ei too ega näita vanematele mitmesuguseid esemeid või mänguasju, võib tal olla autismirisk (Baron-Cohen 1992).

Autistlikel inimestel on puudulik vaimuseisundite omistamise võime (Baron-Cohen 1995). Selle võime all mõeldakse oskust “lugeda” teiste inimeste mõtteid, kavatsusi, meeleolu, õnnelikust või murelikkust ning seda kasutades ennustada, kuidas nad võiksid sotsiaalselt käituda. See võime on hädavajalik sotsiaalse aju või meele korralikuks toimimiseks. Autistid näevad sotsiaalset maailma ja teisi inimesi sageli väga kitsalt ja lihtsustatult. Keerulised tunded valmistavad neile suuri raskusi. Nad näevad maailma ühemõõtmeliselt. Neil on väga konkreetne vaade asjadele ja nad võtavad kõike sõna-sõnalt. Neil on tihti raske mõista sümboleid, väljamõeldisi, irooniat, huumorit, metafoore, kahetähenduslikkust, pettust ja vanasõnu. Kõike seda on aga vaja sotsiaalseks keskusteluks, ühiskonna mõistmiseks ja “sotsiaalse aju” korralikuks toimimiseks. Siiski on autistid võimelised mõistma teatud sorti huumorit, näiteks tegevuskoomikat või seda sorti huumorit, mida kasutavad matemaatikud (Lyons, Fitzgerald 2004). Nende puuduste tõttu vaimuseisundite omistamise võimes tõlgendavad autistid teiste inimeste kavatsusi sageli valesti ning see teeb nad väga rahutuks, kartlikuks või paranoiliseks. Neil võivadki tekkida paranoilised pettekujutlused, mis on siiski vähem tõsised kui skisofreenikutel (Abell, Hare 2005).

Puuduliku empaatia- või vaimuseisundite omistamise võime tõttu satuvad autistid väga kergesti sotsiaalsetesse konfliktidesse, muutuvad äärmiselt võimukaks ja domineerivaks ning neil on suuri raskusi konfliktide lahendamiseks. Nad võivad teise inimese suhtes kangekaelselt paranoiliseks muutuda. Neil on kehv läbi-rääkimisvõime ning nõrk suutlikkus anda ja võtta sotsiaalse vastastikkuse tähenduses. Neil on vajadus võita ja teisele sisenda-

da, et see peab taanduma ja alla andma. Nad vajavad abi teiste inimeste, sotsiaalsete suhete iseloomu, sotsiaalsete nüansside ja sotsiaalse käitumise mõistmisel, teiste inimeste vaimuseisundite lugemisel ning asjade nägemisel nende vaatevinklist. Suure osa sellest võib taandada pragmaatilise keelekasutuse ja inimesetundmise probleemidele. Ravi, mis on suunatud inimesetundmise ja pragmaatilise keelekasutuse parandamisele, võib olla abiks mit-teverbaalse käitumise mõistmisel.

Nii lapse kui ka täiskasvanuna satuvad autistid sageli kiu-samise ohvriks, sest oma inimesetundmise puudulikkuse tõttu jä-tavad nad naiivse ja ebaküpse mulje. See viib sageli nende narri-mise ja ärakasutamiseni. Pole siis üllatav, kui nad muutuvad väga rahutuks, paranoiliseks või depressiivseks.

Väga väike rühm autistlikke inimesi, kes kõige paremini so-bivad Aspergeri autistliku psühhopaatia kategooriasse (Asper-ger 1938, 1944), asub kuritegelikule teele, olgu selleks näiteks häkkerlus või koguni mõrvade sooritamine. See väga väike ala-rühm autiste kattub osalt nendega, kellel on primaarne psühho-paatia (Fitzgerald 2010b). Nii lapseas kui ka hiljem võib nende juures täheldada kalkust ja emotsioonide puudumist (Fitzgerald 2003). Nad võivad vaimustuda tulesüütamisest, loomade tapmi-sest ja mürkidest. Osa nende käitumisest võib olla katsetuslik. Selle alarühma agressiivsust on hästi kirjeldanud Hans Asper-ger. Psühhoos ja autism, nagu neid selles peatükis on kirjeldatud, võivad omavahel kergesti segamini minna. On tähtis mitte eirata positiivseid ja loomینگulisi aspekte.

Kirjandus

- Abell, F., D. J. Hare 2005. An experimental investigation of the phenomenology of delusional beliefs in people with Asperger's syn-drome. — *Autism*, Vol. 9, No. 5, pp. 515–531
- American Psychological Association 2000. *Diagnostic and Statis-tical Manual of Mental Disorders*. 4th ed. Washington, DC: Ameri-can Psychiatric Association

- Asperger, H. 1938. Das psychisch abnorme Kind. — *Wiener Klinische Wochenschrift*, B. 51, S. 1314–1317
- Asperger, H. 1944. Die “autistischen Psychopathen” im Kindesalter. — *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, B. 177, S. 76–136. (Translated by Uta Frith. *Autism and Asperger's syndrome*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, pp. 37–92)
- Badcock, C. 2009. *The Imprinted Brain*. London: Jessica Kingsley Publishers
- Baron-Cohen, S. 1995. *Mindblindness: An Essay on Autism and Theory of Mind*. Boston: MIT Press / Bradford Books
- Baron-Cohen, S. 1997. Are children with autism superior at folk physics? — *New Directions for Child Development*, No. 75, pp. 45–54
- Baron-Cohen, S. 2002. The extreme male brain theory of autism. — *Trends in Cognitive Sciences*, Vol. 6, No. 6, pp. 248–254
- Baron-Cohen, S. 2003. *The Essential Difference: Men, Women and the Extreme Male Brain*. London: The Penguin Press
- Baron-Cohen, S., J. Allen, C. Gillberg 1992. Can autism be detected at 18 months? — *British Journal of Psychiatry*, Vol. 161, No. 6, pp. 839–843
- Baron-Cohen, S., J. Richler, D. Bisarya, N. Gurnathan, S. Wheelwright 2003. The systemizing quotient: An investigation of adults with Asperger syndrome or high functioning autism and normal sex differences. — *Philosophical Transactions of The Royal Society of London. Biological Sciences*, Vol. 358, No. 1430, pp. 361–374
- Broad, J. H. 1977. *Schizotypy*. Oxford: Oxford University Press
- Casanova, M. 2008. Neuropathological findings in Asperger syndrome. — J. Rausch, M. Johnson, M. Casanova (eds.). *Asperger's Disorder*. New York — London: Informa Healthcare
- Casanova, M., A. Switala, J. Trippe, M. Fitzgerald 2007. Comparative minicolumnar morphometry of three distinguished scientists. — *Autism: International Journal of Research and Practice*, Vol. 11, No. 6, pp. 557–569
- Crespi, B. J., C. Badcock 2008. Psychosis and autism as diametrical disorders of the social brain. — *Behavioural and Brain Sciences*, Vol. 31, No. 3, pp. 241–320
- Dehaene, S. 1997. *The Number Sense: How the Mind Creates Mathematics*. New York: Oxford University Press
- Dryden, J. 1994. Absalom and Achitophel. — D. K. Simonton. *Greatness: Who makes History and Why?* New York: Guilford Press

- Fitzgerald, M. 1988. Antecedents to Asperger syndrome. — *Autism: The International Journal of Research and Practice*, Vol. 2, No. 4, pp. 427–429
- Fitzgerald, M. 1999. Did Isaac Newton have Asperger's disorder? — *European Child and Adolescent Psychiatry*, Vol. 8, No. 3, p. 244
- Fitzgerald, M. 2000. Einstein: Brain and behaviour. — *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 30, No. 6, pp. 620–621
- Fitzgerald, M. 2003. Callous-unemotional traits and Asperger's syndrome. — *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, Vol. 42, No. 9, pp. 10–11
- Fitzgerald, M. 2004. *Autism and Creativity: Is there a Link between Autism in Men and Exceptional Ability?* New York: Brunner-Routledge
- Fitzgerald, M. 2008. Autism: Asperger's syndrome — History and first descriptions. — J. Rausch, M. Johnson, M. Casanova (eds.). *Asperger's Disorder*. New York — London: Informa Healthcare
- Fitzgerald, M. 2010a. Autistic disorders and psychopathy. — *Faculty of Psychiatry of Learning Disability Annual Meeting, Leeds, UK, 7th–8th October 2010*. London: Royal College of Psychiatrists, p. 4
- Fitzgerald, M. 2010b. *Young, Violent & Dangerous to Know: Autism and Criminality*. New York: Nova Science Publishers
- Fitzgerald, M., I. James 2007. *The Mind of the Mathematician*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Fleming, M., C. Martin 2010. Low grade psychotic symptoms in a non-clinical population. — *British Journal of Wellbeing*, Vol. 1, No. 8, pp. 21–23
- Freitag, C., W. Stall, S. Klauck, E. Duketis, R. Waltes 2010. Genetics of autistic disorders: Review and clinical implications. — *European Child and Adolescent Psychiatry*, Vol. 19, No. 3, pp. 169–178
- Frith, U. 1989. *Autism: Explaining the Enigma*. Oxford: Blackwell
- Gardner, H. 1997. *Extraordinary Minds: Portraits of Exceptional Individuals and an Examination of Our Extraordinariness*. New York: Basic Books
- Grossman, H. 1977. *Manual on Terminology and Classification in Mental Retardation*. Washington, DC: American Association on Mental Deficiency
- Happé, F., U. Frith 2009. Beautiful otherness of the autistic mind. — *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Biological Sciences*, Vol. 364, No. 1522, pp. 1345–1350

- Hermelin, B. 2001. *Bright Splinters of the Mind*. London: Jessica Kingsley Publishers
- Hippler, K., C. Klicpera 2003. A retrospective analysis of the clinical case records of “autistic psychopaths”: Diagnosed by Hans Asperger and his team at the University Children’s Hospital, Vienna. — *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Biological Sciences*, Vol. 358, No. 1430, pp. 291–301
- Hollander, Eric, Alex Klevzon, Joseph T. Coyle 2011. *Textbook of Autism Spectrum Disorders*. Arlington, VA: American Psychiatric Association Publishing
- Howe, M. 1999. *Genius Explained*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kanner, L. 1943. Autistic disturbances of affective contact. — *Nervous Child*, Vol. 2, No. 1, pp. 217–250
- Konstantareas, M., T. Hewitt 2001. Autistic disorder and schizophrenia: Diagnostic overlaps. — *Journal of Autism Developmental Disorders*, Vol. 31, No. 1, pp. 19–28
- Kraemer, H. 1996. Biostatistical recommendations. — *Journal of Autism Developmental Disorders*, Vol. 26, No. 2, pp. 150–154
- Lyons, V., M. Fitzgerald 2004. Humour in autism and Asperger’s syndrome. — *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 34, No. 5, pp. 521–531
- Lyons, V., M. Fitzgerald 2005. *Asperger Syndrome: A Gift or a Curse?* New York: Nova Science Publishers
- Martindale, C. 1996. Genetics. — M. Runco, S. Pritzker. *Encyclopaedia of Creativity*. Vol. 1. London: Academic Press
- Mayes, S., S. Calhoun, D. Crites 2001. Does DSM-IV Asperger’s disorder exist? — *Journal of Abnormal Child Psychology*, Vol. 29, No. 3, p. 63
- Mottron, L., M. Dawson, I. Soulières 2009. Enhanced perception in savant syndrome: Patterns, structure and creativity. — *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Biological Sciences*, Vol. 364, No. 1522, pp. 1385–1391
- Murray, P. 1989. *Genius: The History of an Idea*. Oxford: Basic Blackwell
- O’Connor, N., B. Hermelin 1987. Visual & graphic abilities of the idiot savant artist. — *Psychological Medicine*, Vol. 17, No. 1, pp. 79–90
- Ostwald, P. L. Zegans 1993. *The Pleasures & Pleasures of Genius*. Madison, WI: International University Press

- Porter, R. 1998. Foreword. — A. Steptoe (ed.). *Genius and the Mind: Studies of Creativity and Temperament*. Oxford: Oxford University Press
- Rausch, J., M. Johnson 2008. Diagnosis of Asperger's disorder. — J. Rausch, M. Johnson, M. Casanova. *Asperger's Disorder*. New York — London: Informa Healthcare
- Simonton, Dean Keith 1994. *Greatness: Who Makes History and Why*. New York: Guilford Press
- Steptoe, A. 1998. *Genius and the Mind. Studies of Creativity and Temperament*. Oxford: Oxford University Press
- Synder, A. 2009. Explaining and inducing savant skills: Privileged access to lower level, less-processed information. — *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Biological Sciences*, Vol. 364, No. 1522, pp. 1399–1405
- Tagger-Flusberg, H., K. Dominick 2011. Co-morbid disorder. — E. Hollander, A. Kolevzon, J. Coyle (eds.). *Textbook of Autism Spectrum Disorders*. Washington, DC: American Psychiatric Publishing
- Treffert, D. 2009. The savant syndrome: An extraordinary condition. A synopsis: Past, present, future. — *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Biological Sciences*, Vol. 364, No. 1522, pp. 1351–1357
- Waller, N., T. Bouchard, D. Lydden, A. Tellegen, D. Blacker 1993. Why creativity does not run in families: A study of twins reared apart. — *Psychological Enquiry*, Vol. 4, No. 3, pp. 235–237
- Wing, L. 1981. Asperger's syndrome: A clinical account. — *Psychological Medicine*, Vol. 11, No. 1, pp. 115–129

MICHAEL FITZGERALD (sünd. 1946) on lõpetanud Iirimaa Galway Riikliku Ülikooli meditsiiniteaduskonna (1970) ja olnud Dublini Ülikooli Trinity kolledži psühhiaatriaprofessor (emeriiteerus 2011). Ta on kliiniliselt diagnoosinud umbes 3000 autismispektri häirega isikut ja on autismi uurinud alates 1973. aastast. Tema teine kitsam eriala on aktiivsus- ja tähelepanuhäire. Ta on kirjutanud ja toimetanud kokku 25 erialateost, millest mitu on tõlgitud teistesse keeltesse. Palju tähelepanu on äratanud tema retrospektiivsed diagnoosid tuntud ajaloolistele isikutele. Ta on pälvinud erilist tunnustust autismi ja loomingulisuse seoste uurimisega.

KUMMALISED KÕNETUSED

Autistliku narratiivi iseärasusi

Amar Annus

AUTISM JA LOOMINGULISUS

Viimasel paarikümnel aastal on hakatud teaduslikku tähelepanu pöörama autismi ja loomingulisuse seostele. Selles vallas on teed-rajavad Iiri psühhiaatri Michael Fitzgeraldi (sünd. 1946) tööd, kes on uurinud tuntud filosoofe ja matemaatikuid (2004), kirjanikke, kunstnikke ja heliloojaid (2005, 2014), samuti näitlejaid, lauljaid ja lavastajaid (2015), keda moodsate diagnostiliste kriteeriumide järgi võinuks seostada autismispektriga. Fitzgerald on mainekas teadlane, kes on oma praksises kliiniliselt diagnoosinud üle 3000 autismi- ja Aspergeri sündroomiga isiku (Fitzgerald 2014: 144). Nii mõnedki kriitikud on Fitzgeraldi väidete suhtes väljendanud skeptilisust, mis on ära toodud nt Wikipedia artiklis tema kohta, kuid teema vajab igal juhul tähelepanu. Google Scholar järgi on Fitzgeraldit praeguseks tsiteeritud u 23 000 korda.

Autismispektri tänapäevasele käsitlusele rajas teed Hans Aspergeri (1906–1980) monograafia (1944). Asperger töötas arstina Viini Ülikooli lastekliinikus, mõistis hästi autismi olemust ja suutis seda väga täpselt kirjeldada. Kliiniku oli rajanud 1911. aastal arst ja õpetaja Erwin Lazar (1877–1932; Silberman 2015: 90–

Artikkel on alguse saanud ettekandest “Tsentraalkoherents Uku Masingu luules” Akadeemia auhinnaseminaril 9. veebruaril 2016 Tartu Kirjanduse Majas.

91). Viini kliinikus oli lastega tegeldes seatud eesmärgiks *Heilpädagogik* ehk “tervistav kasvatus”, mille käigus lapsed said vabalt oma tegevust ja potentsiaali arendada. Diagnooside aluseks oli lapse käitumise hoolika vaatlemise meetod (samas: 92–93). Tol ajal oli see kindlasti maailma kõige autismisõbralikum institutsioon. Sealset rahumeelset töökorraldust aga muudeti peagi, kui 1938. aastal natsionaalsotsialistlik Saksamaa Austria enese alla haaras. Mitmed juudi soost arstid olid Austriast halvima kartuses põgenenud juba enne seda. Paljudele põgenikest arstidele, õdedele ja uurijatele ulatasid abikäe Baltimore’is töötanud Leo Kanner (1894–1981) ja tema abikaasa, kes aitasid ligi paarisajal inimesel vajalikke dokumente saada ja USAs tööd leida (samas: 176). Nende seas olid ka Hans Aspergeri lähedased kaastöölised Viini lastekliinikust — Georg Frankl ja Anni Weiss-Frankl (samas: 131). Samal ajal tegeles lastearst Kanner ise autistliku poisi Donald Tripletti juhtumiga, mida Austriast saabunud Frankl aitas tal kirjeldada ja diagnoosida (samas: 180–183). Sellisel viisil sai Kanner kuulda Viini lastekliiniku ideedest autismi kohta Ameerikasse põgenenud diagnostiku vahendusel ning kindlasti luges ta ka Hans Aspergeri 1938. aastal ilmunud artiklit, millele ta küll kunagi pole viidanud (Fitzgerald 2015: xx). Leo Kanneri käsitles muutus autism “väga haruldaseks häireks”, ta ei mõistnud autismi spektrina nagu Asperger, vaid kategoorilise seisundina (vt Annus 2015: 124–125). See lähenemine pidurdas autismi spektri loomuse mõistmist veel aastakümneid.

Autismi seoseid loomingulisusega on kirjeldanud teisedki uurijad. Näiteks ühe hiljutise uuringu käigus “lapsgeeniustest” selgus, et kaheksal väga andekal noorel muusikul, teadlasel ja kunstnikul leidis autistlikke lähisugulasi. Nendest kaheksast lapsgeeniusest endast oli autismispektri diagnoosi saanud ainult kolm. Ülejäänud olid pääsenud autismi negatiivsetest aspektidest, kuid kõigi kaheksa ühisteks kognitiivseteks omadusteks olid oivaline töömälu ja tähelepanu pisisajade suhtes. Uurimuse autorid oletavad, et autismi negatiivseid aspekte hoiab avaldumast teatud bioloogiline muutuja, jättes alles ainult suurepärase tähelepanu ja mälu pisisajade suhtes, mis olid uuritud isikute geniaalsuse vundamendiks (Ruthsatz, Urbach 2012). Seega ei tähenda eriline an-

dekus tehnikas, teaduses või kunstides veel tingimata kuulumist autismispektrisse, kuigi sellistel inimestel on tavaliselt autistlikke lähisugulasi. Autistlikud lapsed sünnivad väga sagedasti peredesse, mis kuuluvad ühiskonna sotsiaalmajanduslikku eliiti (Crespi 2016). Teadlaste tulevikutöö peaks selgitama, milline võimalik bioloogiline mehhanism hoiab ära autismi negatiivsed küljed, kuid jätab alles positiivsed ning kuidas seda mehhanismi saaks mõjutada.

Loomingulisust üldisemalt võib mõistagi esineda mitme erineva mõtlemisviisiga seoses. Andekus füüsikas pole samasugune kui andekus luulekunstis, harilikult need ühel isikul koos ei esine. Selles seoses tuleks eristada divergentset ja fokuseeritud mõtlemist. Esimest saab rohkem seostada andekusega luules ja kunstis, fokuseeritud mõtlemine on oluline teaduses (Nettle 2006). Autistlikud isikud kalduvad enamasti teise tüüpi: nad on loogilised ja analüütilised, konkreetse mõtlemisega, nende anded on enamasti seotud muusika, loogika, matemaatika ja ruumilise mõtlemisega (Lyons, Fitzgerald 2013a). Hiljuti avaldatud artiklis uuriti autistlike joonte ja divergentse mõtlemise seoseid. Need, kellel oli rohkem autistlikke jooni, said sujuva divergentse mõtlemise katsetes nõrgemaid tulemusi. Siiski: rohkemate autistlike joontega isikud andsid divergentse mõtlemise ülesannete puhul palju rohkem ebatavalisi vastuseid, mis näitab nende võimekust luua uusi ideid, läheneda probleemide lahendamisele loominguliselt (Best jt 2015). Sellest nähtub, et autistlikud jooned pärsivad loomupärase divergentse mõtlemise voogu, kuid see-eest suunavad selle mõtlemisviisi omapärastele, loomingulistele radadele.

Nancy C. Andreaseni käsituse järgi seostuvad loomingulisusega järgmised isiksuseomadused: avatus kogemusele, seikluslikkus, vastandumisvajadus, individualism; samuti püsivus, uudishimulikkus, lihtsameelsus, võime näha asju uuel ja teistsugusel viisil, ükskõiksus sotsiaalsete tavade ja harjumuste vastu, väljastpoolt asetatud reeglite eiramine, lähtumine enda sisemistest reeglitest ja teatav lapselikkus (Andreasen 2005: 30–32). Viktoria Lyons ja Michael Fitzgerald märgivad, et need omadused kattuvad suuresti autistlike isikuomadustega (2013a).

Autistlikele isikutele valmistab raskusi sotsiaalne koostegutsemine ja pragmaatiline keelekasutus. Isegi verbaalselt väga hästi toimivatel autistidel esineb mõnikord raskusi kõne tekitamise ja selle tähenduse töötlemisega (Silberman 2015: 486). Häiritud on siiski ainult sotsiaalne kujutlusvõime, leidub pildiliselt väga loova kujutlusvõimega isikuid, väiksem osa on kirjanduslikult andekad. Eriti hästi võib autistliku kognitiivse stiiliga sobida luule, mis sõltub väga abstraktsetest, sümboolsetest ja vabalt voolavatest väljendusvormidest (Roth 2008: 161). Vaatlen siin artiklis autistlikke eripärasid narratiivide koostamisel ja nende tekkemehhanismide omapärasid, autistliku kommunikatsiooni tugevusi ja nõrkusi, jätkates mõnevõrra oma varem *Akadeemias* ilmunud uurimust autismispektri kohta (Annus 2015). Tutvustan Michael Fitzgeraldi käsitlust autismi seostest loomingulisusega, täpsemalt kirjandusliku loomingulisusega, ning toon näiteid Uku Masingu tekstidest.

AUTISTLIK KEEL JA VESTLUS

Autistlikel lastel on sageli raskusi kõnelemisega. Kui tavaliselt hakkavad lapsed ütlema sõnu u 17 kuu vanuselt, siis autistlikud lapsed keskmiselt 32 kuu vanuses. Umbes viiendikul autistidest puudub üldse funktsioneeriv kõnekeel (Happé 2015: 201). Kõne artikleerimine on üks keerulisemaid motoorseid ülesandeid, mis nõuab head koordineerimist, autistidel on sellega raskusi ka füüsilise kohmakuse tõttu (Belmonte 2008: 171). Autismispektris lastel on keele õppimise raskused tingitud vaimuteooria (*theory of mind*) aeglasemast arengust, sest nad jäävad hätta kõneleja žestide ja pilgusuuna tuvastamisega. Seetõttu võivad nad sõnu ära õppida valesti ja kasutada tähenduslikult kohatuid väljendeid. Ühe käimasoleva uuringu järgi on autistliku lapse esimesed sõnad vanematele sageli ebatavalised ja üllatavad, nt “raha”, “üle silla”, “niks-naks käärid käisid” vms. Sõnade valesti kasutamise näiteks ütleb laps “õlu” video kohta või “järgmine nädal” jäätise kohta (Happé 2015: 201).

Sõnade valesti kasutamine autismispektris põhineb sageli metonüümial, milles sõnad vahetatakse ära teatava kindla sündmuse mõjul. Näiteks hakkas üks autistlik laps ütlema jalgratta-

ga sõitmise kohta “suši”, sest ühel päeval tõi ema talle lõunaks sušit pärast seda, kui ta oli jalgrattaga sõitmas käinud (Chew 2008: 134). Kuigi sõnatähenduste väära kasutamist autismispektris peetakse õpiraskuse tunnuseks, seostatakse sõnu metonüümilisel kombel ka poeetilises keeles. Autistlik keel ja mõtlemine on konkreetset, sellistel lastel võib olla raskusi abstraktsetest mõistetest arusaamisega (Chew 2008). Raskustest hoolimata õpib enamik autismispektris lapsi siiski kõnelema, kuigi sageli mõningase hilineumisega (Happé 2015: 202). Autismispektriga isikute sisemine monoloog ehk verbaalne mõtlemine on vähene, enamik neist pigemini visualiseerib. Autistlikus kognitsioonis pole keeleline ja pildiline mõtlemine sünkroniseeritud, visuaalne domineerib verbaalse üle (Lyons, Fitzgerald 2013).

Vestluses on autistidel raskusi pragmaatilise keelekasutusega — autist on sageli ebakindel, mida teine inimene juba teab või temalt teada tahab. Autistide kõnekeeles esineb harvemini mentaalsete seisundite kirjeldusi, selliseid sõnu nagu “arvama,” “teadma”, “uskuma” (Roth 2008: 146). Kui lapsevanem küsib igapäevase küsimuse, nt “kuidas koolis läks”, siis tavaline laps juba aimab midagi selle kohta, mida ema teada sooviks. Aspergeri sündroomiga laps on aga segaduses, sest küsimus ei ole täpne: kas ema tahab teada, kellega ma rääkisin, mida õppisin, kus käisin, kellega mängisin, kas olin rõõmus, kas keegi kiusas mind, või mida õpetaja tegi või ütles? Aspergeri sündroomiga laps võib jätta sellisele küsimusele üldse vastamata või siis hakata pikalt kirjeldama oma koolipäeva lootuses, et miski öeldust annab ema-
le sobiva vastuse (Attwood 2007: 210).

Kui paluda lastel jutustada vabalt valitud viisil ümber mõnd sündmust, siis Aspergeri sündroomiga lapsel on sageli raske leida loo jaoks organiseeritud ja sidusat kondikava. Autisti jutustatud lool ei pruugi olla kindlat algust, kuulajale antakse informatsiooni kas liiga palju või liiga vähe, jagamata võib jääda võtmetähtsusega info ning samas võidakse kõrvale kalduda asjasse mittepuutuvate pisiasjade esitamisega. Raskusi võib olla ka loo summaarse kokkuvõtmisega või jõudmisega kõige põhilisema juurde, ja see võib kuulajale igavaks muutuda ning teda närvi ajada. Teised inimesed võivad sellist stiili pidada tahtlikuks vigurdamiseks

ja loobuda selle isikuga edaspidi vestlemast. Loos mainitud faktid võivad olla õiged, kuid loogiline struktuur, samuti asjaosaliste tunded ja emotsioonid sageli puuduvad (Attwood 2007: 211). Uku Masingu omaeluloos *Mälestusi taimedest* leidub huvitav kirjeldus koolisünnimusest, kui kogu klass pidi spontaanselt kirjutama loo etteantud teemal. Samas lõigus leidub ka tema terane tähelepanek tüdrukute paremast narratiivsest paindlikkusest:

Viiendas klassis hilinesin eesti keele tundi, mil koolirevidendile kirjutati "kuhjategemisest". Silmasin, et kolm teist poissi algasid kõik umbes lausega: "Kuhja tegemiseks valitakse kuiv ilm." Algasin siis minagi taoliselt, jätkates samas populaarteadusliku põllumajandusealase teose võimatus stiilis. Mulle see küll enam ei meeldinud, loogilise analüüsimise perioodist olin tulnud välja paar aastat enne seda. Kuid ei osanud taibata, et sellise päälkirja järgi üldse saab kirjutada teisiti. Tüdrukud aga kõik olid mitmes stiilis jutustanud, ning mul oli hiljem väga häbi, et olin kirjutanud sihukese soperdise ega olnud jutustanud oma osavõttu kuhjategemisest, mis mul ometi kogu aeg õõtsus silmade ees. (Masing 1996: 111.)

Fitzgerald kirjutab, et oma silmaga nähtud sündmust kirjeldades on autistlik isik palju täpsem ja konkreetsem kui neurotüüpiline indiviid.¹ Sündmuste kirjelduses, mida ta ise näinud, on palju konkreetset ja pisiasju (Fitzgerald 2014: 7). Samas ei pruugi ta sugugi oluliseks pidada omaenda emotsioone ega osavõttu nendest sündmustest.

Autismispektri diagnoosimisel on väga oluline kliiniline vestlus, mille käigus asjatundja pöörab tähelepanu isiku kõne ja vestluse stiilile. Aspergeri sündroomiga isikute vestlust iseloomustavad järgmised omadused: ebatavaline või monotoonne kõnemaaner ja hääletoon; keeruliste, omapäraste või aegunud mõistete kasutamine; fraaside kasutamine õpitud allikatest (nt raamatutest,

¹Mõiste "neurotüüpiline" võeti kasutusele organisatsiooni Autism Network International väljaannetes (rajati 1992). See tähistab mitteautistlikku ehk neuroloogilises mõttes tüüpiliselt arenenud isikut (Silberman 2015: 478). Tänapäeval kasutatakse seda terminit mõnikord ka teaduskirjanduses.

raadiost, filmidest); teatavate sõnade või fraaside sagedane kordamine. Vahel on raske sõnu meelde tuletada, väited võiva olla liiga konkreetseid. Tavaliselt selline isik ise vestlust ei algata; sageli kõneleb teemat adekvaatselt sisse juhatamata; räägib palju omaenda erihuvideist; pigemini räägib sulle kui vestleb sinuga; on raskustes jututeema vahetamisega ja tundub huvi kaotavat, kui räägivad teised. Vastus sageli viibib, tihti on see ühesõnaline või koguni ühesilbiline (*jah, ei* jne). Mõnikord armastab autistlik isik minevikusündmusi esitada neid näideldes, matkides loos esinevate isikute hääli ja kehaliikumisi (Stoddart jt 2012: 49), mis näitab head autistlikku vaatlejavõimet. Autistlikele isikutele sobib käituda ja rääkida etteantud skeemide järgi, sest nende spontaansus on häiritud ja sotsiaalne käitumine õpitud. Esile on toodud ka autistlike isikute soodumust valida näitleja elukutse (Attwood 2007: 27–28; Fitzgerald 2015). Näitleja elukutse sobib Aspergeri sündroomiga isikule ka tema nõrga enesetaju tõttu, sest näitlemine on argielus üks võimalusi kohaneda mitmesuguste sotsiaalsete olukordadega (vt Annus 2015: 257–259).

ENESETEADVUSE NÕRKUS

Eneseteadvus tähendab teadlikkust omaenda vaimuseisunditest, kogemustest ja maailmaga läbikäimise viisidest. Eneseteadvus on teadmine, et ollakse kogu aja sama isik, see on ajaliselt kestev enesetaju. Autismispektri seisundile on omane nõrk enesetaju, sest “minal” ei ole selgeid piire. Autistlik enesetaju on ebatüüpiline ja varieeruv, mitte ühtlaselt madal (Roth 2008: 150). Suhtluses väljendub see nt teise või kolmanda isiku asesõna kasutamises enesest rääkides (*pronoun reversal*), endast võidakse rääkida ka pärisnime abil. Enesetaju nõrkus võib väljenduda teiste imiteerimises, kindlate või kujutletavate isikute käitumise kopeerimises; autistlik isik võib aja jooksul kujuneda õpitud ja killustunud sotsiaalsete rollide “kollektsiooniks” (Attwood 2007: 321).

Michael Fitzgeraldi järgi on kõrge tasemega loomingulisuse jaoks vajalik ja oluline identiteedi hajusus ja fragmenteeritud enesetaju (2014: 127). Nõrk identiteeditunne paneb isiku loomingulisel viisil käituma. Hajuva enesetajuga isik ei tunne ennast

maailmas mugavalt ning hakkab otsima tõde, iseennast või mõlemat. Autistlik teadlane saab otsida tõde või eneseidentiteeti teadusest. Erinevalt teadusest ei ole kunstis ega kirjanduses kindlalt paikapandavat tõde ja reaalsust. Seetõttu pole kunstnikul ega kirjanikul vaja otsida oma identiteeti nagu tõde. Suur kunstnik alustab teekonda ilma selge identiteedita ja tema kunst on katse leida midagi tõelist, ravida omaenda identiteedi hajusust. Kunstilooming on enese ravimise vorm (Fitzgerald 2015: xxvi). Loomingulised autistlikud isikud otsivad aina oma tõelist mina või autentset enesetunnetust, kuid oma ajutegevuse omapära tõttu ei saavuta seda kunagi püsivalt, vaid üksnes ajutiselt. Tõelise mina otsingu käigus teeb isik väga palju loominguulist tööd, sellal kui tegelikku isiksust sageli asendavad maskid (samas: 84). Fitzgerald kinnitab, et kui suur artist alustaks oma teekonda selge isikliku identiteediga, oleks tal võimatu saada suureks artistiks (2015: xxvi). Identiteedi kaasasündinud hajusus on seega tugev motivator, mis paneb vaimu liikuma suurema loominguulisuse poole.

Uku Masing tunnetas oma luuletavat mina argisest minast selgesti erinevana, nagu ta kinnitab oma hilises essees “Kuidas ma luuletan” (Masing 1998). Luuletaja identiteet peab poeedi elu jooksul alles valmima, kuigi sagedasti see hiljem ka laguneb:

Erinevused luuletajate vahel alles sekundaarselt sõltuvad nende ajast ja ruumist. Primaarselt need sõltuvad isikute erinevusest ja nende suhtumisest sellesse, mida võiks ütelda nende “tõeliseks minaks”. (Seejuures ei loe, kas seda “mina” kujutella eri suurusena või igasuguste sise- ja välisreaktsioonide ristumiskohana.) See “mina” ei ole täiesti tunnetatav luuletajale endale ega muile inimestele, arvatavasti ta kujuneb ja valmib ja laguneb eluaja kestel või jääb valmimata ja taandub hoopis. (Masing 1998: 375.)

Uku Masingu varaste luulekogude *Udu Toonela jõelt* ja *Aerutades hurtsikumeistriga* üks põhiteemasid ongi mina suhtelisuse probleem, samuti selle suhe Jumalaga. Viimasena mainitud luulekogu avaluuletus kannab kõnekat pealkirja “Ei saa aidata lagunenu mina”, mis esitab teatava nägemuse iseendast. Autori selektuse järgi on see luuletus mina eri avaldumiskujudest, mille vahel “ehitab hurtsikut” vahelmine mina, kes püüdleb terviku loomise või taastamise poole (Kuusk 2008: 31–32). Sellega kooskõlas

moodustavad luulekogu tekstide pealkirjad üksteise järel loetuna omaette luuletuse, mille mõte on sihilikult esitatud katkendlikuna, peegeldades autori hajusat mina. Masing väidab, et omaenese mina tervikuna tunnetamine ongi inimesele võimatu (samas: 35). Masingu arutlused oma minade paljususe kohta kajastavad tema enesetaju hajusust ja sedagi, et ta luuleloomingu üks eesmärke oli saada üle minatunnetuse suhtelisusest. Seega leiab Masingu puhul kinnitust Fitzgeraldi väide, et enesetaju hajusus soodustab loomingulist tegevust.

Aju regioonid, mis tegelevad inimese eneseteadvuse kehtestamise ja alalhoidmisega, on kasutusel ka religioosse kogemuse käigus. Bostoni ajuteadlane Patrick McNamara on kirjutanud oma neuroteaduslikus käsitluses religioonist, et usuline kogemus ja tegevus aitavad inimesel luua tervikpilti iseendast, saada üle vaimsest konfliktist enda sees. McNamara jagab religioosse kogemuse neljaks etapiks, millest esimeses inimese minapilt fragmenteeritakse, seejärel teises faasis suunatakse kõik vaimuressurssid uue ühendatud iseene otsimisse (*decentering mechanism*). Kui uus ise kolmandas religioosse kogemuse järgus leitakse, lõimitakse see neljandas etapis vanaga üheks, uueks ja paremaks terviklikuks enesetajuks, mis suudab isiku probleeme lahendada paremini kui endine ise (McNamara 2009: 46–47). Inimese uue iseenda otsimine religioosses kogemuses, nagu kirjeldab McNamara, on üsnagi sarnane ennast otsiva loomingulise protsessiga, mida kirjeldab Fitzgerald (2015). Mõlemal puhul on isiku enesetaju mõranenud nõnda, et inimene hakkab püüdlema uue integratsiooni poole. Tavalise inimese puhul võib enesetaju mõraneda näiteks mõne kriitilise elusündmuse mõjul, kuid autismi puhul esinev enesetaju puudulikkus on kliinilist laadi. Enesetaju kroonilist puudulikkust esineb ka psühhootiliste häirete puhul, ja selliste isikute hulgas leidub palju loomingulisi kunstnikke, kirjanikke jt (Badcock 2009: 202). Christopher Badcocki käsituse järgi üritab autismispektris isik saavutada enesetaju terviklikkust suhestades end maailma või teiste inimestega, psühhootilises spektris isik püüab oma liigselt paisuvat minatunnet lakkamatult kohendada iseendaga tegeldes. Kui autistlikul isikul pole terviklik minatunne veel tekkinudki, siis psühhootilises spektris isiku ene-

setaju püüdleb valmis saanuna uutesse kõrgustesse, tema häire on tingitud ülearengust, mitte puudulikkusest (samas: 114–115).

Mentaalsed sündmused, mida McNamara nimetab religioos-seks kogemuseks, esinevad pisendatud kujul meie argipäevas kui hetked, mil me saame üle oma nõrkusest, tunne ennast tervik-likuna. Aina uuesti korduv eneseleidmine seletab, miks inimesed ja nende mõtlemine ajas muutuvad (McNamara 2009: 53). Neid kogemusi võib mõtestada nii religiooselt kui ka ilmalikult. Sar-nasus ennast otsiva loomeinimese ja Jumalat otsiva uskliku vahel on üsna suur ja need kaks protsessi võivad mõnel puhul olla eris-tamatud. Intuiitvise kaemuse abil on sama mõtet väljendanud ka luuletaja Artur Alliksaar ühes kirjas Eino Lainvoole:

Ja siiski ei saa keegi jõuda õige eneseteostuseni minnes eneseteo-tuse teed. Iga üksik inimsaatus on kas otseselt või kaudselt seotud inimsoo üldise arengukäiguga ja see omakorda kunsti omaga. Kunst nagu religioongi on inimhinge tähtsaimaks kasvatusvahen-diks. Temas kätkeb meie igipürgimuste ürgmotiiv. Vajadus ta järgi on kindlalt suletud meie kromosoomide fülogeneetilisse ahelas-se. (Tsit. Hellat 2007: 12–13.)

Eneseteadvuse ressursside kokkuvõtmine annab inimesele pa-rema täidesaatva võimekuse, vabaduse tegutseda ning oma elulisi ülesandeid lahendada. Muidugi mõista võib enese aina uuesti ja uuesti leidmine nõuda palju vaimujõudu ning põhjustada kannatusi, sest enese leidmisele peab eelnema enesepildi mõranemi-ne (McNamara 2009: 53). Sellele vastavalt leidub peaaegu kõiki-des religioossetes narratiivides algne raskuste või kannatuste kir-jeldus, ainult siis saab järgneda usuline ülendamine, nt ristilöömi-ne *versus* ülestõusmine. Ka kunstilises ja kirjanduslikus tegevus-es peab loominguline isik oma enesetaju kõigepealt fragmentee-rima, et alupärasel moel edasi liikuda uue teose sünni poole.

AUTISTLIKU KEHATAJU ERINEVUSEST

Kõige algelisemal prereflektiivsel tasandil moodustub enesetaju madalama taseme sensorsete tajude ja multisensorsete tajuprot-sesside põhjal. Kehaline eneseteadvus paigutab iseenda oma ke-

hasse ja selle omakorda teatavasse kohta ruumis. Alles enesetaju kõrgematel tasanditel moodustub eksplitsiitne enesetaju ja sotsiaalne narratiiv (Noel jt 2016). Enesetaju üks osiseid on omamikutaju oma füüsilise keha suhtes. Nii nagu mina piirid, võivad autistile ajuti ebaselgeks muutuda ka tema füüsilised piirid, kus tema keha ruumis asub (Attwood 2007: 259). Autistil võib olla raske kohaldada oma purunema kippuvat enesetaju erinevate ümbruskondadega, nii vaimses kui füüsilises tähenduses. Peale enesetaju killustumise võib autistlikel isikutel seega esineda ka ebatavalist kehataju, mille kohta paar näidet.

Nii nagu vaimu ei tarvitse autistlik isik oma füüsilist kehagi mõnikord tajuda mitte tervikuna, vaid osadest koosnevana. Uku Masing võtab kirjas Vello Salumile 17. novembril 1965 oma hetkelise enesetunde kokku järgmiste sõnadega:

Raske on mul yldse midagi kirjutada ning see käsi, mis teeb tähti praegu, ei ole nagu minu käsi, vaid kuskilt yyrikeseks haagitud mu kylge (Masing 1991: 176).

Arvatavasti on tõsi, et autismispektris isiku kehaline identiteet ja terviklikkus võib kergesti häiruda, kuigi uurimusi selle kohta on vähe. Sellisel kombel kirjeldab katkendlikku ühendust oma füüsilise kehaga India autistlik luuletaja Tito Rajarshi Mukhopadhyay (sünd. 1989). Ta kirjutab poeemis *Vaimu puu* (The Mind Tree) oma käest kui millestki võõrast ja eraldiseisvast, mille ta ülalates justkui juhuslikult avastas oma keha küljest (Chew 2008: 141).

Kehalise enesetaju erinevuste uurimiseks on kujundatud eksperiment, mida nimetatakse “kummikäe illusiooniks” (*rubber hand illusion*). Selle käigus asetatakse katsealuse tegelik käsi tema nägemisväljast eemale ning tema ette pannakse nähtavale kummikäsi. Katseisiku tegeliku käe sõrmi ja nähtaval oleva kummikäe sõrmi stimuleeritakse üheaegu samal viisil, selle käigus hakkab isik teatud aja pärast tundma tema nägemisväljas olevat kummikätt omaenda käena. Katsetes osalesid ka autismispektriga isikud, kelle puhul tehti kindlaks, et kummikäe tajumine oma keha osana nõuab neil rohkem aega ja stimuleerimist kui teistel osavõtjatel. Veelgi raskemalt võtsid kummikäe omaks need autistli-

kud lapsed, kelle empaatiavõime hinnati nõrgaks (Cascio jt 2012). Omanikutaju omaenda keha suhtes ning enese ja teise eristamise võime on enesetaju, jälgendamise ja empaatia arenemise seisukohast põhjaneva tähtsusega. Füüsilise enesetaju üks osiseid on propriotseptiivne, mille abil inimene tajub oma ihuliikmeid enda omana, kummikäe omaksvõtu hetkel oma kehaosana leiab aset “propriotseptiivne siire” omaenda käelt kummikäele. Järelikult on autismispektriga isikul propriotseptiivne siire pärsitud, mis osutab väiksemale paindlikkusele enese asukoha kujutluslikul muutmisel (samas). Seevastu psühhootilises spektris isikutel tekib kummikäe illusioon kergemini kui kontrollrühmal, samuti oma kehast väljas viibimise kogemus (Noel jt 2016). Katsed kummikäe illusiooni tekitamisega näitavad, et autistidel esineb mõningaid raskusi selle meelettega kaasaminemisel. Arvatavasti on selle põhjuseks nende keskmisest rohkem fragmenteeritud kehataju, mis võib väljenduda selles, et isegi oma ihuliige ei tundu hetketi enda omana.

Autismispektris isikule võib tema keha paiknemine ruumis tunduda olevat ebaselge ulatusega, mis seostub enesetaju suurema hajumisega. Tervikliku kehatunde taju lõimitakse multisensoriselt, kuid autismispektris isiku jaoks toimub see ebatavalisel viisil. Neil on sensoorse ülitundlikkuse tõttu võime tajuda eri keskkondades peentasemel aistinguid ja neid väga täpselt eristada, ära tunda ja kirjeldada; selline tundlikkus muudab nende narratiivid huvitavaks (Fitzgerald 2014: 22). Autistlikel isikutel on väga nõrk repressiivne kaitsemehhanism tooreste sensorsete tajude vastu, mistõttu paljud mäletavad hästi nt ka oma varajasi lapsepõlvesündmusi (samas: 5). Nad on suuremal määral säilitanud lapseliku avatud vaimu ning olla seepärast alatihti mõnest pisiasjast üllatatud (samas: 7–8). Sellises seisundi saavutamine aitab kaasa loominguliste mehhanismide käivitamisele. Uku Masing kirjutab, et luuletamiseks valmistudes tuleb otsida ebatavalist ning püüda samal ajal vaatlajaks jäädes ümbritseva loodusega täielikult sulanduda:

Ärkvelolu võib saada paljude nähete tähelepaneliku vaatlemise või kuulamise kaudu. Kui rünpilved taevast ei liigu liiga ruttu ega muutu liiga aeglaselt, siis aitavad nende teisevad varjundid

minna mujale. Kui istuda selgel päeval kuskil välu äärel ja silmitseda, kuidas päike varjust tõstab välja mõne puukese või põõsa, kaotab selle siis tagasi varju ja mõnd aega hiljem valgustab sedasama teiselt nurgalt, näidates teda hoopis teisenä, siis ei tundu enam midagi nähtavast (välul on ju mitu põõsast, kive või kändede jne.) olevat harilik. (1998: 381.)

Pisiasjadele suunatud taju võib muutuda omakorda takistuseks n-ö suurte narratiivide moodustamisel ja nendest arusaamisel.

AUTISTLIK AUTOBIOGRAAFIA

Kõrgema tasandi enesetaju tekkimiseks ja alalhoidmiseks on oluline autobiograafiline mälu ning iseenese narratiivne konstrueerimine. Autistlik enesetaju nõrkus ei avaldu mitte ainult mõtlemises ja käitumises, vaid ka autobiograafilistes häiretes. Inimesed ehitavad endale identiteeti autobiograafilist narratiivi ehk elulugu koostades, mis loovad elusündmustest sidusa ülevaate. Narratiivse enesetaju loomiseks on tarvis ühendada kõik enese üle reflekteerimiseks kasutada olevad kognitiivsed võimed. Autistidel on raskusi enesenarratiivi konstrueerimisega; nende narratiivid on tihti segased ja desorienteeritud, mõnikord isegi fabuleeritud. Narratiivsed võimed autismispektris on häiritud nagu ka muud vaimuteooria töövahendid (Lyons, Fitzgerald 2013).

Täiskasvanud ja elus edasi jõudnud autistlikud isikud on siiski kirjutanud palju edukaid autobiograafiaid, millest on kujunenud omaette elulooline žanr (Annus 2015: 124). Nendes autobiograafiates on autism muutunud osaks inimese identiteedist ning paljusid elusündmusi vaadeldakse läbi selle teadmise prisma. Sellest nähtub, kui palju võib diagnoos kaasa aidata autistliku isiku nii enese kui ka oma eluloo mõtestamisele. Autistide narratiivse sidususe võime eluaastate arvu suurenedes sageli paraneb nagu vaimuteooriagi. Lastel ja noorematel autistidel esineb narratiivse sidususega suuri raskusi, ühe uuringu andmeil kasutavad nad loo tähenduslikku tuuma oma jutustuste organiseerimiseks nõrgemini kui tavalised lapsed (vt Diehl jt 2006). Näiteks võib tuua Robert

Edwardsi, ühe hariliku Aspergeri sündroomi juhtumi Yale'i Ülikooli kliinikus. Robert ütles esimesed sõnad üheaastasena, hiljem lasteaias luges läbi C. S. Lewise *Narnia kroonikad* seitsmes köites, kuid valmistas muret oma vanematele, sest ei suutnud ühegi eakaaslasega sõbruneda. Suuremaks saades kujunesid tema erihuviks astronoomia ja arvutid, millest ta rääkis vahetpidamata, ning ühistel huvidel põhinesid ka tema sõbrasuhted. Tema üldise IQ tasemeks mõõdeti 135 punkti (Volkmar jt 2000). Yale'i kliinikus tema juhtumiga tegelenud arstid palusid tal lühidalt kirja panna oma eluloo ning selle 11-aastase poisi kirjapandu on hea näide nõrgalt sidusast autistlikust enesetutvustusest:

Minu nimi on Robert Edwards. Ma olen intelligentne, ebasotsiaalne, kuid kohanemisvõimeline isik. Ma tahaksin kummutada kõik ebatõesed kuulujutud enda kohta. Ma ei ole söödav. Ma ei oska lennata. Ma ei oska telekineesi abil asju liigutada. Minu aju ei ole piisavalt suur selleks, et hävitada terve maailm, kui see lahti harutada. Mina ei õpetanud oma pikakarvalist merisiga Kronost õgima kõike, mida ta näeb (see on pikakarvalise merisea loomuses). (Silberman 2015: 432.)

Autobiograafiline jutustus rajaneb eluloolisel ehk episoodilisel mälul. Episoodilise mälu abil on võimalik meelde tuletada oma elusündmusi, nt Eiffeli torni külastamist. Sellest erinevat liiki on semantiline mälu või faktimälu, mille abil me mäletame, et Eiffeli torn asub Pariisis (Tulving 1985). Kui elulugu kirjutada pelga faktimälu abil, tekib sellest enesega seotud tõsiasjade ja oluliste kuupäevade loetelu, mitte sidus jutustus. Faktimälu võib eluloolise narratiivi koostamisel osaleda, kuid sidus jutustus teeb eluloo kirjandusetaoliseks teoseks ja ehitab identiteeti. Oluliste isikute autobiograafilistes mälujutustustes on sidususe nõue lausa valdav: kindlaskujunenud, stabiilne ja ennast jaatav isik kirjeldab oma kooskõlalist ning rikkalikku elulugu. Enesega sidus isik on edukas, tal on kõrge enesehinnang ning head väljavaated pikale elule ja füüsilisele tervisele. Eluloo sidusus võib isegi pragmaatilises mõttes olla äärmiselt kasulik (Conway 2005: 595–596).

Autistlik elulugu ja eneseesitus seevastu kipuvad olema vähe- se sidususega, sageli esitatud isikule loomuomase "kummalise

autistliku narratiiviga” nagu ülal tsiteeritud noormehe enesetuvustus. Fitzgerald kasutab väljendit *odd autistic narrative*, mida iseloomustab fragmenteeritus. Selline narratiiv võib olla raskesti jälgitav ning raskesti arusaadav, selle autor ei hooli, kas tema lugejad või kuulajad teda mõistavad (Fitzgerald 2014: 127). Autistlikult fragmenteeritud narratiivi autoril on killustunud enesetaju, Fitzgeraldi järgi “osadeks lahutatud vaim” (*compartmentalised mind*). Need lahutatud vaimu osad suhestuvad ja suhtlevad omavahel kehvasti (samas). Näiteks võib autistliku autori kirjutatud romaan koosneda fragmentidest või eraldiseisvatest tükkidest, mis peegeldavad teose tegija killustunud enesetaju. Fitzgeraldi näiteks sellisest narratiivist on Robert L. Stevensoni romaan *Laevahukk* (The Wrecker), mille ta tegelikult kirjutas küll koos oma kasupojaga. Pole siiski juhus, et Stevenson on kirjutanud kuulsa klassikalise jutustuse identiteedikonflikti teemal, *Kummaline lugu dr. Jekyllist ja mr. Hyde’ist* (Fitzgerald 2014: 21–22). R. L. Stevensoni kui Aspergeri sündroomiga isiku enesetaju killustumine käib koos aju kõrge modulaarsusega ehk ebaproportsionaalseks arenenud erivõimetega. Tasakaalust väljas olev ja tugevate erivõimetega aju on raskustes enesetaju lõimimisel, mis on vajalik sidusa autobiograafia või pikema sidusa narratiivi koostamiseks (samas: 5).

Võrdluseks: Uku Masingu luuleline kujund “hurtsikumeistrist”, kes ehitab sidusat enesetaju vaimu eri osade vahel, peegeldab samuti lüürilise mina identiteedi hajusust ja killustatust (vt Kuusk 2008: 31, 88). Tema autobiograafiline teos *Mälestusi taimedest* koosneb omakorda sisuliselt vägagi erinevatest segmentidest, kus taimeteadus vaheldub sujuvalt mälestuste ja hoopis teist tüüpi jutulõngadega. Ühel hetkel Masing märkab, et tema seni valmis kirjutatud lugu pole just kuigi koherentne. Ta kirjutab märkuse selle kohta oma teosesse, võrreldes oma identiteeditaju teiste inimeste omadega üpris omapärase taimemetafoori abil. Alljärgnevat lugedes tuleks meeles pidada, et Uku Masing botaanikuna pidas endaga kõige sarnasemaks taimeks kas-tanit, see puu seostus otseselt tema enesetajuga (vt Annus 2015: 259).

Ei ole sellel mu teosel enam stiili ega plaani. Olgu pääle, plaani pole minus endaski. Sarnlen vist selleski häbematuses kastaniga, paistan eemalt vormikas ja tegelikult olen vaid hõre sarikas pudedaid õisi, mis kogemata juhtunud kokku. Kõik mu tuttavad on teisiti, väga sageli risti vastupidi, on nagu pikad peened varred, mis ühtaegu on õied, lehed ja viljad, aga üpris kindlad ja selged plaanidelt ja tegumoelt. Nemad on vaid seda, mida tahtnud olla. Ei neil ole enam kavasid, ei neis ole enam “tobedat” püüdlemist ja kui nad — intelligentsemuse jaoks — omavad probleeme veel, siis neidki nad võtavad vajalise *Würdega*. (Masing 1996: 80.)

Selles lõigus annab Masing tunnistust oma “tserebraalsest rahutusest” (*cerebral restlessness*), mis Fitzgeraldi sõnutsi on omane loovatele isiksustele. Seda laadi rahutus tähendab lõputut uudishimu ja vajadust lahendada keerulisi probleeme, selleta meeolelu langeb (Fitzgerald 2014: 2). Kuigi autismispektrile on omased korduvad käitumismustrid, iseloomustab Aspergeri sündroomiga isikuid uudsusevajadus (samas: 126). Uudishimulikud inimesed vajavad pidevalt uusi mõistatusi või teaduslikke probleeme, mida lahendada. Uudishimu on bioloogiline vajadus (samas: 2). Rahutud vaimud nagu Uku Masing soovivad elada küll oma rutiinis, kuid vajavad ka vaheldust ja tegelikult liiguvad kogu elu lakkamatult ühe mõistatuse lahendamisest järgmise juurde (vrd Annus 2015: 147).

Uudsuse otsimine on loomingulisuse jaoks kriitilise tähtsusega, sest selline isik tõenäoliselt ei jää kinni vananenud mudelitesse (Fitzgerald 2014: 3). Loomingulise isiku suurim väljakutse on põgeneda tema kaasajal valitsevate väärteteooriate vangistusest (samas: 5). Kuna autistlikel isikutel on maailma kohta vähe mentaalseid mudeleid ehk teooriaid, saab neile pidevalt osaks värskeid kogemusi — üllatavaid tooreid detaile, millel pole veel tähendust. Neil on kõrgendatud tundlikkus osade suhtes, milles nad ei tunne ära tervikut (samas: 8–9). Selle abil suudavad nad liikuda uute mudelite ja teooriate poole. Mentaalsete mudelitega liigselt koormatud isikud ei püüdle enam loominguliselt millegi uue poole ning nende enesetaju on üsna kindlalt fikseeritud — Uku Masingu sõnutsi nad saavad ainult selleks, “mida tahtnud olla”. Nende saavutused oma enesetaju vallas on sümmeetrilised

nende ootustega. Neurotüüpiliste inimeste jaoks on enamik probleeme juba lahendatud, ning kui elu neile mõne ette seab, mõtlevad nad sellest üksnes sidusal viisil ehk “vajalise väärikusega”, vältides muljet, nagu kannustaks neid lapsik huvi.

Fitzgerald kirjutab, et igasugune suur kunst on alati mingil määral autobiograafiline ja kujutab inimesi nii, nagu nad on, või siis vähemalt, kuidas neile meeldiks paista oma fantaasias (2015: xlv). Hajusa identiteediga isikutele on omane mõtlemine ja kõne, mis liigub vabalt edasi-tagasi tõsiasjade ja väljamõeldiste vahel. See on kunstilise loominguks jaoks otsustava tähtsusega. Sageli huvitab loominguksilisi vaime esoteerika, müstika, spiritualism jms, mille üle mõtete mõlgutamine aitab kaasa nende loominguksile (samas: xxxvi). Sellest kõigest järeldub, et kui autistlikud isikud asuvad jutustama oma elu sündmustest, võime keskselt sidusa loo asemel kuulda hoopis paeluvat fiktsiooni, millel on säilinud head tõsielulised sugemed. Kui jutustaja kasutab keelt osavalt, paneb sündiv narratiiv pead pöörama ja võib rabada oma kummalisusega. Kummastavat efekti loovad tavalisest erinevad autistlikud tähelepanumehhanismid. Näiteks *Mälestustes taimedest* kirjeldab Uku Masing, kuidas ta leidis Vasula järve idakülje heinamaal rännates hooramarju:

Uuristasin üles üht ja tõstsin kogemata silmad. Hetkeks olin lausa juhm. Üpris kähku ikka inimene säärasel puhul arutleb, kuidagi kogetu rabab. Kaalutlesin, kas olen minestanud, kas näen und. Ei kaalutlenud ainult, tõepoolest tundsin mõlemat korraga. Vaarikapuhma taga, mille ees kaevasin, oli puukuju. Lausa korralik eit — midagi Vaikse ookeani demonite taolist — silmad pärani lahti minu poole. Taipasin küll, et kuju metsas on reaalselt võimatu, aga rohkem kui sekundi tundsin selle võimatu olevaks. Olgugi unes või uimas. Pidin endale viimaks kohe sundima pääle, et see pole kuju, on vanaeit, jääb eideks. Ometi seesama osa — või mõni teine — kahtles edasi. Kõik inimesed on lugenud viletsaid romaane, kus juhtub taolisi asju, ja nende reaalsust nad usuvad surmatunnini. Kuidas ta küll nii liikumatult võis seista? (Masing 1996: 27.)

Käesoleval juhul pole isegi loo autor kindel, kas ta pani kirja tõsielulise sündmuse või väljamõeldise: “vapustas vist just see

järsk üleminek olevast võimatule, oodatamatule, mis mingil moel ju metsa ei sobi, mida iial pole sääl nähtud ega kuulnud” (samas). Osundatud tekstilõik on hea näide loomingulise vaimu kiirest ja vabast liikumisest tõsiasja ning väljamõeldise vahel.

Uku Masing on ühe korra kirjutanud Jaan Kiiviti palvel oma eluloo üles faktidena paaril leheküljel (vt Masing 2006: 335–336). Tema jutustav elulugu *Mälestusi taimedest* on sündinud 1950. aastatel päevikuvormis meenutuste kirjutamisest, seda võib õigusega nimetada “kummaliseks autistlikuks narratiiviks”. Kuiigi elulooline teos, on autoril nähtavalt raskusi iseenese paigutamisega selle lehekülgedele, sest raamatu sisu on põhiliselt taimevaatluslik. Mõningad laboratoorsed katsed tõepoolest kinnitavad, et autismispektris isikutel on raskusi autobiograafilise mälu, nt meenutada enda osavõttu mingitest sündmustest (Badcock 2009: 100). Fitzgeraldi sõnul on autismispektris isikutel hea faktimälu, ent nõrk autobiograafiline mälu: nende mälestused on kokupanu faktidest ja hetkeülesvõtetest, mitte kogutud afektiivsed mälestusteseeriad (2014: 5). Autistid ei suuda sageli meenutada ennast minevikus teatud asju tegemas: üritustel osalemas, evimas teadmisi ja strateegiaid. Autistide autobiograafiline mälu on enesetaju suhtes palju vähem keskne ja sidus kui muudel inimestel (Badcock 2009: 101). Sellal kui autistidel tekib mõningaid raskusi kirjutada oma autobiograafiasse sisse iseennast, leidub muidugi ka vastupidisel viisil tasakaalutuid elulugusid, milles inimese ego tähtsus on sedavõrd üle paisutatud, et võib täheldada raskusi üldse kellegi muu kui iseenda tegevuse meenutamisel. Christopher Badcock, kelle teooria järgi skisofreenia ja autism on kliinilised vastandid, kirjutab, et ülimalt enesekeskse eluloo jutustamise stiil on omane isikutele psühhootilises spektris (2009: 101–102).

Autistlikus narratiivis esineb realistlikku detailitäpsust kummastaval kombel sotsiaalsest tegelikkusest lahutatuna. Aspergeri sündroomiga isikud on suurepärase sotsiaalsete pisiasjade vaatlajad ega taju enamasti suuremat sotsiaalset konteksti (Fitzgerald 2015: xx–xxi). Suure intellektuaalse loomingulisusega isikud on sageli emotsionaalses mõttes ebaküpsed ning nende käitumine on lapselik. Lapselikul avatusel on ka pahupool — paljud ei saa

kuidagi endaga hakkama ega sobitu ellu (Fitzgerald 2015: xxvi). Autistidele on omane ükskõikne suhtumine oma ajastu kultuurilistesse eelarvamustesse, mis võib palju pahandust tekitada. Sagedi meeldib neile vastanduda, kritiseerida ja rääkida tõe ebameeldivaks peetavate asjade kohta (Badcock 2009: 106). Emotsionaalne ebaküpsus on siiski kasulik loomingulisuse aspektist, sest emotsionaalselt küpsed inimesed kasutavad meelsamini juba valmis ja enamiku poolt omaks võetud mõttemudeleid. Nad mahutavad kogu maailma, sealhulgas uued, värsked ja toored andmed, oma mentaalsetesse mudelitesse, mis raskendab loomingulist protsessi (Fitzgerald 2014: 8–9). Neurotüüpilised isikud peavad loomingulisuse mehhanismide juurde pääsemiseks lammutama oma eelarvamuslikke tõkkeid ja ära pühkima valmis pakendatud kontseptuaalsed sisud, selleks et näha asju värskel ja uudsel viisil (samas: 7). Autistlikus kognitsioonis on selline hoiak loomulikult antud ja loomeprotsess liigub vastupidist trajektoori mööda — toores ja töötlemata sensoorne informatsioon ning laialipillatud mõtted on tarvis koondada ja kujundada loomingulisesse vormi. Sama kehtib ka enesetaju kohta: autistlik loomeinimene peab oma mina alles hakkama otsima ja looma.

NÕRK KESKNE SIDUSUS EHK TSENTRAALKOHERENTS

Üldiselt seostatakse autismispektri erivõimeid hea detailitajuga, võimega töödelda lokaalset informatsiooni, tugeva süsteemse mõtlemisega ja madalama taseme informatsioonile parema ligipääsuga. Viimane on seotud autistidele omase sensoorse tundlikkusega. Terav ja tundlik sensoorne tajus seostub tihti kõrge intelligentsiga (Crespi 2016). Autismi kui kognitiivse stiili seletamiseks on loodud nõrga tsentraalkoherentsi teooria, mis osutab pisiastjadele keskendunud andmetöötlusviisile, autistlikule kalduvusele tegelda osade, mitte tervikuga (Happé, Frith 2006). Algse hüpoteesi järgi peeti seda oluliseks puuduseks keskses andmetööt-luses, millest tuleneb suutmatus eristada terviklikku vormi ehk tähendust. Lähemal uurimisel selgus, et autistid on siiski võime-lised andmeid töötleva ka tervikuna, keskselt sidusal viisil. Nõrk

tsentraalkoherents osutus pigem nende kalduvuseks (*bias*), mitte puuduseks. Samuti osutas nõrga tsentraalkoherentsi kalduvus ka teatavale kognitiivsele tugevusele, nimelt paremale võimele tajuda piasju (samas: 5). Sageli käib nõrk tsentraalkoherents koos tugeva lokaalkoherentsiga. Piasjade hoolikal vaatlemisel vajub suurem tervik sageli unarusse. Sotsiaalne kognitsioon seevastu on põhiliselt kõikehõlmava loomuga, mis vaatleb tervikpilti, jälgib maailma agentsuse ja intentsionaalsuse seisukohast.

Nõrga tsentraalkoherentsi aluseks ajus on ebatüüpilised tähelepanumehhanismid ja ebatavalised neuroloogilised ühendused. Ligilähedase tähendusega mõiste kognitiivses psühholoogias on “väljast mittesõltumine” (*field independence*), mis tähendab võimet näha asju kontekstist sõltumatul viisil (Badcock 2009: 48–54). Autistlikud isikud säilitavad võime näha maailma lapse silmade kaudu, läbi piasjade, vähem holistlikul viisil. Savantil ehk erakordsete võimetega autistlikul isikul on privilegeeritud ligipääs madalama tasemega, vähem töödeldud informatsioonile, enne kui see pakendatakse holistlikesse arusaamadesse ja tähenduslikesse mõistetes. Varjatud kujul on savantlikud võimed olemas kõigil inimestel (Snyder 2009). Autistlikel savantidel esineb tugevasti häälestatud visuaalseid, auditoorseid jm mooduleid, mille sisu jääb keskele andmetöötlemisele kättesaadavaks. Sissetuleva info talletamiseks ei pea see isik end tahtlikult pingutama, talle lihtsalt jääb kõik meelde (Fitzgerald 2005: 21). Need kaasasündinud erisused loovad aluse andekuseks kunstis, teaduses, muusikas ja muudes valdkondades. Tugev lokaalkoherents on omane ka kirjanduslikult andekatele autistidele, luues kujutluslikku võimekust, mis enamasti ei hõlma psühholoogilisi ega sotsiaalseid nähtusi (Lyons, Fitzgerald 2013a).

Loomingulise töö käigus libisevad paljud kirjanikud dissotsiatiivsesse olekusse (Fitzgerald 2015: xxi). Selles olekus kaotavad argi- ja tervemõistuslikud arusaamad tähtsuse, inimene pole nendest ka ise enam teadlik. Maailm ja enesetaju fragmenteeritakse. See ei õnnestu sellisel määral, kui vastava inimese kognitsioonil ei oleks nõrga tsentraalkoherentsi kalduvust. Näitekirjanik Neil Simon kirjeldab oma loomeprotsessi nii: “ma libisen seisundisse, mis on reaalsusest lahus”. See seisund on sar-

nane ebateadvusliku seisundiga, kui sõnad, mõtted ja ideed voolavad vabalt, põrkuvad ja viimaks kivistuvad mingiks tervikuks. See dissotsiatiivne olek on üks loomingulise protsessi tunnusjooni, mida iseloomustab võime tugevasti keskenduda millelegi argitegelikkusest ja selle mõistetest sootuks erinevale (Andreasen 2005: 37–39). Lugeja, kes selliselt loodud kunsti- või kirjandusteost naudib, võib sedasama järele tunda vabastava ja rikastava esteetilise elamusena.

AUTISTLIKU KIRJANDUSE ERIPÄRAST

Narratiivide eesmärk on luua kaosest korda ning mõni jutustus võib püüda isegi surma eitada. Sidus narratiiv ehitab abstraktse või üldise tähenduse, kuid selle käigus peab ta hävitama kõrvalised pisiasjad. Just nagu edukas autobiograafia peab ka müüt kõrvale jätma tähtsusetud pisiasjad ning muutuma sidusaks jutustuseks. Millised pisiasjad hävitatakse, sõltub narratiivi loomusest (Belmonte 2008: 166). Mainisin ülalpool, et religioosne kogemus kui eneseleidmine pärast enese fragmenteerimist sarnaneb loomingulise protsessiga kunstides. Sama võib väljendada ka narratiivsuse kujundit kasutades: oma elulugu sidusalt kirja panes liigutakse terviklikuma enesepildi poole, tõhusate narratiivide konstrueerimine päästab ja kaitseb meid kaootilise maailma eest (samas: 175).

Seda, millest suur narratiiv jutustab, püüab esitada ka rituaal. Rituaal, mis esitab teatava stereotüüpse valiku toiminguid ja käitumisviise, loob samuti koherentsete reeglite abil korda ning maandab igapäevast stressi ja ärevust. Rituaal on narratiivi käitumuslik vorm. Autistid kasutavad rituaale ja stereotüüpeid toiminguid, et saada hakkama ülitundlikkusest tingitud sensoorse ülekoormusega. See ei tähenda, et nende vaim oleks kuidagi puudulik. Korduvaid rituaale ja narratiive on tegelikult tarvis kõigile, et anda tegelikkusele struktuur ja tähendus, vähendada pingeid isiku ja keskkonna vahel (samas: 167). Inimese loomuses on püüda narratiivselt mõista ennast ja maailma, kuid autistidel on häiritud pragmaatilise keelekasutuse ja sensoorse ülitundlikkuse tõttu selleni raskem jõuda. Korduvad käitumismustrid ja rituaalne

käitumine on autistliku isiku psühholoogiliselt adekvaatsed reaktsioonid oma ebatavalisele neurobioloogilisele ülesehitusele (samas: 171).

Inimeste meeled peavad toime tulema maailma stiimulite kaoses. Aju organiseerib erinevad tajustiimulid koherentseteks kõrgema taseme objektideks, nt kontseptualiseerib horisontaalse plaadi ja nelja püstise jala kogumi kui "laua". Selle kognitiivse korralduse tagajärjel tekib ka narratiivne võimekus, kui ütleme nt "laual on neli jalga". Autistlik neurofüsioloogia takistab narratiivse korra loomist teenivaid protsesse, mille tulemusena tekib sageli korrapäratu narratiiv (samas: 169). Autismi puhul on narratiivne kaitse sensoorse kaose vastu raskendatud. Just nimelt seetõttu on aga autistlikud isikud ebatavaliselt tundlikud narratiivse kaitse konstrueerimise probleemi suhtes ning nende lahendused struktuuri loomisel on põhjalikumalt läbi mõeldud ja selgemad (samas: 170). Narratiivi kaitsva aspekti puhul on õpetlik mõelda, et väga turvaline jutustus tavaliselt ei esinda head kirjanlust. Hea kirjandus sünnib paremini seal, kus looja enesetaju on stimuleerival määral puudulik.

Ka autistliku narratiivi ebatavalisust mõjutab sensoorse kaose vastu võitlemise teravamini tunnetatud vajadus. Kummaline kõnetus või käitumine ei tulene otseselt ebatavalisest neurobioloogiast ehk autismispektri seisundist enesest, vaid terve inimvaimu vastastikmõjust omaenda ebatavalise kognitiivse ja tajulise keskonnaga (samas: 171). Sündmuste ja kogemuste sidusateks narratiivideks korrastamine on autismispektris isikutel loomuoamselt raskendatud. Siiski, kui sellisel isikul on hea motivatsioon, keeleoskus ja sõnavara, võib ta intensiivse ja teadliku pingutusega töötada narratiivse korra loomisel nii, et tekib väga kõrge tasemega kirjandus. Jutustaja, kes on teravalt teadlik narratiivsest pingutusest kui sellisest, võib lõppude lõpuks saavutada sügavama arusaamise oma loo tegelastest ja sündmustest just sellepärast, et tema sotsiaalne taju ei tööta automaatselt. Autistlik jutustaja peab keskenduma väga sügavalt, et luua oma kirjandusliku reaalsuse teooria, sest tal tuleb see kokku panna oma fragmenteeritud taju põhjal. Sidusa narratiivi loomine võib olla raske kõigile, kuid autismispektriga isikult nõuab see tema suurema tajulise ja

kognitiivse fragmenteerituse vastu võitlemist ning sellest jagusamist (samas: 173).

Ülalöeldut kokku võttes ei leidu ühtegi põhjust, miks autistlik isik ei võiks soodsate olude ja suure töö korral saada edukaks kirjanikuks. Näiteks India luuletaja Tito Mukhopadhyay on koguni kõnevõimetu autist. Aspergeri sündroom võib anda kirjanikule isegi parema loominguelse lähtepositsiooni. Muidugi mõista on kirjanikud ja luuletajad autistide hulgas väike vähemus. Michael Fitzgerald on mõnda kuulsat luuletajat autismi suhtes positiivselt analüüsinud: William Butler Yeats (2005: 66–79), William Blake (2014: 43–53), T. S. Eliot (2015: 223–226). Fitzgeraldi raamatutes leiduvad käsitlused isegi Goethe ja Shakespeare'i kohta (vt Fitzgerald 2014, 2015). Aga lisaks sellele, et autistliku kirjaniku loodud teosed võivad olla lihtsalt hea kirjandus: mida spetsiifilisemalt on võimalik öelda autistliku luule võimaliku omapära kohta?

Autistliku luule omapära analüüsib Ilona Roth (2008) viie autistliku luuletaja loomingu põhjal, üks neist Mukhopadhyay. Nende tekste võrreldi kontrollrühma ehk mitteautistlike luuletajate omadega. Kas autistlik luulekeel on kooskõlas sellega, mida teatakse autistlikust psühholoogiast ja rääkimise viisidest? Luules on teatavasti vähem reegleid kui proosas ja argikõnes, seetõttu sobib luuleline vabadsus autistlikule kõnelemisviisile hästi (samas: 146). Juba Hans Asperger märkas, et mõned lapsed tema kliinikus on hämmastavalt sõnaosavad ja isegi poeetilised oma igapäevastes väljendustes (Silberman 2015: 101).

Rothi uuringus ei leitud erinevusi autistliku ja kontrollrühma kirjutatud luule vahel suures plaanis, juba autistlike kirjanike omavaheline luulestiilide varieeruvus oli väga suur (Roth 2008: 152). Küll aga leiti mitmeid erinevusi väiksemas plaanis. Autistide luules leidis vähem otsest fantaasiaelementi, kujutusliku keele ja tegelaste kasutamisel ei võetud nii suuri vabadusi. See leid on seotud autistide väiksema sotsiaalse ja fiktsionaalse kujutlusvõimega. Samas kirjutasid autistid meeleldi sürreaalset luulet (samas: 154). Teiste sõnadega: autistlik kujutlusvõime ei hõlma sotsiaalseid teemasid, kuid visuaalset laadi fantaasia võib olla autistidel vägev (Fitzgerald 2014: 131). Fitzgeraldi järgi armastavad autis-

tid võidelda tähenduse kui niisuguse vastu, kirjutades nt lõbustavat keelelist nonsenssi, nagu tegi Lewis Carroll, kes oli autismispektris (2005: 59, 2014: 100).

Rothi uuringu järgi kasutasid autistlikud ja neurotüüpilised luuletajad metafoori võrdsel määral, kuigi autistide metafoorid polnud uurijate hinnangul nii fantaasiaküllased kui kontrollrühma luuletajatel. Autistide metafoorid kippusid olema idiosünkraatilised ja raskemini arusaadavad. Autistide luules leidis samuti palju vähem võrdlusi (*simile*) kui kontrollgrupi luuletajate omades, milles kajastub kujundliku keelekasutuse raskus (Roth 2008: 155). Ühe tähtsa leitud erinevusena kirjutasid autistlikud luuletajad palju rohkem endast ning oma suhetest teistega kui neurotüüpilised luuletajad. Autistid luuletasid peamiselt oma häälega ja omast vaatenurgast, kontrollrühma luuletajad kasutasid teiste isikute perspektiive rohkem (samas: 155). Selleski väljendub väiksem sotsiaalne paindlikkus ja sotsiaalset laadi fantaasia erinev määr. Autistlik luule tundub olevat keskmisest rohkem keskendunud endast rääkimisele, kasutades inspiratsioonina enese mõtteid ja kogemusi. Viimane sobitub hästi käsitusega luulest kui autistliku isiku eneseotsingu vahendist. Kuigi autistlikel isikutel on haju identiteet, on nende mõtted vägagi fokuseeritud iseenesele — ilmselt just selle häiriva hajususe tõttu (Fitzgerald 2014: 7). Rothi uuringu järgi viidati autistlikus luules rohkelt iseenda meeleseisunditele — mõtetele, emotsioonidele ja ihadele —, kuid palju vähem teiste isikute omadele kui kontrollrühma luules (Roth 2008: 156). Autistlik luule on pigem eneseväljendus kui suhtlemisvahend — ladinakeelse terminiga *soliloquia* ehk kõnelused iseenesele või iseendaga. Seda autistliku luule omadust võib võrrelda autistide kalduvusega vestlustes pidada monoloogi mõnel oma lemmikteemal. Kontrollrühma luuletajad mainisid luule inspiratsioonina peale enda ja oma kogemuse palju laiemat ringi sisemisi ja väliseid mõjutajaid (samas: 159).

Võrdluseks: Uku Masingu luule keskendub paljuski oma lüürilisele minale, mida ei saa sugugi lahutada tema pärisminast (vt Kuusk 2008). Nagu ta ise tagasivaatavalt mainib, on tema luuletustes palju juttu minast, kuid mina võib samuti kohal olla ja kõnetatud kui “sina”:

Igatahes: kui tüdinesin (sageli väga paljudest) mina lausumistest luuletustes, hakkasin “igapäevast mina” kõnetama “sina” — see sõna mu luuletustes alati ei tähenda teist inimest —, aga mõnes vist jälle “sina” on see, kes näeb uut, ja “mina” on vana, kel ei ole erilist häämeelt endast. (Masing 1998: 378.)

Mõned autistlikud kirjanikud väidavad, et luule sünnib nende mõtetes spontaanse vooluna, kasutades vaimu pelgalt väljundina. Autistlik luuletaja Donna Williams meenutab, et ta polnud kunagi varem luulet kuulnud ega lugenud, kui hakkas lapsena kõigepealt kirjutama kirjatähti ritta ning seejärel vormima sõnu ridadeks ja sõnu veergudeks. Sõnaveergudest said lõpuks luuletused, kui luuletaja sai 11-aastaseks (Roth 2008: 159). Teisisõnu: tema luuletused sündisid keelemängudest. Autistlik luule või kunst võib seega olla ka mehaaniliselt loodud, milles loojat isikulise asesõna kujul ei mainitagi.

Fitzgerald mainib ballaadide ja muinasjuttude kogumist kui Aspergeri sündroomiga isikule tüüpilist tegevust (2015: 209). Ka Uku Masing luges ja kogus muinasjutte intensiivselt. Muinasjuttude jutustuslaad sobib paremini autistliku kognitiivse stiiliga, sest selles pööratakse palju vähem tähelepanu tegelaste psühholoogiale kui moodsas kirjanduses. Muinasjuttudes toimub hämmastavaid sündmusi, mille üle harva imestatakse. Paljud ajaloolised jutuvestjad ja rahvalaulikud on arvatavasti olnud autistlikud. Ka luule võib autistliku kognitiivse stiiliga paremini sobida kui kirjanduslik proosa, mis nõuab head kontrolli lausete struktuuri üle, narratiivset ühtsust, sidusust ja jätkuvust. Nende nõuete tõttu võib eduka ilukirjandusliku romaani või novelli kirjutamine olla autistile raske. Seevastu keele ja kujutluspiltide fragmentaarsus, mis seostub nõrgalt tsentraalkoherentse mõtlemisviisiga, pole luules mitte ainult lubatud, vaid võib lisada sellele kirjanduslikku veetlust (Roth 2008: 162). Ühelt mõttelt teisele hüppamine võib tekitada lugejas kergemeelse hõljuva tunde, mida luulelt sageli just oodataksegi. Samuti võib rahva- või pärisluules sisendjõulise kõnetusena mõjule pääseda teatavate fraaside ja mõtete pidev kordamine, mis on omane autistlikule suhtlusele.

NÕRK TSENTRAALKOHERENTS UKU MASINGU LUULES

Autismispektriga isikud pole varmad looma suuri kontseptsioone igapäevaelu kohta, mis võiksid neid pimestada selle osas, mida nad tegelikult näevad (Fitzgerald 2014: 6). Uku Masingu luules vaadeldakse maailma unikaalsel viisil, pisiajajade maailm on igal hetkel kordumatu. Masing ütleb ühes oma hilises intervjuus:

Iga silmapilk on ainukordne. Ja kui inimene seda näeb, on ta ka ainukordne. Ka ükski muusikapala ei ole teises ettekandes enam sama. Ainukordse nägemine on peamine. Kui inimene tõesti seda näeb, siis see, mis ta teeb, on ka ainukordne. (Tsit. Luhaäär 1992: 11.)

Fitzgerald kirjutab, et ilma autismita isikud sobitavad selle, mida nad näevad, mingi teatava endale ette kujutatava teooriaga, mis takistab neil saada uuenduslikuks ja loominguks (2014: 6).

1982. aastal kirjutas Uku Masing essee “Kuidas ma luuletan”, milles ta avab oma loomeprotsesside tehnilisi tahkusi. Selles kirjutises eristab Masing “pärisluulet” ja “ettevõetud luulet” kahe eraldi liigina, mida saab kenasti ühendusse viia nõrga ja tugeva tsentraalkoherentsi mõistega. Ainult spontaansed tekstid, mis sõnastavad kujutluste voogu, on “pärisluule”. Ettevõetult saab hästi kirjutada narratiivset proosat, samuti esseesid, kuid ettevõetud luule muutub filosoofitsemiseks või värsistatud esseeks või ka moralistlikuks jutuloomeks (Masing 1998: 371). Pärisluulet ei ahista etteantud või sidusalt kohustuslikud arusaamad. Tugeva keske sidususega peaksid olema aga nt isamaalised ja muud ideoloogilist laadi luuletused. Nõrga tsentraalkoherentsiga kirjutatud isamaalised luuletused tunduvad koomilised, nagu nt Artur Alliksaarele omistatud parafras Dunajevski laulust suurele Nõukogude kodumaale: “Suur ja lai on saabas, mis mul jalas — / rikas õhuaukudest ta pind. / Sellist saabast ilmas teist ei leidu, / kus nii vabalt hingata võib jalg” (Hellat 2007: 117).

Masingu meelet ei tohiks luule muutuda deklaratiivseks ega teaduslikuks, kuigi oma intervjuus ta möönab (Luhaäär 1992: 10), et on ka ise kirjutanud “tähtsaid lauseid vahetevahel” ehk teadus-

likku luulet, mida ta tagantjärele enam nii kõrgelt ei hinda (nt luulekogu *Piiridele piiüdes*). Uku Masingu jaoks on oluline, et luuletusi kirjutataks rõõmuga ja kui ka mõni ettevõetud luuletus on rõõmuga tehtud, võib nendesegi sattuda üksikuid “pärisluule” riidu. Neid lugedes hakkab tal kahju, et sellistesse tekstidesse on sattunud nii hästi sõnastatud lauseid (Masing 1998: 372).

Masingu meelest peab luule olema looduslikule maailmale avatud, inimese tehtud asjadest ei saa luuletusi kirjutada, samuti ei saa mõistlikku luulet kirjutada iseenda teadvusevoolu põhjal, mis on paratamatult piiratud nagu “paarisaja puulehe hõljumine kinnises ruumis”. Sotsiaalne maailm Masingu luulet ei inspireeri, ainult looduslik. Masing ise kirjutab luuletusi meelsasti vabas looduses istudes või külmemal ajal toas, kuid pilk alati õue suunatud: “Ei saa luuletust oma silmast ega luubist, mis vaatab samblikku, kuid iseäralikuks läinud samblik võib panna luuletama” (Masing 1998: 373, 383).

Õige sättumus võimaldab inimesel teataval hetkel hoomata nähtusi, mida ta enne pole tähele pannud, ja nende kogemise tõttu muutub tema maailmataju täielikult. Selle meeleseisundi kutsub esile mõni detail, mis oma erilisuse, nt valgustatuse tõttu mõjub nii tugevalt, et “lökkab inimese argiolekust teistsugusesse, milles ta siis muudki hakkab nägema selle intensiivsusega, mille põhjustas esmane detail” (samas: 377). Teisiti öeldes: aju lülitub ümber nõrga tsentraalkoherentsiga töökorraldusele, luuletaja ütleb lahti oma esimesest minast. See tähendab, et luuletamise hetkel kukuvad kokku kõik sidusad narratiivid, argised mõisted ja terve mõistuse arusaamad. Maailm on fragmenteeritud ja kui inimene on rõõmus, võib ta hakata üsna hõlpsalt luuletama (samas: 379).

See võib juhtuda vaadeldes veevirvendust kärestikul, kuulates piltideks muutuvat muusikat või kinnisilmi metsakohinat, silmitsedes puude lehevarjude muutuvust, täiskuud kevadel või sügisel väheste valgete pilvede vahel, vaadates päikeses langevaid vihma-jooni või lehtedele sädelema jäänud piisku või liblikate hooletut lendlemist (samas: 381). Rohkem kui tähenduse loomist hindab Masing kogemuse sõnastamist. Ka autistlik luuletaja Donna Williams mainib oma luule inspireerijatena peale omaenda mõtete ja kogemuste väliseid asju, mis pole sotsiaalsed, vaid sensoor-

sed või tajulised nähtused: pimedus, valgus, tuul, vihm, augud, peeglid, mis annavad konkreetseid meelelisi kogemusi, mida luules võib väljendada (Roth 2008: 159). Sensorse ülitundlikkuse tõttu on autistlik kogemus maailmast mõnikord nii kirgas, et seda võib olla raske sõnadesse panna ja veelgi raskem sellist kogemust kellegagi jagada. Mõne tajukogemuse eredus võib muutuda isegi painajaks, nõnda et sellest luuletada võib tunduda ainuke võimalus intensiivset maailma oma meeltes taluda (vrd Annus 2015: 144–145).

Autismispektris isikule tüüpiliselt oli Uku Masingu mõtlemine suuresti visuaalset laadi — nägemismeel on väga oluline (Masing 1998: 380). Masingul tuleb luuletus kirjutamise ajal mingi pildina silma ette, voolaval või seisval moel. Teema kujuneb alles siis, kui Masing on “pomisedes kirjutanud mõne rea”. Need read kergitavad mingi sõltumatu, kuid mõnele nähtud pildi detailile osutava kujutise, mis hakkab iseseisvalt avarduma ja süvenema, nagu pilt muusika kuulamisel või pildirida vahetult enne magama jäämist (samas: 382). Kirjutamise kiirus sõltub assotsiatsioonide kiirusest. Kui keegi ega miski ei sega, võib see olek kesta tunde, kujuneda pooluneks või transiks, mille loomust iseloomustab kõige paremini imestus või hämmastus: maailm on võõristav ja meeldivalt kummaline. Võib tekkida tunne, et viibitakse mingi Teise Maailma väraval, “mille läbimise järel asjad üldse enam ei oleks endised” (samas: 379–380). Selle Teise Maailma kogemist tuleb pidada samaks “dissotsiatiivse faasiga”, mida paljud kirjanikud kasutavad loomeprotsessi osana, nagu ülalpool juba mainitud. See on seisund, kui maailma peale vaadatakse ilma keskse sidususe doktriini ehk tsentraalkoherentsita. Selline enese fragmenteerimise seisund võib üle kasvada ka religioosseks kogemuseks, kui inimene tuleb sellest välja vaimselt teisenenud kujul (McNamara 2009). Seda, et Teise Maailma kogemus inimest muudab, on Uku Masing ka ise väitnud. Nõnda võib kunstilise loomingu kogemus hõlpsasti üle kasvada religioosseks kogemuseks, kui sellega langeb osaks ilmutus:

Ühtaegu olemine on tähendus. Seetõttu, et kogetav on ja üksnes on, iseendast, ilma inimese nimetamata-tunnustamata-hindamata; kogetav iseendast tähendab midagi. Ja ühtegi sõnna ei mahu see

tähendus. Kui hädaga ütelda, et see tähendus on Jumal, siis see-
gi lause ei ütle kõike. See ei tähenda, et asjad kuidagi viitavad
Loojat, kiidavad, õpetavad armastama jne. Seda nad hoopiski ei
tee, sest järsku Jumal on nendes. Jumal on nende tähendus, nende
olemine, nende mõte. Vastandid on ühtunud. (Masing 1995: 349.)

Nõrka tsentraalset koherentsi kirjeldab pildiliselt väga hästi
Masingu nägemus lumesajust, mida ta on korduvalt maininud kui
kõige inspireerivamat hetke oma elus, kui ta leidis oma luule stiili.
Intervjuus Ingvar Luhaäärele ta kirjeldab, kuidas 1932. aasta jõu-
lude paiku õues viibides tema sisemine kõne peatus ning sõnali-
ne ja kontseptuaalne mõtlemine asendus konkreetse ja pildilisega:
“Vaatasin, kuidas lumi sadas vastu pärnatiive. Poolsula lumi. Ja
jää sambliku külge kinni. Ja siis ma nägin seda asja” (tsit. Luhaäär
1992: 10). Lumesadu kirjeldab pildiliselt Masingu luulet ennast.
Masing annab oma luules edasi kogemusi maailmast samamoo-
di: lendlevate sõnade voog põrkub vastu tähenduslikku tüve, sõ-
nad loovad hetkeks teatavaid mustreid, kuid ei peatu sellega ning
piltide voog vaheldub kaleidoskoopiliselt, moodustamata mingit
püsivat keskset või tähenduslikku kudet. Vähemalt selline on luu-
le, mida Masing ise kõige rohkem hindas:

[M]ul oli rahulikku ja ärsat jõudeaega silmitseda üsna vagases
ilmas hõredat lumesadu: kuidas helbed takerdusid suure pärna
samblikus tüve külge või heitusid tagasi, vajusid madalamale või
maha. Taipasin siis, et ma enne pole üldse näinud lund, lumesa-
du, puutüve ega midagi muud maailmas, ning sellest hetkest pääle
võin kõike näha tõeliselt. (Masing 1998: 377.)

Uku Masing ütleb veel, et ta pole iial tahtnud kirjutada sa-
lapäratsevas sümboolikas, et tema luule pole mõeldud eksegee-
simiseks. Masingu luule nautimiseks peaks lugeja suutma libi-
seda kõrvale oma esimese mina tähelepanu fookusest, suutma
mis tahes menetluse vahendiga astuda nõrga tsentraalkoherentsi
maailma ehk siis korraks unustada kõik, mida ta teab, ja vaada-
ta maailma vastsündinu silmadega (samas: 384–385). Ka täna-
päeva teaduskirjanduses leidub uurimusi, kus väidetakse, et vast-
sündinud on palju teadlikumad oma sensoorsest tajust, kuid see
teadmine kahaneb tunduvalt inimese kasvades. Tundub, et autis-

tidel ja Aspergeri sündroomiga isikutel säilib ligipääs toorele sensoorsele informatsioonile suuremal määral kui tüüpiliselt arenenud inimestel ning nad on tundlikumad oma tajulise keskkonna suhtes ning selline tundlikkus suurendab loomingulisust (Fitzgerald 2014: 7). Mõistagi eristab luuletajat vastsündinust elu jooksul omandatud keeleline ja kirjanduslik kompetents, mis tema loomingut võimaldavad ja mõjutavad.

KOKKUVÕTE

Siinse artikli pealkirjas esinev sõna “kõnetus” on kahetähenduslik just nagu autistlik kõnetus isegi: kui “kellegi kõnetamine” või hoopis “kõneta olek”. Autismi puhul võivad nii kõnelev kui ka vaikiv subjekt mõjuda kummaliselt. Autistlikku narratiivi iseloomustab killustatus ja nõrk keskne sidusus (tsentraalkoherents), selle autor ei pruugi hoolida, kas tema teksti mõistetakse või mitte. Autistliku narratiivi autori enesetaju on ebatüüpiline, vaheldudes nõrgast identiteeditundest kuni tugeva enesekesksuseni. Hea õppimise korral võib autistlik autor ületada oma loomupärase kalduvuse nõrgalt sidusa narratiivi poole ning temast võib saada suurepärase kirjanik, kes arvestab oma lugejaga. Sellise arengu korral võib eristuse võimalikkus autistliku ja mitteautistliku narratiivi vahel üldse ära kaduda. Luule puhul võib nõrk keskne sidusus kirjanduslikus mõttes kasuks tulla: sellisel luulel on võime lugeja enesetaju fragmenteerida, teda puudutada ja erilisel viisil kõnetada. Kuna enesetaju mõranemine ja uuesti leidmine on omane nii loomingulisele kui ka religioossele kogemusele, võib nõrga tsentraalkoherentsiga luule mõnikord viia religioosse kogemuse ni ja inimese muutumiseni.

Lõpuks mõni sõna veel diagnostilise terminoloogia kohta. Paljud psühhiaatrid on avaldanud rahulolematust autismispektri diagnostiliste raamide laienemise üle. Nende arvates ei ole õige, kui “subkliinilist ekstsentrilisust” hakatakse diagnoosima autismispektri häirena (Volkmar jt 2000). Hans Aspergeri vaade sellele küsimusele oli, et ka autismispektri häire kergemates vormides esineb äärmuslikku isiksusetüüpi, mille omadused võivad muutada raskeks puudeks, kui inimene ise nendega toime ei tule ja tei-

sed tema ümber neid eripärasid ei arvesta (Silberman 2015: 430). Sellist võimalust silmas pidades ei saa ükski põhjendatud diagnoos olla liigne.

Siinkohal võib meenutada ketserliku psühhiaatri Thomas Szaszi (1920–2012) ideed “vaimuhaiguse müüdist”, mida on eesti keeles tutvustanud Alo Jüriloo ja Vaino Vahing (1990). Szaszi arutluste järgi pole tegelikult olemas vaenlast, keda vaimuhaiguse kujul rünnata ja ravida; lahendamist vajaksid hoopis meie elu- ja keskkonna probleemid — majanduslikud, poliitilised, bioloogilised või sotsiopsühholoogilised (Silberman 2015: 417). Minu meelest ei saa aga “vaimuhaiguse müüti” tegelikult kummutada ilma “normaalsuse müüdi” kõrvaldamiseta, vaid mõlemad peaksid oma positsioone loovutama. Tänapäeval osatakse autistlikke ja psühhootilisi jooni mõõta täiesti tervete inimeste juures. Isegi kui inimesele on selles osas vähe antud, võivad mainitud elu- ja keskkonna probleemid neile veelgi negatiivsemalt mõjuda kui “vaimuhaigused”.

Michael Fitzgeraldit tuleb autisnieksperdina usaldada selles, et autismi ja loomingulisuse seosed võivad olla väga tugevad. Sellele vastandlik on kliinilise spetsialisti suhtumine, kes näeb ainult negatiivseid aspekte ja kelle jaoks klaas on alati pooltühi, mitte pooltäis. Psühholoogidel ja psühhiaatritel pole kindlasti õigus, kui nad näevad emotsionaalses ebaküpsuses ja lapselikkuses ainult negatiivset. Kui nende patsientidel pole veel depressiooni, siis kliinilise spetsialisti kitsas pessimistlik hoiak nende seisundi suhtes tekitab selle kindlasti (Fitzgerald 2014: 126). See ei kehti ainult kliinilise spetsialisti, vaid ka tavakodanike samalaadse suhtumise puhul.

Siinse arutluse kokkuvõtteks võib Victoria Lyonsi sõnadega tõdeda, et suured loojad on alati maksnud ränka isiklikku hinda oma loomingulisuse ja meie maailma rikastamise eest (Fitzgerald 2014: x).

Käesolev artikkel on kirjutatud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi rahastatud grandil PUT 1466 toel.

Kirjandus

- Andreasen, Nancy C. 2005. *The Creating Brain: The Neuroscience of Genius*. New York: Dana Press
- Annus, Amar 2015. Diagnoosita savant: Uurimus Uku Masingust ja autismispektrist. — *Akadeemia*, nr 1, lk 113–152; nr 2, lk 240–264
- Asperger, Hans 1938. Das psychisch abnormale Kind. — *Wiener Klinische Wochenschrift*, Bd. 51, S. 1314–1317
- Asperger, Hans 1944. Die autistischen Psychopathen im Kindesalter. — *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, Bd. 117, S. 76–137
- Attwood, Tony 2007. *The Complete Guide to Asperger's Syndrome*. London—Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers
- Baddock, Christopher 2009. *The Imprinted Brain: How Genes Set the Balance Between Autism and Psychosis*. London—Philadelphia: Jessica Kingsley Publications
- Belmonte, Matthew K. 2008. Human, but more so: What the autistic brain tells us about the process of narrative. — Mark Osteen (ed.). *Autism and Representation*. (Routledge Research in Cultural and Media Studies 12.) New York: Routledge, pp. 166–179
- Best, Catherine, Shruti Arora, Fiona Porter, Martin Doherty 2015. The relationship between subthreshold autistic traits, ambiguous figure perception and divergent thinking. — *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 45, No. 12, pp. 4064–4073. DOI: 10.1007/s10803-015-2518-2
- Cascio, Carissa J., Jennifer H. Foss-Feig, Courtney P. Burnette, Jessica L. Heacock, Akua A. Cosby 2012. The rubber hand illusion in children with autism spectrum disorders: Delayed influence of combined tactile and visual input on proprioception. — *Autism*, Vol. 16, No. 4, pp. 406–419
- Chew, Kristina 2008. Fractioned idiom: Metonymy and the language of autism. — Mark Osteen (ed.). *Autism and Representation*. (Routledge research in cultural and media studies 12.) New York: Routledge, pp. 133–144
- Cornway, Martin A. 2005. Memory and the self. — *Journal of Memory and Language*, Vol. 53, pp. 594–628
- Crespi, Bernard J. 2016. Autism as a disorder of high intelligence. — *Frontiers of Neuroscience*, 30 June. DOI: doi.org/10.3389/fnins.2016.00300

- Diehl, Joshua J., Loisa Bennetto, Edna C. Young 2006. Story recall and narrative coherence of high-functioning children with autism spectrum disorders. — *Journal of Abnormal Child Psychology*, Vol. 34, No. 1, pp. 87–102
- Fitzgerald, Michael 2004. *Autism and Creativity: Is there a Link between Autism in Men and Exceptional Ability?* Hove—New York: Brunner-Routledge
- Fitzgerald, Michael 2005. *The Genesis of Artistic Creativity: Asperger's Syndrome and the Arts*. London—Philadelphia: Jessica Kingsley Publications
- Fitzgerald, Michael 2014. *The Link between Asperger Syndrome and Scientific, Artistic, and Political Creativity: Eleven Case Studies*. Lewiston, NY: Edwin Mellen Press
- Fitzgerald, Michael 2015. *The Mind of the Artist: Attention Deficit Hyperactivity Disorder, Autism, Asperger Syndrome and Depression*. (Lives and Times of Distinguished Artists.) Hauppauge, New York: Nova Science Publisher's, Inc.
- Happé, Francesca 2015. Autism as a neurodevelopmental disorder of mind-reading. — *Journal of the British Academy*, Vol. 3, pp. 197–209. DOI: 10.85871/jba/003.197
- Happé, Francesca, Uta Frith 2006. The weak coherence account: Detail-focused cognitive style in autism spectrum disorders. — *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 36, No. 1, pp. 5–25
- Hellat, Henn-Kaarel (koost.) 2007. *Artur Alliksaar mälestustes*. Tartu: Ilmamaa
- Jürilo, Alo, Vaino Vahing 1990. Vaimuhaiguse müüt. — *Akadeemia*, nr 5, lk 966–988; nr 6, lk 1158–1184
- Kusk, Külli 2008. Uku Masingu luule subjektist: “Mina”-poetika luulekogus “Udu Toonela jõelt”. Magistritöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, eesti kirjanduse õppetool. Tartu: Tartu Ülikool. Vt dspace.ut.ee/handle/10062/6534
- Luhäär, Ingvar 1992. Uku Masing. — *Kuldne kroon Eesti lipul. Intervjuuderaamat: Uku Masing, Gunnar Aarma, Elmar Salumaa, Ilmar Soomere, Vigala Sass, Einar Laigna*. Intervjueerinud ja koost. Ingvar Luhäär. Tallinn: Olion, lk 7–23
- Lions, Viktoria, Michael Fitzgerald 2013. Atypical sense of self in autism spectrum disorders: A neuro-cognitive perspective. — Michael Fitzgerald (ed.). *Recent Advances in Autism Spectrum Disorders*. Vol. I. Croatia: InTech. DOI: 10.5772/53680

- Lyons, Viktoria, Michael Fitzgerald 2013a. Critical evaluation of the concept of autistic creativity. — Michael Fitzgerald (ed.). *Recent Advances in Autism Spectrum Disorders*. Vol. I. Croatia: InTech. DOI: 10.5772/54465
- Masing, Uku 1991. Ma mäletan elu: Uku Masingu kirjad Vello Salumile aastaist 1963–1965. II. — *Akadeemia*, nr 1, lk 160–176
- Masing, Uku 1995. Peccavi et passus sum, plura adhuc passurus. — Uku Masing. *Pessimismi põhjendus*. (Eesti mõttelugu 5.) Koost. Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, lk 342–355
- Masing, Uku 1996. *Mälestusi taimedest*. Tartu: Ilmamaa
- Masing, Uku 1998. Kuidas ma luuletan. — Uku Masing. *Meil on lootust*. (Eesti mõttelugu 19.) Koost. Hando Runnel ja Urmas Tõnisson. Tartu: Ilmamaa, lk 371–386
- Masing, Uku 2006. *Uskuda, elada: 59 kirja Kiivitile*. Koost. Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa
- McNamara, Patrick 2009. *The Neuroscience of Religious Experience*. Cambridge, NY: Cambridge University Press
- Nettle, Daniel 2006. Schizotypy and mental health amongst poets, visual artists, and mathematicians. — *Journal of Research in Personality*, Vol. 40, No. 6, pp. 876–890. DOI: 10.1016/j.jrp.2005.09.004
- Noel, Jean-Paul, Carissa J. Cascio, Mark T. Wallace, Sohee Park 2016. The spatial self in schizophrenia and autism spectrum disorder. — *Schizophrenia Research*, Vol. 179. DOI: dx.doi.org/10.1016/j.schres.2016.09.021
- Roth, Ilona 2008. Imagination and the awareness of self in autistic spectrum poets. — Mark Osteen (ed.). *Autism and Representation*. (Routledge Research in Cultural and Media Studies 12.) New York: Routledge, pp. 145–165
- Ruthsatz, Joanne, Jourdan A. Urbach 2012. Child prodigy: A novel cognitive profile places elevated general intelligence, exceptional working memory and attention to detail at the root of prodigiousness. — *Intelligence*, Vol. 40, No. 5, pp. 419–426. DOI: 10.1016/j.intell.2012.06.002
- Silberman, Steve 2015. *Neurotribes: The Legacy of Autism and How to Think Smarter about People Who Think Differently*. London: Allen & Unwin
- Snyder, Allan 2009. Explaining and inducing savant skills: Privileged access to lower level, less-processed information. — *Philosophical Transactions of the Royal Society of London: Biological*

Sciences, Vol. 364, No. 1522, pp. 1399–1405. DOI: 10.1098/rstb.2008.0290

Stoddart, Kevin P., Lillian Burke, Robert King 2012. *Asperger Syndrome in Adulthood: A Comprehensive Guide for Clinicians*. New York — London: W. W. Norton & Company

Tulving, Endel 1985. Memory and consciousness. — *Canadian Psychologist*, Vol. 26, pp. 1–12

Volkmar, Fred R., Ami Klin, Robert T. Schultz, Emily Rubin, Richard Bronen 2000. Clinical case conference: Asperger's disorder. — *American Journal of Psychiatry*, Vol. 157, No. 2, pp. 262–267

AMAR ANNUS (sünd. 1974) on lõpetanud Tartu Ülikooli usuteaduskonna 1996, magistrikraad sealsamas 1998, doktorikraad 2003 Helsingi Ülikooli Aasia ja Aafrika instituudist. Olnud mittekooesiseisuline õppejõud TÜs, Tallinna Pedagoogikaülikoolis, Eesti Humanitaarinstituudis ning Helsingi Ülikooli Aasia ja Aafrika instituudis 1999–2004; HÜ uurija 2003–2005; TÜ usuteaduskonna Lähis-Ida vanade keelte ja kultuuride õppetooli teadur 2006–2008, filosoofiateaduskonna kirjanduse ja rahvaluule osakonna teadur 2008–2009, järeldoktorantuuris Chicago Ülikooli orientalistikainstituudis 2008–2009, TÜ usuteaduskonna teadur 2008–2010, Vana Testamendi ja semitistika õppetooli dotsent 2010–2015, Lähis-Ida usundiloo dotsent a-st 2015. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Kosmose ajast ja ktisise ajast” (1995, nr 12, lk 2627–2630), “Diagnoosita *savant*: Uurimus autismispektrist ja Uku Masingust” (2015, nr 1, lk 113–152; nr 2, lk 240–264) ning “Pallimäng ja avanevad hauad Sumeri ja Eesti rahvalauludes” (2015, nr 12, lk 2143–2164; koos Mari Sarvega), samuti tõlkinud neli teksti: Simo Parpola, “Assüüria elupuu: Juudi monoteismi ja kreeka filosoofia lätete jälgedel” (1998, nr 2, lk 271–296); Eckart Otto, “Heebrea Piibli mõju inimõigustele” (2001, nr 5, lk 955–975); Bardaisan, “Arutlus tahtevabadusest” (2007, nr 4, lk 780–801, koos saatesõnaga) ja “Poem õiglasest kannatajast (*Ludlul bēl nēmeqi*)” (2011, nr 4, lk 631–651, koos saatesõnaga, kaasautor Alan Lenzi).

EESTI EPITAAF

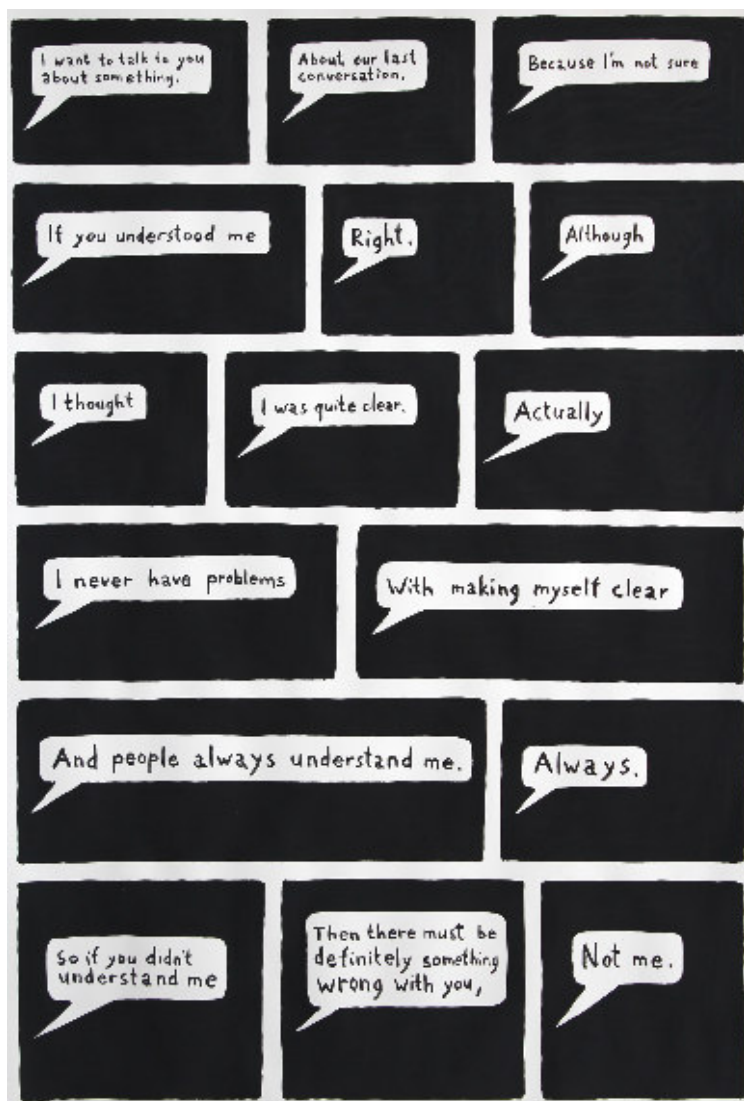
Toomas Kiho

Handot ei kuula keegi
Jaan on jäänud vakka
Alo on läinud
Jüri ei räägi
häbeneme neid

Kaido on metsas
Mart on sant
Liia on kaotsis
Lagle on kloostri
unustame nad

Tõnist ei kuulda
Mati on üksi
Tiit ei istu
Peeter ei seisa
haletseme neid

Tunne on tühi
Keegi vaid hõikab
Trivi-aalselt
Ükskord me hävime
nii kui nii

MARKO MÄETAMM. Something (2016)

LITERALISM JA KONTEKSTUALISM

Mõned variatsioonid

François Recanati

Tõlkinud Henrik Sova

Keelefilosoofias valitseva seisukoha järgi saame lausetele õigusega omistada tõetingimuslikku sisu sõltumata kõneteost, mida lause abil sooritatakse. See seisukoht, mida ma nimetan *literalismiks*, vastandub ühele teisele vaatele, mis meenutab seda, mida pooldasid tavakeele filosoofid pool sajandit tagasi. Selle teise vaate järgi, mida nimetan *kontekstualismiks*, on sisu peamisteks kandjateks *kõnetead*. Ainult kõneteo kontekstis väljendab lause kindlaksmääratud sisu.¹

Nii literalismil kui ka kontekstualismil on mitmeid variatsioone. Mõlemad võivad esineda vähem või rohkem äärmuslikes versioonides. Mõned vahepealsed positsioonid on segu literalismist ja kontekstualismist. Selles peatükis kirjeldan mitut literalistlikku ja kontekstualistlikku seisukohta, lisaks ka mõnd vahepealset vaadet. Minu eesmärk on veenda lugejat, et literalismi/kontekstualismi vaidlus pole veel kaugeltki lahendatud.

Literalism and Contextualism: Some Varieties. — *Contextualism in Philosophy: Knowledge, Meaning, and Truth*. Ed. by Gerhard Preyer, Georg Peter. Oxford: Clarendon Press, 2005, pp. 171–196.

Avaldame autori loal.

¹Nagu James Conant (1998) välja on toonud, on see Frege kontekstiprintsiibi wittgensteinilik laiendus.

Esimeses punktis võtan vaatluse alla literalismi ajaloolise arengu. Näeme, et see areng paljastab literalismi järkjärgulise nõrgenemise. See tõstatab loomulikult küsimuse: kui kaugele saame selles suunas minna? Kuhu see tendents meid lõpuks viib? Ja ilmselge vastus on: kontekstualismini välja. Teises punktis kirjeldan samme, mis alustades praegu valdava literalistliku vaate (minimalismi) kriitikast võivad viia kontekstualismini. Viimases kolmes punktis tutvustan mitmesuguseid kontekstualistlikke seisukohti ja kaalun võimalikke literalistlikke vastuseid kontekstualismini väljakutsele.

1. LITERALISMI ARENG

Literalismi probleemiks on *prima facie* indeksilisus — raskus, mida kontekstualistidest literalismivastased on ka rõhutanud. Indeksilistel lausetel on kindlaksmääratud (tõeväärtustatav) sisu ainult siis, kui neid lausutakse. Seega pole otseselt selge, kas sellistel lausetel grammatiliste entiteetidena üldse sisu on. Nagu tavakeele filosoofid tavatsesid rõhutada, tuleb eristada lauset ja seda, mida lauset kasutades väidetakse. Sisu kuulub väitele ja ainult tuletuslikult saab sisu omistada ka väite esitamiseks kasutatud lausele.

Kuid indeksilisus on loomuliku keele lausete tunnusjoon ja literalistliku traditsiooni filosoofid polnud algselt huvitatud loomulikust keelest. Neid huvitasid peamiselt loogika formaalkeeled ja alles nende kaudu “keel” üldiselt. Tavakeeli nagu inglise ja prantsuse keel peeti segaseks ja puudulikuks. Selline suhtumine hakkas muutuma alles 20. sajandi keskel, mil literalistlikus traditsioonis hakati loomulikku keelt kirjeldama (vt nt Reichenbach 1947; Bar-Hillel 1954). Enne seda muutust peeti kontekstitundlikkust loomuliku keele *puuduseks* nagu ka mitmetähenduslikkust. Seetõttu võis tõsiasi, et loomuliku keele laused on indeksilised ja neil on seega sisu ainult siis, kui neid lausutakse, tahtlikult eirata. Nime-tame seda vaadet (või pigem sellist suhtumist) *protoliteralismiks*.

Järgmine samm literalistlikus traditsioonis oli *eternalism*. Vastupidiselt protoliteralismile võttis eternalism loomuliku keele indeksilisuse kui nähtuse suhtes sisulise hoiaku. Indeksilisust

ei peetud *teoreetilisest vaatepunktist lähtudes oluliseks*. Nii arvasi seepärast, et laialdaselt oli omaks võetud järgmine printsiip:

Igavesestamisprintsiiip

Igale väitele, mida loomulikus keeles saab esitada kontekstitundliku lause abil antud kontekstis, vastab selles keeles (või selle keele sobivas laienduses) igavene lause, mida saab kasutada sama väite esitamiseks mistahes kontekstis.²

Seega tuleb välja, et indeksilisus on taandatav. Kui poleks igapäevaelu praktilisi vajadusi, võiksime rääkida ainult igaveste lausetega.

Igavesestamisprintsiiibist on järjest enam loobutud. Nüüdseks on enam-vähem omaks võetud, et loomuliku keele laused on *taandumatult* kontekstitundlikud. Mõned teoreetikud kahtlevad isegi igaveste lausete olemasolus loomulikus keeles. Eternalism on seega mängust väljas. Aga literalismil on veel varuvariante. Tõepoolest, üha pehmemates vormides pooldatakse literalismi tänapäevani.

Literalismi tugevaim varuvariant seisneb kontekstisõltuvuse ulatuslikkuse (ja elimineerimatuse) tunnistamises, samas rõhutades, et see on ikkagi *lause*, mis keelereeglitest tulenevalt väljendab kontekstis sisu. Seda lause sisu (konteksti suhtes) semantilist mõistet eristatakse kõneteo sisu pragmaatilisest mõistest. Sest keelekonventsioonid on need, mis määravad lause sisu konteksti suhtes, mitte kõneleja kavatsused (või kuulaja uskumused kõneleja kavatsuste kohta). Sellest ka nimi “konventsionalism” vaatele, mille järgi *lause tõetingimused on määratud keelereeglitega sõltumata pragmaatilistest kaalutlustest*. Indeksilise väljendi sisu ei määra mitte see, mis toimub keelekasutajate peas, vaid keelereegel — reegel, mis moodustab selle väljendi konventsionaalse tähenduse. Nagu Barwise ja Perry kirjutavad, “isegi kui olen täielikult veendunud, et ma olen Napoleon, tähistab minu sõna “ma” kasutus ikkagi mind, mitte Napoleoni. Samamoodi võin ma olla

²Igavese lause saamiseks kontekstitundlikust lausest tuleb ainult viimase indeksilised osad asendada mitteindeksiliste osadega, millel on sama semantiline väärtus.

täielikult veendunud, et on aasta 1789, aga see ei pane minu sõna “praegu” kasutust viitama hetkele aastal 1789” (Barwise, Perry 1983: 148). Seega saab olla seisukohal, et loomuliku keele lausetel on sisu (konteksti suhtes) sõltumata kõnetest, mida lause abil sooritatakse. Kõneteo sisu sõltub väidetavalt kõneleja suhtluskavatsustest, mis kuulajale tehakse kättesaadavaks lause lausumisega; aga lause sisu on otseselt määratud keelereeglitega — tõsi küll, kindla konteksti suhtes, aga sõltumatult nii kõneleja kavatsustest kui nende äratundmisest kuulaja poolt.

Igavesestamisprintsipi hülgamisel tuli eternalismi asemele konventsionalism; viimasel on pooldajaid tänapäevalgi. Aga konventsionalism pole enam valdav seisukoht. Laialdaselt on omaks võetud, et kõnelejatähendusel on oma roll indeksiliste lausete tõetingimuste määramisel. Muidugi, puhta indeksikaali nagu “mina” osutus on määratud keelereeglita: “mina” osutab kõnelejale. Aga demonstratiivide* osutus pole sellisel viisil reegli abil määratud. Üldiselt eeldatakse, et selline reegel leidub, nimelt reegel, et demonstratiiv osutab objektile, millele antud kontekstis parasjagu näidatakse või mis juhtub olema kõige rohkem esil. Aga sellised mõisted nagu “näitama” ja “esil” on varjatult pragmaatilised. Lõppude lõpuks osutab demonstratiiv sellele, *millele seda kasutav kõneleja seda kasutades osutab*. Tuleb välja, et semantiline osutus parasiteerib kõneleja osutusel. Isegi väljendid nagu “siin” ja “praegu”, mida Kaplan liigitab *puhasteks* indeksikaalideks (vastandina demonstratiividele), on väga tundlikud kõneleja kavatsuste suhtes. Oletatav osutusreegel, millele need väljendid peaksid alluma, on reegel, et need osutavad vastavalt konteksti kohale ja ajale. Aga mis läheb arvesse konteksti aja ja kohana? Kui hõlmavad peaksid kõnealused aeg ja koht olema? See sõltub sellest, mida kõneleja silmas peab, nii et sõnade nagu “siin” ja “praegu” sisu on lõpuks ikkagi pragmaatika küsimus.

*Demonstratiivide (ingl k *demonstrative*) hulka kuuluvad näitavad asesõnad “see” ja “too”, aga ka sõnad nagu “tema” ja “seal”, mis vajavad sageli kaasnevat näitavat žesti. Samuti kuuluvad demonstratiivide hulka liitväljendid nagu “see auto” ja “tema maja”. *Toim.*

See väidetav automaatne sisumääramine ja selle sõltumatus pragmaatilistest kaalutlustest on illusioon, mis tuleneb ülemäärasest keskendumisest “puhaste indeksikaalide” alamklassile, nimelt sõnadele nagu “mina”, “täna” jne. Enamikul juhtudel on aga kontekstitundliku väljendi osutus määratud pragmaatilistel alustel.³ See ei kehti mitte ainult tavapäraste indeksiliste väljendite kohta, vaid ka paljude muude keeleliste konstruktsioonide kohta, mis sisaldavad midagi vabamuutuja sarnast. Näiteks omamist väljendav nimisõnafraas “Johni auto” tähendab oletatavasti midagi sellist nagu *auto, mis on suhtes R Johniga*. Vabamuutujale “R” tuleb kontekstist lähtuvalt omistada kindel väärtus; aga see väärtus pole määratud reeglita. Mida väljendi “Johni auto” kunatine esinemine tähendab, sõltub lõpuks sellest, mida seda lausunud kõneleja silmas pidas. See kõnelejatähendusest sõltumine on iseloomulik semantiliselt alamääratud väljenditele, mida loomulikus keeles leidub rohkesti. Nende semantiline väärtus vaheldub ühest esinemisjuhust teise, aga see vaheldumine pole vastava lausumisolukorra mõne objektiivse tunnuse funktsioon, vaid selle funktsioon, *mida kõneleja silmas pidas*.

Nii et me ei saa jääda seisukohale, et lause sisu on kontekstis keelereeglitega määratud. Tõetingimusliku sisu määramisel peame tunnistama pragmaatiliste kaalutluste rolli. See tähendab konventsionalismist loobumist; aga literalismil on veel üks viimne varuvariant. Selle seisukoha järgi, mida ma nimetan *minimalismiks*, pole kõnelejatähendusele toetumine tõetingimusliku sisu määramisel mitte vaba ja kitsendusteta, vaid keelekonventsioonidega reguleeritud. Me lähtume kõnelejatähendusest ainult siis, kui lausetüübi tähenduses leidub “tühimik”, mis tuleb täita pragmaatiliselt.

Minimalismi järgi lahkneb lausungi semantiline sisu lausetüübi keelelisest tähendusest ainult minimaalselt (sellest ka nimi “minimalism”). See lahknevus leiab aset ainult siis, kui lause tähendus ise nõuab, et kontekstitundlikule sõnale, morfeemile või loogilise vormi vabamuutujale tuleb omistada mõni kontekstili-

³Seetõttu eristab John Perry (1997: 595 jj) “automaatseid” indeksikaale ja “intentsionaalseid” indeksikaale.

ne väärtus. Semantilise sisu mõjutamine indeksikaalidele ja vabamuutujatele kontekstiliste väärtuste omistamise kaudu on lubatud, sest see on alt üles, keeleliselt juhitud pragmaatiline protsess, see tähendab protsess, mis on vallandatud (ja kohustuslikuks tehtud) mingi lauses endas oleva keeleväljendi poolt. Aga mitte ükski muu kontekstiline asjaolu ei tohi semantilist sisu mõjutada. Iseäranis on keelatud “ülalt alla” pragmaatilised protsessid. Need protsessid pole keelereegli alusel vallandatud mingi konkreetse väljendi poolt, vaid leiavad aset selleks, et aru saada kõneleja suhtlusteost kontekstis. Näiteks mõnikord me ei tõlgenda lausutut sõna-sõnalt, sest see läheks vastuollu eeldusega, et kõneleja lähtub Grice’i koostööprintsibiist. Kuna sellised tõlgendamisprotsessid pole keeleliselt juhitud, siis minimalismi järgi pole neil ka mitte mingit mõju tõetingimustele. Nad saavad mõjutada ainult kõneleja sooritatud kõneteo üleüldist sisu.

Kokkuvõtteks saab öelda, et Frege alguse saanud ja tänapäevani valdava literalistliku traditsiooni ajaloolises arengus saab eristada nelja etappi. Esimesena tuli protoliteralism, mille järgi on kontekstitundlikkus loomuliku keele puudus, mida võib keele üle teoretiseerides eirata. Siis tuli eternalism, mille järgi indeksilisus on kõigest praktiline mugavus, mitte aga loomuliku keele olemuslik tunnus. Järgmine etapp oli konventsionalism — vaade, mille kohaselt määrab lausetüübi konventsionaalne tähendus täielikult ära lause sisu (kontekstis) sõltumata kõnelejatähendusest. Viimasena tuli minimalism, mis tunnistab küll kõnelejatähenduse rolli tõetingimuste määramisel, ent rõhutab, et kõnelejatähendusele tuginemine on alati allutatud lause konventsionaalsele tähendusele (selle poolt juhitud).

2. KONTEKSTUALISMI POOLE

Nagu äsja nägime, on Frege töödest võrsunud literalismitraditsiooni ajaloolises arengus tugevamad vormid asendunud üha nõrgematega. Kuhu see protsess välja jõuab? Hetkel omaksvõetud seisukoht on minimalism. Kas minimalism asendatakse veelgi nõrgemate versioonidega, ja kui nii, siis mis hetkel tuleb literalis-

mist kontekstualismi kasuks täiesti loobuda? Neid küsimusi ma selles punktis käsitlengi.

Minimalismi järgi võib kontekst lausungi tõetingimuslikku sisu mõjutada ainult juhul, kui lause ise seda nõuab. Sellegipoolest näib mõnikord kontekst mõjutavat lausungi tõetingimusi ülalt alla viisil. Näiteks kui ma ütlen “Vihma sajab”, siis pean ma silmas, et vihma sajab seal, kus ma asun (või mõnes muus kontekstiga esiletõstetud kohas), aga selles lauses ei paista miski vastavat asukohale, mis on kontekstiga paika pandud ilma, et seda oleks keeleliselt “artikuleeritud” (Perry 1986). Selliste juhtudega silmitsi seistes on minimalismi pooldajal kaks võimalust. Ta võib enesele kindlaks jääda ja analüüsida seda näidet ümber, näidates, et kõnealune pragmaatiline protsess — antud juhul konkreetse asukoha määramine — on tegelikult alt-üles-protsess, mille vallandas mõni väljend lauses, hoolimata sellest, kuidas asi välja paistab. Nii võib minimalist lause loogilises vormis postuleerida vaba asukohamuutuja (Stanley 2000).⁴ Teise võimalusena võib minimalist eristada lause semantilist sisu (antud juhul asukohavaba propositsioon, et ühes või teises kohas sajab) tegelikult edastatud sisust (nimelt propositsioon, et vihma sajab kõneleja asukohas). Erinevalt esimesest ei pea teine alluma minimalistlikule kitsendusele.

Selle teise äsja kirjeldatud minimalist jaoks sobiva vaate puhul *mööndakse*, et leidub pragmaatilisi protsesse, mis mõjutavad lausungi tõlgendamist ülalt alla viisil ja seda (intuiitivsete) tõetingimuste tasandil. Seega, valides esimese asemel teise võimaluse, liigume sammukese edasi kontekstualismi poole. Aga me jääme siiski literalismi piiresse, sest säilitame arusaama, et lause sisu on “minimaalne” propositsioon, mille määrab lause keeleline tähendus, kui indeksikaalidele, vabamuutujatele ja muudele kontekstitundlikele elementidele on omistatud kontekstilised väärtused. See seisukoht — mida ma nimetan *sünkreetiliseks vaateks* (Recanati 2001, 2004) — on kompromiss. Ühest küljest saab öelda, et lause semantiline sisu allub minimalistlikule kitsendusele; teisest

⁴Selline strateegia iseloomustab minimalismiversiooni, mida ma nimetan *indeksikalismiks* (Recanati 2004).

küljest võib lausungi intuiitivset sisu vabalt rikastada, nagu näiteks selles Scott Soamesi tüüpnäites:

Mees astub kohvikusse ja istub nurgalauda. Ettekandja küsib talt, mida ta soovib. Mees vastab: “Üks kohv, palun.” Lausutud lause on mitmes mõttes ebamäärane — selle semantiline sisu ei ütle, kas kohv peaks olema ubade, kohvipuru või vedelal kujul, samuti ei näita see seda, kas soovitud kogus peaks olema üks piisk, tassitais, gallon, koti- või vaaditais. Sellest hoolimata on olukorrast selge, mida mees silmas peab, ja ettekandjal pole kahtlusi selles, mida ta tegema peaks. Ta toob mehele tassitäie värskelt keedetud kohvi. Kui paluda ettekandjal seda suhtlust kirjeldada, vastaks ta ilmselt “Mees tellis tassi kohvi” või “Ta ütles, et soovib tassi kohvi”, pidades loomulikult silmas keedetud ja joodavat kohvi. Nii vastates edastaks ta päris õigesti mehe tellimuse või väite sisu, mis aga ületab mehe lausutud lause semantilise sisu piirid. (Soames 2002: 78.)

Vaba rikastamine — protsess, mille käigus muudetakse lausungi tõlgendus täpsemaks kui selle sõnasõnaline tõlgendus (kui näiteks sõna “kohv” mõistetakse tänu kontekstile *keedetud, joodavat laadi kohvina*) — on ülalt alla, pragmaatilisel juhitud pragmaatiline protsess. Teine samalaadne protsess, “predikaadi ülekanne” (Nunberg 1995) viib ühelt kindlalt omaduselt, mida konventsionaalselt väljendatakse mõne predikatiivse väljendiga, mõne teise omaduseni, mis on esimesega süstemaatiliselt seotud. Näiteks lause “Ma olen kinni pargitud” verbifraasis sõna-sõnalt väljendatud omadus kuulub autodele (omadus olla teiste autode poolt kinni pargitud), aga omadus, mille see väljend tegelikult pannustab selle lausungi (intuiitivsetesse) tõetingimustesse, pole mitte autode omadus, vaid üks teine, sellega süstemaatiliselt seotud omadus — nimelt omadus, mis autoomanikul on juhul, kui tema autol on see esimene omadus. Lausungites nagu “Ma olen kinni pargitud” leiab aset ülekanne, sest predikaat (mis tähistab autode omadust) ja see, millele seda rakendatakse (inimene), ei sobi keeleliselt kokku. Kuid selline sobimatus pole predikaadi ülekande jaoks tarvilik. Lausest “Singivõileib lahkus maksmata” saadakse ülekande alusel aru nii, et see ütleb midagi võileva tellinud kliendi kohta. Ka lausest “Singivõileib haiseb” võib sobivas kontekstis nii aru saada, kuigi omadus haiseda võib rakenduda nii võileiba-

dele kui klientidele. Nagu vaba rikastaminegi pole predikaadi ülekannet mitte keeleliselt, vaid pragmaatiliselt juhitud pragmaatiline protsess: seda ei vallanda miski keeleline — mõni keelelise signaali töötamise aspekt —, vaid see leiab aset seetaruvis, et kõneleja sooritatud suhtlustegu muutuks mõistetavaks.

Predikaadi ülekannet ja vaba rikastamine on ainult kaks näidet paljudest ülalt alla pragmaatilistest protsessidest, mis mõjutavad lausungite intuitiivseid tõetingimusi. Neid protsesse nimetan ma *moduleerimiseks*, vastandades neid indeksikaalidele, vabamuutujatele jms kontekstiliste väärtuste omistamise (alt üles) protsessile (Recanati 2004). Sünkreetiline vaade tunnistab moduleerimist, ent piirab selle mõju lausungi intuitiivsele sisule, see tähendab, kõneleja sooritatud kõneteo sisule. *Lause* sisu (lause väljendatud “minimaalne propositsioon”) jääb väidetavalt puutumata, olles nii minimalismiga kooskõlas. Ent sünkreetilist vaadet saab kritiseerida sel alusel, et selle postuleeritav “minimaalne propositsioon” ei tee mingit kasulikku tööd. See peaks meile andma lause semantilise sisu (vastandudes kõneteo sisule), aga kas meil on tõesti vaja postuleerida sellist üleüldist lause semantilise sisu tasandit? Võib-olla pole seda vaja. Mida tuleb lõppude lõpuks seletada, on see, mida kõnelejad ütlevad pragmaatilises mõttes, nende väidete sisu (või mis iganes kõnetegude sisu, mida nad oma lausungitega sooritavad). Keelelise tähenduse, semantilise sisu jms ülesanne on panustada üldisesse seletusse. Võidakse ehk vastu vaielda, et piisab sellestki, kui omistada semantilist sisu (kontekstis) lihtsatele väljenditele. Neid sisusid moduleeritakse ja kompositsioonireeglite abil koostatakse vastavad tähendused, saades nii kõneleja väite sisu. Muidugi on võimalik koostisväljendite puhtalt semantilisi sisusid kompositsioonireeglite abil omavahel kokku panna, saades nii minimaalse propositsiooni, mida lause väljendab (paljudel juhtudel absurdse propositsiooni). Ent kõneleja väite sisu on määratud ikkagi seeläbi, et pannakse kokku moduleeritud tähendused, mis omakorda tulenevad koostisväljendite sisudele ra-

kendatud pragmaatilistest protsessidest; nii et pole selge, millist vajalikku lisatööd peaks minimaalne propositsioon veel tegema.⁵

Paljud arvavad, et minimaalne propositsioon on vajalik sisen-dina pragmaatilistele protsessidele, mis viivad sellest, mida kõ-neleja sõna-sõnalt ütles, selleni, mida ta tegelikult edastas. Väi-detakse, et need protsessid toimuvad üldisemal tasandil, võttes aluseks grammatika väljundi. Aga seda vaadet on õigusega kri-tiseeritud. Lauses “Sisehoovis on lõvi” saab sõna “lõvi” mõista ülekande alusel esituslikus mõttes — see asi, mille kohta öeldak-se, et see on sisehoovis, pole mitte (tõeline) lõvi, vaid lõvi *esi-tus* (täpsemalt, lõvikuju). Võtame aga nüüd lause “Sisehoovis on kivist lõvi”. Mille kohta siin öeldakse, et see on kivist? Ilmsel-gelt kuju, mitte lõvi kohta, mida kuju esitab. See lihtne tõsiasi näitab, et esituslik ülekanne peab aset leidma *enne*, kui nimisõna-nimisõna-konstruktsiooniga seotud kompositsioonireegel raken-dub nimisõnade “kivi” ja “lõvi” semantilistele väärtustele.⁶ Kui predikaadinihe rakenduks üldisemal tasandil, pärast grammati-liselt vallandatud kompositsioonireeglite rakendamist, oleks ni-misõnafraasi “kivist lõvi” tõlgendus midagi sellist: (*kivist tehtud lõvi*) *esitus*. Aga õige tõlgendus on: *kivist tehtud (lõvi esitus)*. Me peame seega loobuma grice’ilikust ideest, et pragmaatilised protsessid toimivad üldisemal tasandil grammatika väljundi alu-sel. (Vt Sag 1981; Recanati 1995; Jackendoff 1997: 55, 65 jj.) Ja see tähendab, et tegelikult pole meil “minimaalset propositsiooni” vaja.

⁵King ja Stanley (2005) esitavad analoogse argumendi eesmärgiga näidata, et on viljatu omistada lausetele funktsionaalseid “karaktereid”: piisab sellest, kui omistada karaktereid osadele ja oleks ülearune omis-tada karaktereid ka tervikule.

⁶Pangem tähele, et see kompositsioonireegel ise on kontekstitund-lik (Partee 1984: 294 jj). See, mida nimisõnafraas tähistab, tuleneb pea-sõna poolt (sõnasõnalise või pragmaatiliselt tuletatud) tähistatu ühis-osast objektide hulgaga, mis [objektid] on kindlas suhtes *R* täiendi poolt (sõnasõnalise või pragmaatiliselt tuletatud) tähistatuga. See su-he saab olla määratud ainult kontekstiliselt. “Kivist lõvi” puhul tähis-tab “*R*” tavaliselt suhet *on tehtud*, aga ebatavalisemates kontekstides võidakse muutujale omistada mingi muu suhe.

Äsja kirjeldatud seisukohta nimetan ma *kvaasikontekstualismiks*. See on väga lähedane täisverelisele kontekstualismile, aga viimaseni jõudmiseks tuleb teha veel üks samm.

Siiani oleme möönnud, et moduleerimisse kaasatud pragmaatilised protsessid (vaba rikastamine, ülekanne jne) on vabatahtlikud. Näiteks mitte miski ei takista mõistmast lauset “Sisehoovis on lõvi” sõna-sõnalt, nagu räägitaks tõelisest lõvist. Või võtame näiteks järgmise vaba rikastamise juhu:

Ta võttis võtme ja avas ukse.

Pragmaatiline protsess, mis rikastab selle lause tähendust, et edastada nii ajalist järgnevust (andes sidesõnale “ja” tähenduse “ja siis”) kui ka viidata ukse avamiseks kasutatud riistale (andes sõnadele “avas ukse” tähenduse “avas ukse võtmega”) — see protsess ei pruugi alati toimuda. Nagu Grice rõhutas, on sellised pragmaatilised kaalutlused alati tühistatavad, otseselt või kontekstiliselt. Kui pragmaatiline kaalutus on kord tühistatud, siis see, mida sõnad panustavad tõetingimuslikku sisusse, on nende puhas keeleline tähendus.

Kui moduleerimine on põhimõtteliselt vabatahtlik, siis sellest järeldub, et minimaalsel propositsioonil, isegi kui see ei mängi mingisugust põhjuslik-seletuslikku rolli, on vähemalt järgmine kontrafaktiline staatus: see on propositsioon, mida lausung väljendaks juhul, kui ei toimuks mitte ühtegi pragmaatilist moduleerimisprotsessi (Recanati 1993: 318). Täisverelise kontekstualismini jõudmiseks peame minimaalselt propositsioonilt eemaldama ka selle kontrafaktilise staatuse. Kui kvaasikontekstualism peab minimaalset propositsiooni teoreetiliselt kasutuks entiteediks ja eitab selle kasulikku rolli suhtluses, siis puhas kontekstualism läheb märksa kaugemale: ta eitab, et sellel mõistel oleks üldse mingi mõistlik tähendus. Kontekstualism peab moduleerimist teatud mõttes paratamatuks, tehes selle elimineerimatuks. *Ilma kontekstilise moduleerimiseta ei saa väljendada mitte ühtegi propositsiooni* — see on kontekstualismi keskne idee. Selle järgi variseb “minimaalse” propositsiooni mõiste kokku: *pole olemas* sellist propositsiooni, mis oleks väljendatud puhtalt “alt üles” viisil.

3. PRAGMAATILINE KOMPOSITSIOON

Pragmaatiliste moduleerimisprotsesside vabatahtlikkus tähendab seda, et sobivas kontekstis oleksid sõnade väljendatud tähendused lihtsalt need tähendused, mis neil on keelereeglitest tulevalt. Esimene kolmest kontekstualismiversioonist, mida järgnevalt vaatlen — pragmaatilise kompositsiooni vaade (PK) —, mõõnab, et sõnasõnaline sisendtäendus, mida seejärel tavaliselt moduleeritakse, võib sobivas kontekstis olla ka väljendatud tähendus. Nii et selle vaate järgi on pragmaatiline moduleerimisprotsess vabatahtlik. Aga seda käsitatakse vabatahtlikuna ainult *sõna suhtes, mille tähendust moduleeritakse*. Kui mitte vaadelda üksiksõnu, vaid sõnadest koosnevaid liitväljendeid, siis selgub, et pragmaatilised moduleerimisprotsessid pole mitte alati sattumuslikud ja hüljatavad, vaid sageli olemuslikud. Isegi kui antud sõna keeleline tähendus (või pärast indeksikaalidele väärtuste omistamist saadud semantiline sisu) võiks olla ka väljendatud tähendus, ei saa semantiline komponeerimisprotsess — see tähendab, selle tähenduse kokkupanemine teiste väljendite tähendustega — siiski jätkuda enne, kui sõnade tähendusi pole kohendatud nii, et osad sobituksid vastavasse tervikusse. Selle vaate järgi on sõnadel küll tähendused, mida võib otse, moduleerimata tõlgendada, aga kompositsiooniprotsess ise sunnib sõnu moduleerima või vähemalt kutsub selle esile: üksikute sõnade tähendused ei sobi sageli iseenesest kokku ja nende sobitamiseks tuleb sõnade tähendusi vastastikku kohendada.

Alustame ühe lihtsa näitega, kus semantilise sobimatuse lahendamiseks on vajalik moduleerimine:⁷

John kuuleb klaverit.

Tegusõna “kuulma” tähistab oletatavasti aistivate organismide ja helide vahelist suhet. Kuulda saab ainult helisid. Kuna klaver pole heli, vaid pill, tuleb väljendist “kuuleb klaverit” arusaamiseks üht-teist kohendada: kas tuleb nimisõna “klaver” tõlgendada me-tonüümina, nii et see tähistab klaveri tekitatud helisid; või (ja see

⁷See näide on laenatud Langackerilt (1991: 193–196).

on usutatavam) mõista tegusõna “kuulma” ennast mitte selle põhitähenduses, vaid semantilise ülekande alusel tuletatud tähenduses. Objekti kuuldakse selles tuletatud tähenduses millal iganes, kui objekti tekitatud helisid kuuldakse sõnasõnalisises, s.t põhitähenduses.⁸

Sõnade tähendused vajavad kohendamist või moduleerimist isegi keelelise sobimatuse puududes. Mõtleme näiteks selle lause peale:

John vihkab klaverit.

Klaver on kahtlemata asi, mida *saab* vihata, ükskõik kui kitsalt mõista predikaati “vihkama”. Sellegipoolest on asjakohane mõningane kontekstiline rikastamine, sest klaverit vihata tähendab seda vihata *mingist kindlast aspektist või mingis mõõtmes*. Võidakse vihata klaveri tekitatud helisid, klaveri mängimist, seda kui mööblieset jne. Asjassepuutuv aspekt tuuakse kontekstiliselt välja rikastamisprotsessi kaudu. (Samamoodi, kui ma ütlen, et Jimile meeldib Johni öde, siis moduleeritakse sõna “meeldib” tähendust — küll ümberlükatavalt — nii, et selle tähendus erineb sellest, mis tal on lauses “Jimile meeldib sealihaga”).

Otsustav küsimus seisneb selles, kas lause väljendab propositsiooni ka seda laadi moduleerimisest sõltumatult. Sellele küsimusele vastamiseks vaadelgem üht teist näidet, mis pärit John Searle’ilt. Sõna “lõikama” pole mitmemõtteline, ütleb Searle, aga ikkagi panustab see väga erinevalt lausungite “Bill lõikas hekki” ja “Sally lõikas kooki” tõetingimustesse. See on nii sellepärast, et verbifraasi rahuldustingimuste määramisel mängivad rolli taustaeeldused, mis sõna “lõikama” kasutamisel heki ja koogi kohta

⁸Veidi liialdav on rääkida sõna “kuulma” sõnasõnalisest tähendusest, justkui see teine tähendus poleks sõnasõnaline. Parem on rääkida (sõnasõnalisete) tähenduste perekonnast, millest üks on põhiline või esmane. Aga isegi see on vaieldav, nagu üks Oxfordi ülikooli kirjastuse retsensent välja tõi: võib-olla on olemas sõna “kuulma” ja teiste meeleajuga seotud tegusõnade (süsteemaatiliselt seotud) tähenduste perekonnad, kus ükski tähendus pole teistest põhilisem. Nunberg arutleb sellise võimaluse üle oma varases artiklis semantilisest ülekandest (Nunberg 1979).

on erinevad. Me eeldame (ümberlükatavalt), et hekki lõigatakse ühel ja kooki teisel viisil. Eeldatud lõikamisviis leiab oma tee lausungi tõetingimustesse rikastamise kaudu:

Kuigi sõna “lõikama” esinemine [mõlemas] lausungis on sõnasõnaline [---] ja kuigi see sõna pole mitmemõtteline, määrab see eri lausete jaoks erineva hulga tõetingimusi. See, mis läheb arvesse heki lõikamisena, on täiesti erinev sellest, mis läheb arvesse näiteks koogi lõikamisena. Üks viis seda näha on ette kujutada, milles seisneb millegi lõikamise käsule allumine. Kui keegi käsib mul lõigata hekki ja ma torman õue seda noaga nüsima või kui mul palutakse lõigata kooki ja ma asun selle kallale hekikäridega, siis kummalgi juhul pole ma käsku õigesti täitnud. See polnud see, mida kõneleja lause sõnasõnalise ja tõsimeelse lausumisega silmas pidas. (Searle 1980: 222 jj.)

Sünkreetilise vaate pooldaja rõhutab siinkohal, et niisugune lause nagu “Lõika hekki” väljendab midagi, millel on sõnasõnalised rahuldustingimused sõltumata ühestki taustaeeldusest; midagi väga abstraktset, hõlmates sõna “lõikama” muutumatut tähendust, mitte muutuvaid tähendusi, mis tal on konkreetsetes kasutustes (või kasutustüüpides). Selle vaate järgi on heki nüsimine noaga ja selle pügamine hekikäridega kaks sõnasõnalist viisi alluda heki lõikamise käsule. Aga kontekstualist on ikka skeptiline. Ta väidab, et me vajame taustaeeldusi selleks, et saada midagi ka tegelikult hinnatavat, see tähendab, midagi, mis võimaldaks meil jaotada võimalikke maailmu nendeks, kus vastav tingimus on täidetud, ja nendeks, kus ta seda pole (Searle 1978). Me ei saa lause poolt sõna-sõnalt väljendatud määratud propositsiooni täpsustada ilma selle propositsiooni kohta midagi vaikimisi eeldamata. Parimal juhul saame konstrueerida nende propositsioonide disjunktsiooni, mida see lause võiks kindlaksmääratult väljendada alternatiivsete taustaeelduste suhtes.

Selle vaieldava väite toetuseks toob Searle (1980) näitelause, mille taustaeeldusi pole otseselt käepärast: “Lõika päikest.” Mis läheb arvesse sellele käsule kuuletumisena? Seda on raske öelda. Abstraktne tingimus, mida selle lausega seostame (seisnedes mingisuguses päikese terviklikkust mõjutavas lineaarses eraldamises), on just nimelt liiga abstraktne, et võimaldada meil eristada maailmu, kus see tingimus on täidetud, nendest, kus ta seda

pole. See pole piisavalt määratud, et anda meile kindlaid tõe- või kuuletumistingimusi.

Varasemates kirjatöodes olen ma kirjeldanud päriselulist näidet nähtusest, millele Searle tähelepanu juhib (vt Recanati 1997: 120; 1999: 162 jj). Vaatleme järgmist dialoogi Frank Borsage'i filmist *Desire* (1936):

— Pedro!

— Jah, härra.

— Vii taldrik kööki ja tee lihahautis relvituks.

Mida liitväljend “tee lihahautis relvituks” sõna-sõnalt tähendab? Raske öelda, isegi kui teame kõikide osade tähendusi. Sellest väljendist arusaamiseks peame tundma konteksti. Filmis on kontekst järgmine: (i) Gary Cooper (kõneleja) ulatab taldriku lihahautisega kelnerile (Pedro); (ii) lihataldrikul on relv; (iii) see relv on äsja kellegi käest kukkunud põgusa rüseluse käigus õhtusöögilauas. Seda arvestades on väljendil “tee lihahautis relvituks” selge mõte: see tähendab, et kelneril kästakse relv taldrikult eemaldada. Ilma vastavate taustateadmisteta aga ei tea me Cooperi lausungi “Tee lihahautis relvituks” kuuletumistingimusi sugugi rohkem, kui teame kuuletumistingimusi käsule “Lõika päikest”.

Nende näidete puhul seisneb osade tähenduste kokkupanek sidusa terviktähenduse saamiseks võimaliku stsenaariumi kujutlemises (või meenutamises), kus osade tähendused sobivad kokku. Sellise stsenaariumi kujutlemine seisneb täpsustamises, mida sõnade tähendused meile annavad — see tähendab keelelisest tähendusest kaugemale minemist ja näiteks väljendi “tee relvituks” tõlgendamist eritähenduses nagu “võta relv taldrikult” või “eemalda relv taldrikult”.

Nagu peagi näeme, eitab kontekstualismi äärmuslikum versioon, et sõnadel nagu “lõikama” on kindlaksmääratud tähendus: “lõikama” konstantne tähendus on pigem abstraktne skeem, mida tuleb kontekstis üksikasjalikumalt välja joonistada ja määratud propositsiooni saamiseks täpsustada. Ent pragmaatilise kompositsiooni vaade seob moduleerimisvajaduse kompositsiooniprotsessiga ja mõned näited selgesti toetavad sellist arusaama. Võtame näiteks omadussõna “punane”. Ähmasusest hoolimata väljendab

see kindlat omadust: omadust olla punane või olla punast värvi. Põhimõtteliselt võib see omadus olla kaasatud lause tõlgendamise, kus esineb omadussõna “punane”. (Näiteks: “Kujutle punast pinda.”) Aga enamikul juhtudel kerkib järgmine küsimus: milles seisneb nimetatud asja puhul see, et see läheb arvesse seda värvi asjana? *Kuni sellele küsimusele ei vastata, pole lausung, millega omistatakse nimetatud asjale (näiteks Johni autole) punasus, tõeväärtustatav.* Ei piisa kõne all oleva värvi (punane) ega selle asja teadmisest, millele see värv omistatakse (Johni auto). Lausungi tõetingimuste määramiseks peame teadma midagi enamat — midagi, mida sõnade tähendused meile ei anna ega saagi anda: peame teadma, *mis läheb selle asja (või seda liiki asja) juures arvesse sellena, et see on seda värvi.* Mida tähendab auto, linnu, maja, pliiatsi või kingapaari puhul olla punane? Sellistele küsimustele vastamiseks peame toetuma taustaeeldustele ja teadmistele maailmast.⁹ Keelelisest pädevusest ei piisa: tarvis on ka pragmaatilist lihvi.

⁹“Et lind läheks arvesse (normaaljuhul) punasena, peaks suurem osa tema sulestikust olema punane, aga mitte tingimata tema noka, jalad, silmad ja muidugi mitte ka siseelundid. Peale selle peaks punane olema linnu loomulik värv, sest tavaliselt peame lindu “tegelikult” punaseks ka siis, kui ta on üleni valgeks värvitud. Kõõgilaud seevastu on punane ka siis, kui see on kõigest värvitud punaseks ja isegi kui selle “loomulik” värv värvitud pinna all on näiteks valge. Veelgi enam, et laud oleks punane, peab ainult lauaplaat olema pealtpoolt punane, aga mitte tingimata jalad või alumine pool. Samamoodi peab punane õun, nagu Quine väidab, olema punane ainult väljastpoolt, punane kübar aga peab olema punane ainult välimise ülemise külje pealt, punane kristall on punane nii seest- kui väljastpoolt ja punane arbuus on punane ainult seestpoolt. Et raamat oleks punane, peavad selle kaaned olema punased, aga mitte tingimata selle leheküljed, samas kui punase ajalehe puhul peavad kõik selle lehed olema punased. Et maja oleks punane, peavad selle seinad punased olema, aga katus (ja aknad ja ukse) ei pea tingimata üleni punane olema, samas kui punane auto peab olema punane kogu välispinnalt, sealhulgas katus (aga mitte aknad, rattad, pörkerad jne). Punane täht peab kõigest näima punasena Maa pealt, punane glasuur peab olema punane alles pärast põletamist, ja punane udu või puuder pole punane ainult seest või väljast. Punasel pliiatsil ei pea isegi olema mitte ühtegi punast osa (selle tint võib punaseks muutuda alles kokkupuutel

Kokkuvõtteks, kõnealuse (pragmaatilise kompositsiooni) vaa-
te kohaselt, isegi kui sõna semantiline sisu on keeleliselt (ja kon-
tekstiliselt, kui väljend on indeksiline) kindlaks määratud, vajab
selle klapitamine teiste sõnade sisuga sageli abi ülaltpoolt. Sel-
lisel semantilisel kokkupanekul on põhimõtteliselt pragmaatiline
iseloom. Nii et mingis mõttes on moduleerimine paratamatu, aga
mitte päris selles mõttes nagu indeksikaalidele väärtuste omista-
mine. Indeksikaali puhul on tegemist semantilise tühimikuga ja
juhisega see tühimik täita — nii tühimik kui juhis on osa väljen-
di keelelisest tähendusest. Moduleerimise puhul ei tarvitse sellist
tühimikku olla ja pole ka juhust, mille järgi see konteksti põh-
jal täita. Üksikväljend igal juhul tähendab midagi ja seda tähen-
dust võib omakorda tõlgendada — nii et moduleerimine on va-
batahtlik —, aga liitväljenditele sobiva tähenduse määramiseks
peame minema kaugemale üksikute sõnade tähendusest ja loo-
minguliselt rikastama või muul viisil kohendama seda, mis on
antud puhtalt keelelise tähendusega. Kui tahame lausungist aru
saada, peame minema keelelisest tähendusest kaugemale, ilma et
meid oleks keeleliselt selleks juhatatud.

(Järgneb)

paberiga). Lühidalt, see, mis loeb punasena ühe asja puhul, ei kehti teise
puhul.” (Lahav 1989: 264.)

MARKO MÄETAMM. I am so upset (2016)

MUUTUSED EESTI KANEPIVÄITLUSES JA SELLE MÕJU UIMASTIPOLIITIKALE

Marianne Paimre

SISSEJUHATUS

Peaaegu pool sajandit kestnud sõda narkootikumide vastu pole õnnestunud võita.¹ Karistuslik uimastipoliitika, mis on maailmas pikka aega ülekaalus olnud,² valmistab paljudele lääneriikidele pettumust. Rahvusvaheline uimastipoliitika komisjon rõhutas juba oma 2011. aasta raportis, et uimastitest jagusaamiseks tuleb teha põhimõttelisi reforme (Report... 2011). Värske ettekanne soovitab riikidel narkootikumide omamine ja kasutamine dekriminaliseerida (Advancing... 2016).

Tavaliselt keskendub uimastipoliitiline väitlus kanepile kui lahjale ja maailmas kõige enam levinud keelatud uimastile. Pika-aegse karmi uimastipoliitika lipulaeva USA neljas osariigis — Washingtonis, Colorados, Alaskal ja Oregonis — ongi kanepi kasutamine meelelahutuslikel eesmärkidel täiskasvanutele juba lubatud. Kanadas seadustatakse marihuaana kasutamine täiskasvanutele kogu riigis lähiaastatel. Ladina-Ameerika piirkonnas käib praegu uimastipoliitika reform, sest senine sõda narkootikumide vastu on toonud kaasa palju ohvreid (Armenta jt 2012).³ Erilist

¹Fraasi *the war on drugs* hakati USA-s kasutama 1970. aastate algul.

²Esimene rahvusvaheline narkoteemaline leping, rahvusvaheline oopiumikonventsioon, kirjutati alla Haagis 23. jaanuaril 1912.

³Nt Uruguais ei ole kanepi tarvitamine karistatav. Kasutajad peavad olema vähemalt 18 aastat vanad ja registreeritud riiklikus andme-

üksmeelt uimastikasutuse reguleerimise asjus maailmas siiski ei ole. Näiteks 2016. aasta aprillis toimunud ÜRO peassambleel tõdeti, et keelupoliitika pole oma eesmärgi täitnud, kuid otsustati — mitte küll eriti üksmeelselt — siiski vanas vaimus jätkata (The UN... 2016).

Võiks küsida, millist mõju avaldab uimastipoliitilise paradigma muutus ja kanepi legaliseerimine Ameerikas Euroopa riikidele, sealhulgas Eestile. Seni pole ükski Euroopa riik kanepit otseselt seadustanud. Vastupidi levinud väärarusaamale, mida on toetnud ka meedia (vt nt Tereping 2015; Mets 2011), pole narkootikumid ametlikult lubatud ka mitte Hollandis ega Portugalis. Hollandis valitseb lihtsalt konsensus, et kanepikasutamisele karistuskult ei reageerita. Ka Portugalis uimastitarvitajaid enamasti ei karistata, kuid erinevalt Eestist suunatakse nad seal vastavasse komisjoni, kus nendega tegeldakse (Kurbatova 2015). Alates kümne päeva doosist on narkootilise aine omamine seal kuritegu nagu Eestiski.⁴ Viimastel aastatel on paljude Lääne-Euroopa riikide ajakirjanduses aktiveerunud avalik arutelu kanepitarvituse reguleerimise üle (nt Agence... 2016; “Legalization...” 2016; Doward 2016; Peck 2016). Inglise ajaleht *The Times* on kutsunud koguni üles dekriminaliseerima kõik uimastid, mis on ühe ajakirjandusväljaande kohta enneolematu ja väga julge samm (Green-slade 2016).

Eestis ei ole kanepi ega teiste psühhotroopsete ja narkootiliste ainete nimekirja⁵ kantud ainete pruukimine kriminaalkorras karistatav, küll aga võib selle eest määrata trahvi või aresti.⁶ Sa-

baasis. Valitsus kontrollib toodangut ja määrab hinna ning selle, kui palju võib maksimaalselt uimastit toota. Uruguai elanikud võivad iga kuu osta kindlaksmääratud koguse kanepit. Välismaalastel on aga kanepi ostmine keelatud. 2013. aastal otsustati Uruguais seadustada ka kanepitaimede kasvatamine ja müük. Praktikas on seda kõike olnud väga keeruline ellu viia (vt nt www.loc.gov/law/help/decriminalization-of-narcotics/uruguay.php).

⁴Vt www.emcdda.europa.eu/legal-topic-overviews/cannabis-possession-for-personal-use#countries.

⁵Vt narkootiliste ja psühhotroopsete ainete ning nende lähteainete seadus, www.riigiteataja.ee/akt/NPALS.

⁶Vt selle seaduse § 15¹.

mas saab näiteks juba kümne grammi kanepi omajast nagu ka mis tahes arvu kanepitaimede kasvatajast seaduse järgi kriminaalkurjategija.⁷ Kanepi kasutajaid on Eestis omajagu, mis on pannud teadlasi väitma, et tegeliku elu ja seaduste vahel valitseb suur vastuolu (Sootak, Randma 2006; Järveld 2009a, 2009b; Villems 2009; Taagepera 2015 jt). Üle poole (53%) meestest vanusevahemikus 25–34 eluaastat on enda sõnul elu jooksul kanepit tarvitanud (Tekkel, Veideman 2015: 95). 25% 15–16-aastastest Eesti koolinoortest on väitnud end olevat kanepit proovinud (Vorobjov 2016). Kanepi tarbimise poolest viimase 30 päeva jooksul edestavad Eesti koolinoored nii Soomet, Rootsit ja Norrat kui ka lõunanaabreid Lätit ja Leedut.⁸ Eesti uimastipoliitika väidetav mittevastavus tegelikule elule⁹ ning viimastel aastatel muutunud narkopoliitiline olukord maailmas on kannustanud kanepi seadustamise aktiviste korraldama meelevaieldusi ja nõudma muudatusi riiklikus uimastipoliitikas. Korraldatud on hulk avalikke üritusi Eesti suuremates linnades. Näiteks 20. aprillil 2015 toimus kanepimarss Tartus ja 9. mail Tallinnas.¹⁰ Nii 2015. kui ka 2016. a augustis oli uimastipoliitika teema arutluse all Paide arvamusefestivalil. 17. septembril 2015 korraldati Tallinnas Toompeal meelevaieldus “Laske elada, raisk!”, kus nõuti Eesti narkopoliitika aluste muutmist ja koostati pöördumine riigikogu poole.¹¹ Juunis 2016 toimus rahvusraamatukogus vestlusring “Kanepi legaliseerimine — kas ja millal?”,¹² kus arutleti Eesti uimastipoliitikat re-

⁷Karistusseadustik, 12. ptk, 1. jagu, www.riigiteataja.ee/akt/117122015009.

⁸EMCDDA. Patterns of current use. [Www.espad.org/report/situation/patterns-of-current-use](http://www.espad.org/report/situation/patterns-of-current-use).

⁹Vt <https://petitsioon.ee/laske-elada>: “Laske elada! Muudame eesti noori hävitava narkopoliitika aluseid.” Kollektiivne pöördumine riigikogu poole.

¹⁰Vt <http://uudised.err.ee/v/eesti/e0a28353-a228-4001-a7f3-87f2ccd7d288>.

¹¹Vt <http://publik.delfi.ee/news/mitmesugust/taispikkuses-toompeal-toimus-eesti-narkopoliitikat-muuta-puudev-meelevaieldus-laske-elada-raisk?id=72476305>.

¹²Vt www.facebook.com/events/242035712834324.

guleerivate seaduste ja kanepi meditsiiniliste kasutusvõimaluste üle.

Uurides mõnd väitlust avaliku poliitika üle massimeedias, saame teada, millised arvamused, hoiakud ja arusaamad parasjagu ühiskonnas valitsevad. Ajakirjandust on tähtis uurida, sest meedia vormib üldsuse arusaama ühiskonnas toimuvast ja suunab avalikku poliitikat, sh uimastite valdkonnas (Bell 1985; Coleman 1993; Crano, Burgoon 2002; McQuail 2010). Uuringud on näidanud, et ajakirjandus võib oluliselt mõjutada poliitikutel uimastiteemalisi arusaamu (Fan 1996; Watts 2003; Törrönen 2004; Hoffman, Slater 2007; Griffin jt 2013). Austraaliast võib 1990. aastate kohta tuua näiteid selle kohta, kuidas hüsteerilised käsitletused süstivatest narkomaanidest massimeedias panid valitsuse loobuma uutest sõltlaste abistamise meetmetest (McArthur 1999). Gonzenbach (1996) leidis, et ajakirjanduse kõrgendatud huvi narkoküsimuste vastu 1980. aastatel tingis USA presidendi varasemast tunduvalt suurema tähelepanu uimastiprobleemile. Fan (1996) näitas, et kui USA meedia kujutas narkoprobleemi aastatel 1980–1994 kriisina, tajus seda problemaatikat nii ka avalikkus. On leitud, et meediakäsitus, mille puhul uimastitarvitajat nähakse vastutusvõimelise subjektina, on kooskõlas turumajanduse ideoloogiaga ja sobib tänapäeva ühiskonda paremini kui ihalus karmi riikliku kontrolli järele (Hellman 2010). Keelupoliitika toetajad seevastu eeldavad, et inimene ei suuda oma riskikäitumist ohjeldada ning riik peab sekkuma ja narkootikumide ohu kõrvaldama (samas).

Rothstein (2015) on uurinud USA meedia narratiive marihuaana legaliseerimise asjus kolmes osariigis ja leidnud, et iga narratiiv lõi talle eriomase raamistuse, mis mõjutas avalikkuse suhtumist ja poliitilist reaktsiooni. McGinty ja ta kolleegide värske (2016) uuring paljastab, et eelkõige on legaliseerimine jutuks olnud nende osariikide meedias, kus marihuaana kasutamine meelelahutuslikel eesmärkidel hiljaaegu seadustati. Kõige sagedasemad argumendid legaliseerimise poolt on olnud õiguskaitsejõudude kokkuvõtte ja maksutulude suurenemine. Keelupoliitika pooldajad on eelkõige olnud mures rahva tervise pärast. Autorid soovivad rahvatervise kogukonnale kiiresti välja töötada

kommunikatsioonistrateegiad, mis aitaksid edastada kiiresti juurde tekkivaid teaduslikke tõendeid meelelahutusliku marihuuana-kasutuse kohta. Sznitman ja Lewis (2015) uurisid kanepi kujutamist Iisraeli meedias ja leidsid, et kajastuses on toimunud nihe: viimasel ajal kujutatakse kanepit pigem ravimina, mitte niivõrd narkootikumina.

Siinne artikkel kuulub nn sotsiaalkonstruksionistlikku paradigmasse, mille kohaselt ühiskondlikud probleemid konstrueeritakse sotsiaalse praktika käigus (Hall 1997). Ajakirjandus on peamine areen, kus probleeme sõnastatakse ja seisukohti esitatakse (Spector, Kitsuse 1987). Mind huvitab, kuidas on konstrueeritud väitlust kanepikasutuse reguleerimise üle Eesti ajakirjanduses ajal, mil paljud läneriigid on hakanud liikuma liberaalse uimastipoliitika poole ning kohalikud kodanikuaktivistid avaldavad survet Eesti narkopoliitika muutmiseks. Kes on olnud põhilised sõnavõtjad arutusel kanepitarvituse reguleerimise üle ning milliseid argumente on kasutatud kanepi võimalikuks seadustamiseks või keelu all hoidmiseks? Kuidas on arutelu kanepitarvituse reguleerimise üle Eesti pressis aja jooksul muutunud? Kas ja kuidas võib see mõjutada uimastipoliitikat? Et kanep ei ole tervisele ohutu ning pole teada ka kanepi võimaliku legaliseerimise mõju rahva tervisele,¹³ on oluline jälgida, kuidas meedia seda teemat käsitleb.

Kanepiarutelu uurimiseks valisin kahe ajalehe, *Postimehe* ja *Eesti Päevalehe* veebiversioonid ning uudisteportaali Delfi. Kanepipoliitiline arutelu kerkis Eesti pressis jõulisemalt esile 2009. aasta juulis ja augustis ning 2015. aasta septembris ja oktoobris. Seetõttu keskendun siin just neil perioodidel ilmunud artiklitele. Uurimise alla võtsin sellised lood, milles väljendub kellegi seisukoht legaliseerimise küsimuses, nagu juhtkirjad, arvamused, artiklid, kommentaarid, intervjuud ja kokkuvõtted avalikest esinemistest. Kokku leidsin selliseid lugusid 57, millest 25 ilmus 2009. aastal ja 32 2015. aastal. Analüüsimeetoditeks olid kontentanalüüs (Hansen 1998; Riffe jt 2005) ja lähilugemine (Kain 1998; McClennen 2001). Esimene neist võimaldas saada ülevaate, millise eluvaldkonna esindajad kanepi teemal sõna võtsid, kui

¹³Arstid toovad esile kanepitarvitamisega seotud psühhooose, sõltuvust ja kognitiivsete võimete häirete riski (vt nt Järvelaid, Haldre 2015).

palju lugusid toetas legaliseerimist ja kui paljud olid vastu jms. Lähilugemine lubas süveneda kaalukamatesse tekstidesse süvitsi, näiteks uurida argumente, millega kanepi seadustamist või keelu all hoidmist põhjendati.

ARUTELU KANEPI TARVITUSE REGULEERIMISE ÜLE EESTI AJAKIRJANDUSES

*2009. aasta suvi: õigusteadlaste ettepanek narkootikumid
seadustada ei leia toetust*

Esimest korda sai kanepist suurema avaliku arutelu objekt 2009. aasta suvel, mil *Postimees* tutvustas lugejatele Tartu Ülikooli kriminaalõiguse professori Jaan Sootaki ja mõttekoja Vaba Ühiskonna Instituut juhataja Paul Vahuri seisukohta, et Eesti võiks hakata tasapisi uimasteid seadustama (Raun 2009b, 2009i). Seniajani oli kanepit ja teisi narkootikume käsitletud Eesti pressis suuresti õiguskaitsealises raamistuses ning legaliseerimisideega oli aeg-ajalt välja tulnud ainult mõni entusiasm, kelle seisukohata ei saanud kuigi tõsiselt võtta (Paimre 2013). Pole siis ime, et õigusteadlaste arvamusaalvõrdlus mõjus šokeerivalt ja kutsus esile pahameele tormi paljude ekspertide seas. Uimastite seadustamist toetas 2009. aastal analüüsitud 25 artiklist vaid kuus (24%), ülejäänud olid selle vastu (76%).

Legaliseerimise pooldajad ja nende seisukohad

Postimehe 1. juuli juhtkirjast võib lugeda, et Eestis on liiga palju inimesi (ligi kolmandik) saanud kriminaal- või väärteo korras karistada. *Postimehe* ajakirjanikud olid seisukohal, et karistamine pole ainus viis õiguskuulekuse suurendamiseks ning selle asemel peaks riik panema rõhku õigusrikkumiste ennetamisele. Samal kuupäeval illustreeris *Postimehes* ülekriminaliseerimise probleemi narkootikumide näitel Jaan Sootak, kes arvas, et Eestis saab mitte just eriti suure uimastikoguse omamisega vahele jäänud inimese kuulutada kriminaalkurjategijaks ning prokuratuur tema hinnangul selles asjas end eriti tagasi ei hoia. “Kui arves-

tada, kui suur osa Eesti noortest on narkootikume proovinud, on potentsiaalne kurjategijate hulk tohutu. Küsimuse lahendab hetkel vaid see, et enamik juhtumeid jääb politseil avastamata,” väitis ta (Raun 2009i). Sama tõi ta esile 9. juulil *Eesti Päevalehes*.

Arutelu muutus tulisemaks alles nädala möödudes (7. juulil), kui *Postimehe* ajakirjanik Alo Raun vahendas juristide Sootaki ja Vahuri seisukohta, et Eesti võiks hakata tasapisi kõiki uimasteid legaliseerima ning alustada võiks lahjematest, nagu kanep. Rõhuti sellele, et teaduslikult ei ole suudetud tõestada, et kanep oleks oma toimelt inimorganismile ohtlikum kui tubakas, mistõttu pole ka õige kanepi tarbijaid karistada ja tubaka tarvitajad karistamata jätta. Esile toodi uimastite seadustamise selliseid positiivseid aspekte nagu võimalus narkoprobleemiga tõhusamalt tegelda, riigi rahaliste vahendite säästmine, tulude äravõtmine allilmalt, kanepi tarbimisega vahele jäänud noorte häbimärgistamise lõpetamine jne. Juhiti tähelepanu sellele, et uimastite tarvitamine on vabatahtlik enesekahjustamine, mille eest pole õigust karistada. Samuti on Sootaki sõnul näiteks tänapäeval üldtunnustatud arusaam, et inimesel on põhiseaduslik õigus kas või ennast ära tappa, kui ta seda soovib. Sootak selgitab:

Rahumeelsete noorte kanepitarvitajate karm karistamine selliste väikeste eksimuste eest toob kaasa nende mõttetu ja varajase häbimärgistamise, millega ühiskond tõrjub endast eemale inimesi, kellest oleks ühiskonnale tulevikus rohkem kasu, kui neid karistamise asemel kasvatada. Just nii soositakse avalikkuses kritiseeritud ülekriminaliseeritust, millega teisalt üritatakse võidelda. Samuti võib just selline eemaletõukamine viia noore lähemale kuritegelikule maailmale. Demokraatlik ja õigusriiklik karistusõigus püüab kohelda sõltlasi mitte kurjategijatena, vaid abi ja ravi vajavate inimestena (Raun 2009b).

Kanepi seadustamise mõttega oli päri veel Tartu Ülikooli kriminoloogia professor Jaan Ginter, kes rääkis 15. juulil *Postimehes*, et tema arvates väärib lahjem narkootikum leebemat karistust (Raun 2009d). Liberaalset uimastipoliitikat toetasid kirjanik Peeter Sauter (2009) ja Önnelike Inimeste Erakonna asutaja Tarmo Kruusmägi (2009). Vajadust kanep seadustada põhjendas Kruusmägi sellega, et siis tekiks riiklik kontroll kanepi müügi ja

levitamise üle ning hulk praegusi probleeme kaoks (nt narkokuritegevus, ainete ebaselge päritolu ja halb kvaliteet). Sauter leidis, et paljud inimesed vajavad mingit “narkootikumi”, kes spordi, kes liigtöötamise kujul, ja needki võivad tervisele ohtlikud olla. Sootaki ideed vähehaaval ka kanged uimastid seadustada ei toetanud keegi.

Legaliseerimise vastased ja nende seisukohad

Juristide idee narkootikumide kasutamine seadustada kutsus esile pahameeletormi nii meedikute, ennetajate, poliitikute kui ka ajakirjanike seas. 7. juulil küsitles *Postimees* Tervise Arengu Instituudi teadurit Katri Abel-Ollot, kes ütles, et narkootikumide tarbimisega seostuvad surmad, nakkushaiguste massiline levik, kuritegevus, tervishoiukulude suurenemine ja noorte eemalejäämine tööturult. Ka kanep väideti olevat tõsiseks ohuks selle tarvitaja vaimsele tervisele (Raun 2009a). Aljona Kurbatova samast instituudist üritas 24. juuli *Postimehes* kummutada üldlevinud arvamust, nagu poleks Hollandi liberaalne uimastipoliitika seal probleeme tekitanud. Ta tõi esile, et aastatel 1995–2002 kasvas USAs kanepi tarvitamisest tingitud tervisehädade osakaal 164 protsenti, mida oli märksa rohkem kui teiste narkootiliste ainete puhul. Ühtlasi väitis ta, et kanepi pruukimine viib kangemate uimastite juurde. Eestis, kus narkoennetus koolides pole kiita, oleks legaliseerimine tema sõnul vastutustundetu:

Olukorras, kus meie üldharidusprogrammid ei sisalda piisaval määral uimastiennetust ning me ei ole suutnud luua tõhusat ja ulatuslikku ravi- ja tugisüsteemi, mis aitaks uimastitarvitajatel sõltuvusest loobuda, oleks uimastipoliitika senisest suurem liberaliseerimine vastutustundetu. Teeme enne tähtsamad asjad korda. Kui meie lastele on kindlustatud korralik ennetusharidus ja võimalus uimastiprobleemi korral abi saada, siis arutleme uuesti ja senisest põhjalikumalt legaliseerimise üle (Kurbatova 2009).

Delfis ütles sama autor, et uimastite keelamine pole neid maailmast ära kaotanud, kuid ka nende seadustamine pole suutnud veel üheski riigis narkomaaniaprobleemi lahendada (Narkoennetajad... 2009). Veel kolmaski uimastiekspert Tervise Arengu Ins-

tituudist, Ave Talu, kirjutas *Eesti Päevalehes*, et kanepi seadustamine ei pruugi võtta narkomaffialt võimu. Ta illustreeris arvude ja näidete varal, kui halb on uimastiolukord Eestis, ning oli seisukohal, et kanepi seadustamine tooks lisaprobleeme ja -kulutusi, eriti arvestades asjaolu, et Eestis pole ei narkoravi ega narkoennetus koolides kiita. “Sõltuvuse tõttu ravi vajava lapse vanem teab, et riik suudab praegu võimaldada ravi vähestele. Koolipõhine narkoennetus, tõhusaim võimalus ennetada narkootikumide tarvitamise alustamist, on Eestis olnud puudulik aastaid,” kirjutas ta (Talu 2009).

Psühhiaater Jaanus Mumma märkis *Eesti Päevalehes*, et narkomaanide arv kanepi seadustamise järel kindlasti suureneks: “Kui proovijate arv suureneb, on reaalne oht, et tekib juurde ka regulaarseid tarbijaid.” Ta nõustus juristidega, et kangeid uimasteid ja kanepit võiks vaadelda lahus. Samas tõi ta esile kanepi rolli psühhoosi tekkimisel: “Kanepil on selline psühhoaktiivne toime, et ta võib segaseks ajada,” kinnitas Mumma (Villak 2009). Kõik nimetatud autorid pidasid õigusteoreetikute mõtet elukaugeks. Näiteks doktor Mare Liiger nägi legaliseerimises ohtu eestlaste püsijäämisele ja kommenteeris juristide ideed nii:

Ma kiidan heaks inimeste (Sootak ja Vahur) oskust konstrueerida fantastiliselt huvitav teaduslik vaatepunkt, mis on nende õigus, nagu oli soome teadlasel akadeemiline õigus öelda, et okupatsioon oli parim asi, mis eestlasele juhtuda võis. Nad ei saagi seda küsimust ette kujutada nii nagu mina, kes ma seda näen ja selle sees elan. Aga antud juhul tähendab nende väga huvitav seisukoht, et meid ei jäägi siia enam järele. See ettepanek on põhiseaduse vastane, sest oleme Eesti riigi loonud selleks, et me alles jääks (Narkootikumide... 2009).

Eesti Päevalehes kommenteerisid 9. juulil teemat sotsioloog Airi-Alina Allaste ja Eesti Karskusliidu esimees Lauri Beekmann. Esimene rõhutas, et Eesti ei saa käituda kanepiküsimuses teistmoodi kui meid ümbritsevad riigid. Et kanep seadustada, peaks Eestis olema hästi toimiv ravi- ja rehabilitatsioonisüsteem, mida meil praegu paraku pole. Beekmann väitis uuringutele toetudes, et kui aine on legaalne, tarbitakse seda tunduvalt rohkem (Kaljuvee 2009).

Jõustruktuuride esindajad 2009. aasta suvel teemat eriti ei kommenteerinud. Erandiks oli siseministeeriumi sisejulgeoleku asekanstsler Erkki Koort, kes väitis 7. juuli *Postimehes*, et parim uimastipoliitika on seaduserikkumiste ennetamine. Ta leidis, et ühiskondlik arutelu uimastite üle on kindlasti väga vajalik, mistõttu on hea, et tuntud kriminaalõiguse professor Jaan Sootak on selle algatanud. “See, kas uimastitega seonduv peaks olema täies mahus kriminaliseeritud või mitte, sõltub mitmest asjaolust. Kõige olulisem on siin ühiskonna üldine suhtumine ja teadlikkus. Igasuguse kuritegevuse puhul tuleb prioriteediks seada ennetustöö, mitte karistamine,” rääkis ta (Raun 2009h).

12.–13. juuli *Postimehes* esitati viie suurema erakonna seisukohad uimastite seadustamise küsimuses. Vaid reformierakond andis teada, et neil ühtset seisukohta selles küsimuses pole (Raun 2009f). Kõik ülejäänud olid kindlalt kanepi seadustamise vastu. Näiteks sotsiaaldemokraatide esimees Jüri Pihl oli veendunud, et karistused narkootikumide eest peavad samaks jääma (Raun 2009c). Evelyn Sepp keskerakonnast avaldas arvamust, et kanepi seadustamine ei kaota salaturgu. Tema sõnul puudub riigil moraalne ja materiaalne võimekus, et ravida tohutult kasvavate psüühikahäirete tagajärgi, mida narkootikumide legaliseerimine endaga kaasa tooks. Keelustamisel on märgiline, väärtusi deklareeriv mõju. Riigi seisukohalt oleks meil pigem üks seadusega lubatud enesehävituslik riskifaktor lihtsalt juures (Sepp 2009). Rahvaliidu esindaja Ene Tomberg soovitas esmalt tulla toime alkoholiprobleemiga. Samas rõhutas ta uimastite reguleerimise arutelu ja narkoennetuse vajalikkust. Arstina kinnitas ta, et ka väiksest kogusest kanepist võib sõltuvusse jääda ja et kanep on sagedasti teejuht kangemate ainete juurde (Raun 2009e). IRLi esindaja, endine justiitsminister Ken-Marti Vaher leidis, et uimastite seadustamine süvendab narkomaaniaprobleemi Eestis:

Lahjemate narkootikumide tarvitamine võib tihti viia kangemate uimastiteni ning uimastisõltuvus on enamiku uimastite puhul kiirelt tekkiv, kuid väga raskelt võõrutatav kaasnähe. Samuti võidakse mõne uimasti legaliseerimisega anda ühiskonnale kahetsusväärsete tagajärgedega signaali, mis toob kaasa hoopis narkomaania süvenemise, kasvõi vähemteadlikemates ühiskonnagruppides (Raun 2009j).

Postimehe veebiväljaanne tõi ära ka raadiosaadetes kõlanud ajakirjanike seisukohad legaliseerimise küsimuses. Näiteks 11. juulil 2009 vahendati *Postimehes* ajakirjanik Priit Hõbemäe juttu, kes Kuku raadio “Keskpäevatunnis” oli nimetanud Soota-ki algatatud narkoarutelu arusaamatuks ajaraiskamiseks. “Tahtsi-me ainult juhtida tähelepanu sellele, et professorid võiks tegeleda praegusel keerulisel ajal mõistlikumate asjadega,” arvas ta. Samas saates esinenud Ainar Ruusäär jäi samuti legaliseerimise suhtes kriitiliseks. Anvar Samost arvas 11. juulil Raadio 2 saates “Olu-korrast riigis”, et mõnuainete tarvitajad ohustavad teisi inimesi ning et legaliseerimisele järgneks kanepi tarvitamise plahvatuslik kasv. Samas *Postimehe* numbris on ära toodud Kalle Muuli kommentaar, et lõppkokkuvõttes peavad narkomaani haiglasse viimise, üledoosist päästmise või tema varguste-röövimiste kahju tasuma ühtselt sotsiaalmaksust maksumaksjad. “Vabadus on tore asi, aga ühiskond peab seda laadi vabadused vähemalt kinni maksma hiljem ja mõtlema, mida seda laadi inimestega peale hakata,” arvas ta (Raun 2009g).

Kokkuvõtteks võib 2009. aasta suve kanepiväitluse kohta öelda, et õigusteadlaste esitatud legaliseerimisidee oli intrigeeriv teema majanduslangusest räsitud Eestis ning artiklid veebiväljaannetes kogusid kindlasti omajagu klõpse ja kommentaare. Juristide mõte mõnuained seadustada oli nii ootamatu ja jahmatav, et paljude ametkondade ja erialade esindajad (ennetajad, arstid, poliitikud jt) koondusid suvisest puhkuseperioodist hoolimata kiiresti ühisrindeks nende vastu. Juhtiv roll arutelu tekitamisel ja arendamisel oli *Postimehel* ning selle vanemtoimetajal Alo Raunil, kes kutsus teemat kommenteerima hulga asjatundjaid. Suuresti ekspertidekeskseks see arutelu tol suvel jäigi: 23%-s artiklitest võtsid sõna juristid, kellest enamiku moodustasid õigusteadlased, 19%-s artiklitest arstid ning 12%-s ennetajad. 19% juhtudel said sõna poliitikud ja 8%-s artiklitest avaldasid oma arvamust kanepitarvituse legaliseerimise kohta ajakirjanikud ise. 12%-s artiklites tulid esile teadlaste (v.a õigusteadlased) seisukohad. 7. juulil korraldas *Postimees* lugejate hulgas küsitluse selle kohta, kuidas peaks narkootikumide tarvitamise eest karistama. 683 vastanust 69% arvas, et lahjad uimastid tuleks seadustada.

2015. aasta sügis: ohjad on haaranud liberaalselt meeletatud mitteeksperdid

Erinevalt 2009. a suvest ei kerkinud 2015. a sügisel arutelu kanepi seadustamise üle esile ootamatult. Kanep oli meediale kõrgendatud huvi pakkunud juba 2014. a algusest saati, mil marihuaana legaliseerimine Colorado osariigis pani Eesti ajakirjanikke küsima, kuidas selle uimasti kasutamise seadustamine võiks mõjutada Eestit (vt *Postimees*, 1. veebruar 2014). 2015. aastal läks suurem arutelu kanepitarvituse reguleerimise üle lahti küll septembris, kuid uudiseid kanepiaktivistide tegevusest suuremates Eesti linnades võis lehtedes kohata juba aasta esimesel poolel. 32 kanepiteemalisest loost, mis ilmusid septembris ja oktoobris, pooldas suurem osa (64%) pehmemat kanepipoliitikat ja vaid 36% pidas õigeks senist uimastipoliitikat. Meediahuvi tuli 2015. a sügisel esile lainetena. Tähtsamateks sündmusteks olid legaliseerimismeelsete üritus Toompeal, kaitseväelaste massiline põrumine narkotestis ning rahvusringhäälingu esimehe soovitus kanepiaktivistidele riigimeedias mitte sõna anda. Järgnevalt ongi uuritud erinevaid vaateid kanepi legaliseerimisele nende sündmuste kaupa.

Legaliseerimise pooldajad ja nende seisukohad

12. septembril ilmus *Postimehes* arvamusartikkel “Narkootikumide kasutamine tuleks dekriminaliseerida”, mille autor oli Tallinna Ülikooli psühholoogia õppejõud Avo-Rein Tereping, kes varem polnud siinkirjutaja andmetel narkoteemal meedias sõna võtnud. Ta tõi Eestile eeskujuks Portugali, kus kanepi kasutamine on tema sõnul seadustatud (tegelikult pole) ja narkoolukord tänu sellele oluliselt paranenud (Tereping 2015). Kolm päeva hiljem (15. septembril) ilmus toimetuse informeeriv ja selgitav kirjutis “Portugali narkopoliitika — kas võluvits ka Eestile?”. Need lood olid otsekui soojenduseks 17. septembril Toompeal toimunud üritusele “Laske elada, raisk!”. Kirjanik Kaur Kenderi eestveetava internetikülje nihilist.fm korraldatud meelevaieldus, millel nõuti uimastite legaliseerimist, leidis meedias ohtralt kajastamist. Delfi tegi sündmusest otseülekande ja ka *Postimees* pühen-

das üritusele tähelepanu. Meeleavalduse eesmärk oli muuta Eesti noori hävitava uimastipoliitika aluseid, sest Eestis leiab aset palju narkosurmasid ja noori kanepitarbijaid häbimärgistatakse. Sõna võttis ühiskonnategelasi ja poliitikuid (Eerik-Niiles Kross, Heidy Purga, Yoko Alender), arvamusiidreid (Hardo Pajula), kodanikuaktiviste (Lisette Kampus), kultuuriinimesi (Olavi Ruitlane, Jürgen Rooste) ning hulk räppareid. Tegemist oli inimestega, kes polnud seni avalikult narkoteemal eriti arvamust avaldanud. Eri-nevalt 2009. aastast põhjendati kanepi seadustamise vajalikkust nüüd näiteks sellega, et me elame USAs samas kultuuriväljas ja meil peaksid olema samad reeglid mis seal mõnes osariigis. Meediaväljaannetes tsiteeriti reformierakondlase Eerik-Niiles Krossi sõnavõttu, kes heitis Eesti poliitikutele ette, et nad ei mõtle narkoteemal kaasa ega tegutse selles vallas: “Mul oli väga huvitav hommik siin riigikogus. Vaatasin, kuidas inimesed hiilisid mööda koridori ja keegi ei tahtnud tulla meeleavaldusele rääkima. Poliitikutel kipub olema selline komme või instinkt, et kui keegi räägib narkootikumidest, siis nad lähevad higiseks” (Eerik-Niiles... 2015). “Rahvaesindajad peavad tulema välja uute lahen-dustega. [...] See, et meie narkopoliitika töötab, on haige jutt,” rääkis ta (Ala 2015). Tema erakonnakaaslane Heidy Purga kin-nitas, et riigikogus tuleb kokku panna probleemkomisjon. Yoko Alender lisas, et kui senises poliitikas on tehtud vigu, tuleb seda muuta. Delfis (17.09) anti edasi ka vähemuste eest võitleja Liset-te Kampuse soovitus: “Ärge laske enda käest küsida, miks peaks kanep olema legaalne, vaid küsige ise vastu, igal pool kogu aeg, kõigi käest: miks kanep ei ole legaalne? Ja te näete, kuidas teie vastased jäävad hätta ja te näete, kuidas teie argumentid jäävad peale ja see meie argument võidab!” (Lisette... 2015).

Teiseks sündmuseks, mis oktoobri keskel seoses kanepiga meediasse jõudis, oli ajateenijate vahelejäämine uimastitega. Sep-tembri lõpus põrus narkotestis Võru Kuperjanovi jalaväepataljoni 200 kontrollitud ajateenijast 76. Enamik neist oli hiljuti tarvita-nud kanepit. Tegemist oli viimase 15 aasta kõige suurema näi-tajaga kaitseväes. Kodanikuaktivistid Siim Tuisk (2015) ja Mart Kalvet (Noorte... 2015) kirjutasid, et kanepi kasutamine kaitse-väes on avalik saladus. Mõlemad leiavad, et selline kontroll kait-

seväes on mõttetu ja külvab asjatut segadust. Parem olevat, kui tarbitaks seda suhteliselt ohutut ainet, mitte kangemaid. Juhtum edendas narkopoliitilist arutelu ka üldisemalt. Näiteks poliitika-analüütik ja kolumnist Ahto Lobjakas juhtis tähelepanu sellele, et uimastipoliitika arutelu Eestis tegelikult puudub. Maailm olevat narkopoliitilises mõttes muutumas, nt Kanada on otsustanud kanepi seadustada. “Eestil pole aga mingil põhjusel muud uimastipoliitikat kui klammerdumine masendavasse *status quo*’sse,” kirjutas Lobjakas ning jätkas:

Proovime leida debatiks mõned orientiirid: kas kanepisuitsetajad on kurjategijad, hälvikud või lihtsalt vabad kodanikud, riigi mõtestamata poliitika ohvrid? Alkoholitarbijad naudivad oma argilõdvestust legaalselt, palju karmima uimastiga. Kas kanepifobia tuleneb mingist protestantliku moraali reliktest, millel on aeg kirikuskäimisega sama teed minna (privaatne otsus) või rahvatervisega seotud praktilistest kaalutlustest? Üks mõtestamisdefitsiidi ohvreid on ravikanep: seaduslik paljudes maades, sealhulgas Põhjas. Vormiliselt Eestiski, aga ükski arst seda välja kirjutada ei julge, kartes karjääri pärast. Mõtestamiskoht missugune. Kanep peaks legaalne olema juba ainuüksi sellepärast, et uimastitarbimise kasv noorte seas on fakt. [...] Selline jõudeajauimasti nagu kanep, mida on teiste seas suitsetanud Barack Obama, Bill Clinton (hingas küll sisse), Jeb Bush, Newt Gingrich, Al Gore, Sarah Palin ja Arnold Schwarzenegger, ei saa olla kõige halvem variant (Lobjakas 2015).

20. oktoobril võttis Delfis sõna üks lugeja, kes pigem oli liberaalsema poliitika poolt ning tegi etteheiteid meediale, et sealt adekvaatset informatsiooni kanepi kohta ei saa.

Legaliseerimise vastased ja nende seisukohad

Erinevalt 2009. aastast olid 2015. a sügisel kõige aktiivsemad liberaalse narkopoliitika vastased jõustruktuuride esindajad. *Postimees* avaldas 15. septembril riigikogu liikme ja endise siseministri Ken-Marti Vaheri arvamuseartikli “Mõistlikum on hoida narkootikumid ebaseaduslikena”. Vaher kummutab selles Eestis väidetavalt levinud eksiarvamused, nagu vähendaks legaliseerimine

narkomaaniat ja nagu ei saaks karmi poliitikaga uimastiprobleemi ühiskonnas vähendada. Ta toob esile, et erinevalt Hollandist ei ole Eestis välja arendatud tõhusat ennetus- ega ravisüsteemi, mistõttu Eestile leebem poliitika ei sobivat. Endine minister põhjendab narkootikumide keelamise vajadust ka sellega, et ebaseaduslik staatus kujundab sotsiaalset normi: uimastite proovimine ei ole lahe ega lubatud (Vaher 2015).

Järgmise päeva numbris (16.09) ilmus Põhja prefektuuri kriminaalbüroo juhi Urmet Tambre arvamus “Dekriminaliseerimine pole võlviits, millega ühiskonna probleeme lahendada”. Seal märgitakse keelupoliitika põhjenduseks — nagu ka 2009. aastal sageli — riigi suutmatust tulla toime alkoholiprobleemiga. Tuuakse esile seda, mida Eesti on saavutanud karmi poliitika-ga: kortermajadesse pole tekkinud narkolaboreid, on suudetud ära hoida sünteetilisi kannabinoide müüvate poodide teke, kurjategijad ei eelista Eestit transiidimaana. Tambre süüdistab kehvast narkoolukorras Eestile iseloomulikku mõttemaailma, mis on kõik jõustruktuuride pingutused nullinud:

Kuigi uimastite tarvitamine muudeti meil väärtteks juba 2002. aastal, on narkokuritegudes näha paraku ainult kasvutrendi. Seda paljuskki seetõttu, et ühiskonna mõttemaailmas ei ole muutust hoolimata surmade suurest arvust ja ainete ohtlikkusest toimunud. Täna statistikat ja üldist olukorda vaadates ei leia ma narkopoliitika leebemaks muutmisele ühtegi head põhjust (Randlo, Tambre 2015).

16. oktoobri *Postimehes* küsiti kommentaari Lõuna prefektuuri narkokuritegude talituse juhilt Kristjan Tommingaselt:

Tommingase sõnul peegeldab tarvitajate hüppeline kasv kutsealuste hulgas muutust kogu meie ühiskonnas. “Viimaste aastate propageerimised kanepi legaliseerimise ja kõige muu osas annavad noortele väga valesid ettekujutusi,” ütles ta. Samuti mängib oma rolli see, et narkootikumide ostmine on internetikaubanduse võidukäigu tõttu oluliselt lihtsamaks muutunud. “Selleks, et tellida endale koju näiteks mõni gramm amfetamiini, kanepit või uusi sünteetilisi narkootikume, ei pea diilerit tundma,” märkis Tommingas (Mihelson 2015).

Politsei- ja Piirivalveameti narko- ja organiseeritud kuritegude talituse juht Leho Laur põhjendas 20. oktoobri usutluses *Eesti Päevalehele* karmi narkopoliitikat jällegi suutmatusega lahendada alkoholismiprobleemi. Ta teeb sama järelduse mis teisedki riigivõimuesindajad: Eesti pole kanepi legaliseerimiseks valmis (Põld 2015).

Uimastite tarvitamise kaitseväes mõistsid 17. oktoobri juhtkirjas “Kutsealuste šokeeriv vahelejäämine kaitseväes” hukka *Postimehe* ajakirjanikud, kes avaldasid lootust, et seal hakatakse narkoprobleemiga süvitsi tegelema. 16. oktoobril võttis Delfis narkoteemal sõna Lastekaitse Liidu juht Martin Medar, kes oli seisukohal, et kanepi seadustamine ei tule Eestis kõne allagi, sest noori on vaja kõikidest uimastitest eemal hoida. Siiski rõhutas ta vajadust Eesti narkopoliitika üle vaadata peamiselt narkosurmade suure arvu tõttu (Lastekaitse... 2015).

Omajagu meediakära (seitse artiklit) tekitas oktoobri lõpul rahvusringhäälingu (ERR) juhi Margus Allikmaa seisukoht, et riigimeedia kanalid ei tohi kanepiteemat käsitleda. “Iga arutelu kanepi teemal taandub lõpuks kanepi tarbimise reklaamiks,” põhjendas ta (BNS 2015). Tarmu Tammerk ERRist märkis, et selle teema sage käsitlemine loob avalikkusele mulje, nagu oleks tegemist olulise küsimusega. See on tema sõnul vaid vesi legaliseerimispooldajate veskile. Ta arvas, et üldine teadmiste tase uimastiküsimustes on liialt madal, et hakata saadetes laialdaselt looma klassikalisi vastasseise. Sõna tuleks tema arvates anda eelkõige teadlastele ja sõltumatutele ekspertidele (Tammerk 2015). Paraku just nende seisukohad 2015. a sügisel meedias eriti esile ei tulnud. *Eesti Päevaleht* pühendas tsensuuri teemale oma 29. oktoobri juhtkirja “Rahvusringhäälingu juhi kanepiämbەر”, kus Allikmaa seisukoht mõisteti hukka.

Kokkuvõtteks võib 2015. a sügise meediakäsitluse kohta öelda, et juhtroll oli nüüdseks liberaalselt meelestatud aktivistide käes, kes igal võimalusel oma vaateid väljendasid. Ekspertidest sekundeerisid neile peamiselt õiguskaitse esindajad, seevastu arstid ja õigusteadlased olid 2015. a sügisel üsna nähtamatud. 36% kanepiteemalistest artiklitest pärines 2015. aastal n-ö asjaarmastajate sulest (kolumnistid, kultuurinimesed, lugejad, teadlased,

kelle erialaks narkootikumid ei ole) ja 29% jõustruktuuride esindajatelt. 15% artiklites ja sõnavõttudes avaldasid arvamust poliitikud. Teisisõnu, kanepi seadustamine ei olnud enam pelgalt ekspertide arutlusobjekt, vaid teema, mille üle vahetasid mõtteid väga erinevad inimesed. Võiks lisada, et *Postimehe* võrguväljaandes toimus 2016. a mai lõpus kanepiteemaline väitlus justiitsminister Urmas Reinsalu ja kodanikuaktivist Siim Tuisu vahel, mille väidetavalt võitis viimane (vt Tiks 2016).

KANEPIVÄITLUSE VÕIMALIK MÕJU EESTI NARKOPOLIITIKALE

Võib küsida: kas kanepiteemaline väitlus meedias on kuidagi mõjutanud Eesti narkopoliitikat? On üksikuid märke selle kohta, et karistamise asemel püütakse keskenduda ravile ja ennetusele. Näiteks alates 2015. a märtsist on võimalik lõpetada kriminaalmenetlus, kui inimene on võtnud endale ravikohustuse, ja väärteomenetlus, kui inimene on nõus osalema sotsiaalprogrammis. Praktikas neid võimalusi seni kohaldatud veel pole. Veebruari algul 2016 arutas riigikogu õiguskomisjon koos ekspertidega eespool käsitletud petitsiooni “Laske elada”. Kuigi legaliseerimist poliitikud ei lubanud, teatati, et plaanis on uurida ravikanepi kasutamise võimalusi (BNS 2016). Riigikogu otsustas luua probleemkomisjoni Eesti uimastipoliitika ja HIV ennetustegevuse analüüsimiseks ning ennetustegevuse tõhustamiseks. Samas ei ole teada, kui tähtis roll on kõiges selles olnud meedias toimunud aruteludel.

Uimastitarvituse õigusliku reguleerimise problemaatika tähtsust ühiskonnas kajastab ka see, et 2016. aasta märtsis korraldas justiitsministeerium rahvusvahelise narkokriminaalpoliitika konverentsi. Mõneti kummastavalt tõdesid aga selle lõppedes Eesti eksperdid ja poliitikud (küll mitte üksmeelselt), et ehkki senine ennetustegevus pole soovitud tulemust andnud (narkosurmade suhtarvu poolest on Eesti Euroopas konkurentsituult esimene), tuleb samamoodi jätkata. Peamine argument, mille vana poliitika õigustajad esitasid, on siin artiklis juba kõlanud: Eestis ei tulda alkoholigagi toime, milleks siis veel üht probleemi kanepi kujul

juurde tekitada. Teiseks arvati, et kanepit hakatakse pärast selle seadustamist märksa rohkem kasutama. Ometi tõdes ELi uimastiseire keskuse ekspert Brendan Hughes samal konverentsil, et kui uurida Euroopa riikide narkoseadusi ja karistuspraktikat ning kanepi tarbimise levimust, siis ei saa välja tuua seost, nagu oleks maades, kus karistusi kanepi pruukimise eest on leevendatud, hakanud seda ainet varasemast tunduvalt rohkem tarvitama.

Siiski on siinkirjutajale justiitsministeeriumist kinnitatud, et mitmesugustes töörühmades on olnud arutusel praktika ja/või seaduste võimalik leevendamine.¹⁴ Ainekogust, mis tohib enda tarbeks kaasas olla, on plaanis suurendada 20–30 grammi. Otsitakse alternatiive karistamisele. Lähitulevikus kavatseb justiitsministeerium algatada projekti, et uurida Portugali mudeli sobivust Eestile. On keeruline arvata, kui suur roll on selles kõiges olnud massimeedial.

Mitu eelviidatud ajakirjanduse korraldatud arvamusküsitlust on näidanud rahva soosivat suhtumist kanepi seadustamisse¹⁵ ning ka EMORi küsitlusest selgus 2014. aasta novembris, et 67% Eesti elanikest pooldab kanepitarvituse reguleerimist analoogselt tubaka, alkoholi ja ravimite pruukimisega.¹⁶ Ühiskonnauuringute instituudi tellimusel korraldatud väärtushinnangute uuringu tulemused kinnitasid aga 2016. aasta suvel, et 93% Eesti kodanikest on vastu kanepi tarvitamisele.¹⁷ Samas leidis 62% vastajatest, et kanepi ravimina võiks olla lubatud. Kõikumine rahva meeluses võib olla tingitud metodoloogilistest probleemidest uurinute korraldamisel. Igal juhul tasuks kanepiteemaliste küsitluste tulemustesse ettevaatlikult suhtuda.

¹⁴Vestlus justiitsministeeriumi nõuniku Andri Ahvenaga.

¹⁵Nt <http://rahvahaal.delfi.ee/news/uudised/kusitlus-kas-kanepi-kasutamine-ja-kasvatamine-oma-tarbeks-tuleks-dekriminaliseerida?id=72711255>.

¹⁶Vt <https://drive.google.com/file/d/0BxV86uYJfhXjcy1yc2ZCNUtTVzg/view?pref=2&pli=1>.

¹⁷<http://uudised.err.ee/v/eesti/2b94d81b-0a00-4e8c-acde-4085e710e8eb/uuring-93-protsepti-on-vastu-kanepi-tarvitamisele>.

KOKKUVÕTE

Eesti kanepiteemalises väitluses võib märgata aja jooksul toimunud olulist muutust. Esimeses suuremas arutelus 2009. aasta suvel tundus õigusteadlaste idee kanep Eestis seadustada võõrastav ning pani reageerima ennetajad, arstid, poliitikud ja ajakirjanikud. 2015. aasta sügiseks olid aga legaliseerimist toetavad kirjutised ja sõnavõttud juba ülekaalus. Sõnavõtjate ring oli aja jooksul muutunud ja avardunud. Kui 2009. aastal algatasid arutelu juristid, kellega ei nõustunud enamik teisi eksperte, poliitikuid ega ajakirjanikke, siis 2015. aastal oli initsiatiiv mitteekspertide käes. Lisandunud oli lastekaitse-, korrakaitse- jt spetsialiste. Muutunud narkopoliitilist olukorda maailmas on legaliseerimismeelsed aktivistid osanud Eestis hästi ära kasutada ja meediat oma huvides rakendada. Ka ennetajad avaldasid 2015. aastal pressis arvamust, ent nende hääl jäi kanepiaktivistidega võrreldes nõrgaks.

Ajakirjandus on loonud kanepitarvituse reguleerimisest võrdlemisi mustvalge pildi. Liberaalsemat uimastipoliitikat on toetanud peamiselt õigusteadlased ja kodanikuaktivistid. Legaliseerijad on lähtunud eelkõige inimõiguslikust aspektist: igaühel on õigus oma tervist rikkuda, kui ta seda tahab. Kui inimene on sõltlane, tuleb talle abi anda, mitte teda karistada. Ka majanduslik aspekt on tähelepanu pälvinud: narkootikumide keelu all olek koormab ühiskonda, õiguskaitsekulud võiks suunata hoopis ennetusele ja ravile. Karistusliku lähenemise eest on seisnud politsei, arstid, ennetajad ja lastekaitse spetsialistid. Selle vaate pooldajad usuvad, et inimene on ise liiga nõrk oma riskikäitumise ohjeldamiseks ja riik peab tervist ohustavad ained keelu all hoidma ning nende pruukijaid karistama.

Peamisteks argumentideks, miks kanep legaliseerida, olid 2009. aastal ülekriminaliseerimise ja noorte tarvitajate häbimärgistamise vähendamine ning kulude kokkuhoid. 2015. aastal toodi esile narkopoliitika kaasajastamise vajadust ja noorte stigmatiseerimise lõpetamist. Leiti, et uimastite kasutamise seadustamine ning keskendumine ennetusele ja ravile aitaks vältida narkosurmasid, mille poolest Eesti on Euroopas esimene. Uuteks aspektideks, mis rääkisid leebema narkopoliitika kasuks, olid 2015. aastal muutunud suhtumine marihuaanasse Ameerikas ning ravika-

nepi laiem omaksvõtt arenenud maades. Leiti, et Eesti ja USA kuuluvad ühte kultuuriruumi, mistõttu siin peaks kehtima samasugune kanepi tarvitamise korraldus. Keelupoliitika pooldajate lemmikargumendiks on olnud see, et Eestis ei tulda toime alkoholigagi, milleks siis kanepi kujul veel üht probleemi lisada. Nii 2009. kui ka 2015. aastal apelleeriti sellele, et kanepi legaliseerudes hakataks seda kindlasti palju rohkem tarvitama. Populaarne on olnud ka seisukoht, et kanep on teejuhiks kangemate uimastite juurde. Teaduslikku tõestust sellele väitele siiski napib, on ju esimene uimasti pigem ikka alkohol. Mures ollakse väidetavalt inimeste, eriti noorte tervise pärast. Samas võib kirglik soov jätkata vana poliitikat tuleneda hoopis muudest asjaoludest, näiteks kartusest ilma jääda narkoväitlusele eraldatud vahenditest, kui need suunatakse ennetusse.

Ajakirjanduse põhjal tekib mulje dihhotoomiast: edumeelsed muutustele avatud läänelikud kanepiaktivistid vs. tagurlikud ametkondade esindajad, kes hoiavad kümne küünega kinni senisest poliitikast. Vestlus justiitsministeeriumi esindajaga ja rahvatervise valdkonna ekspertide meediaartiklid sisendavad aga usku, et tegelikult Eesti uimastipoliitika nii repressiivne polegi ning ollakse võrdlemisi agarad otsima leebemaid võtteid, et saada jagu sõltuvusainetega seotud probleemidest ühiskonnas. Kõige selle taustal tundub, et muutunud narkopoliitiline olukord maailmas, kanepi populaarsuse kasv Eestis, kodanikuaktivistide jõupingutused ning erinevatele vaadetele avatud meedia sillutavad üheskoos tasapisi teed humansemale uimastipoliitikale Eestis.

Kirjandus

- Advancing Drug Policy Reform: A New Approach to Decriminalization. 2016. Geneva: GCDP. [www.globalcommission\[-\]ondrugs.org/reports/advancing-drug-policy-reform](http://www.globalcommission[-]ondrugs.org/reports/advancing-drug-policy-reform)
- Agence France-Presse 2016. Germany to legalise cannabis for medicinal purposes. — *The Telegraph*, May 4
- Ala, Janar 2015. Kender ja co nõudsid Toompeal narkosurmade vähendamist. — *Postimees*, 17. september

- Armenta, Amira, Pien Met al, Martin J el s m a 2012. A breakthrough in the making?: Shifts in the Latin American drug policy debate. — *Series on Legislative Reform of Drug Policies*, No. 21, pp. 1–16
- Bell, Philip 1985. Drugs and the media. — *Australian Alcohol/Drug Review*, Vol. 4, No. 2, pp. 235–242
- BNS 2015. Allikmaa: iga arutelu kanepi asjus taandub kanepi tarbimise reklaamiks. — *Postimees*, 28. oktoober
- BNS 2016. Õiguskomisjon arutas kanepi legaliseerimise teemat. — *Postimees*, 9. veebruar
- Coleman, Cynthia-Lou 1993. The influence of mass media and interpersonal communication on societal and personal risk judgments. — *Communication Research*, No. 20, pp. 611–628
- Cran o, William D., Michael B u r g o o n, Stuart O s k a m p 2002. *Mass Media and Drug Prevention: Classic and Contemporary Theories and Research*. Mahwah, NJ — London: LEA
- Doward, Jamie 2016. Britons want cannabis to be legalised — change is inevitable, says ex-minister. — *The Guardian*, May 8
- Erik -Niiles Kross: poliitikutel kipub olema selline komme, et kui keegi räägib narkootikumidest, siis lähevad nad higiseks. 2015. www.delfi.ee, 17. september
- Fan, David P. 1996. News media framing sets public opinion that drugs is the country's most important problem. — *Substance Use and Misuse*, Vol. 31, No. 10, pp. 1413–1421
- Gonz en b a c h, William 1996. *The Media, the President and Public Opinion: A Longitudinal Analysis of the Drug Issue, 1984–1991*. New York — London: Routledge
- Green s l a d e, Roy 2016. The Times calls for decriminalisation of all illegal drugs. — *The Guardian*, June 16
- Griff in, O. Hayden, Alexis Lynn F r i t s c h, Vanessa, H. W o o d - w a r d, Richard S. M o h n 2013. Sifting through the hyperbole: One hundred years of marijuana coverage in the New York Times. — *Deviant Behavior*, Vol. 34, No. 10, pp. 767–781
- Hall, Stuart 1977. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage Publications
- Hansen, Anders 1998. Content analysis. — Anders Hansen, Simon Cottle, Ralph Negrine, Chris Newbold (eds.). *Mass Communication Research Methods*. Houndmills: Palgrave Macmillan, pp. 91–129
- Hell m a n, Matilda 2010. Drawing boundaries between risk and danger scenarios: Media discourse on illicit drug use. — *In-Spire Journal of Law, Politics and Societies*, Vol. 5, No. 2, pp. 18–34

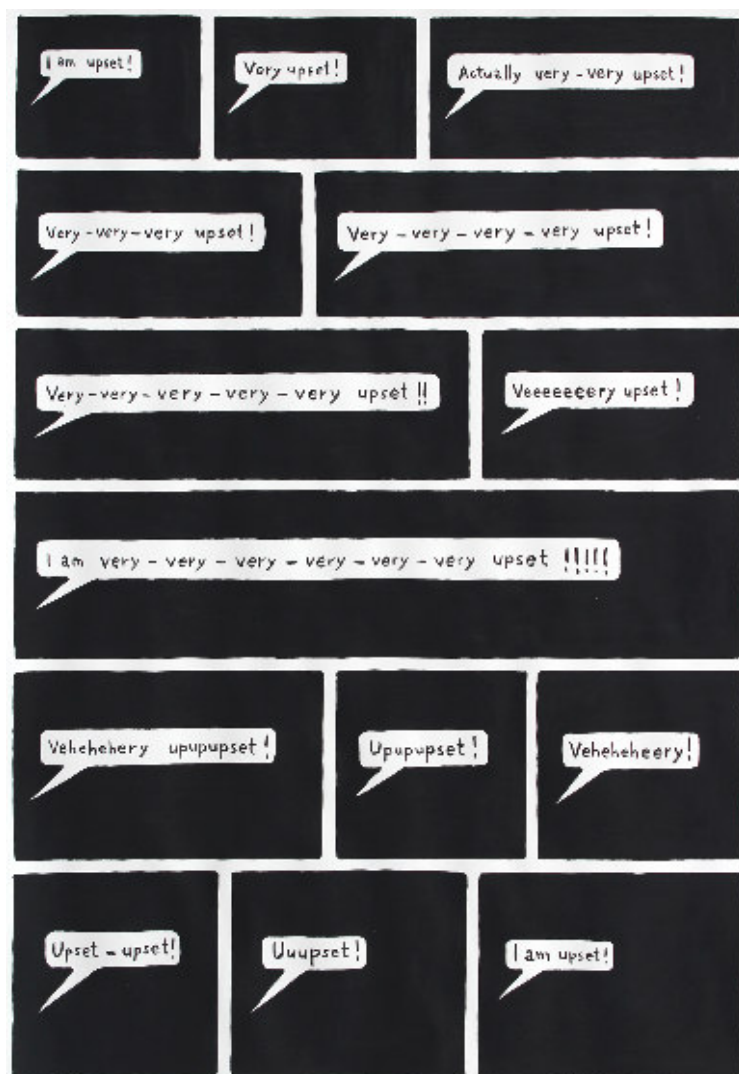
- Hoffman, Lindsay H., Michael D. Slater 2007. Evaluating public discourse in newspaper opinion articles: Values-framing and integrative complexity in substance and health policy issues. — *Journalism & Mass Communication Quarterly*, No. 84, pp. 58–74
- Hughes, Brendan 2016. Drug-related penal legislation and practice in Europe. www.just.ee/sites/www.just.ee/files/brendan_hughes.pdf
- Järveld, Mari 2009a. Kanep kui uimasti. I. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1867–1899
- Järveld, Mari 2009b. Keelatud kanep mõjub ohutumalt kui seadustatud alkohol ja tubakas. — *Eesti Ekspress*, 8. august
- Kain, Patricia 1998. How to do a close reading. Harvard University. <http://writingcenter.fas.harvard.edu/pages/how-do-close-reading>
- Kaljuvee, Ardo 2009. Küsitlus: Kas Eesti võiks hakata liikuma uimastitarvitamise legaliseerimise poole? — *Eesti Päevaleht*, 9. juuli
- Kruusmägi, Tarmo 2009. Tarmo Kruusmägi: narkopropaganda mittemõtlevale inimesele. — *Postimees*, 11. juuli
- Kurbatova, Aljona 2009. Aljona Kurbatova: eksperiment Hollandi moodi. — *Postimees*, 24. juuli
- Kurbatova, Aljona 2015. Narkootikumide dekriminaliseerimine — keerulise lahenduse väike osa. — *Postimees*, 19. september
- Lastekaitse liit: kanepi legaliseerimine ei saa tulla kõne allagi. 2015. www.delfi.ee, 16. oktoober
- “Legalization is in the air”: Thousands rally in Berlin calling for legal pot in Germany. 2016. RT, 13. august. www.rt.com/news/355813-marijuana-berlin-legalization-germany
- Lisette Kampus: ärge laske enda käest küsida, miks peaks kanep olema legaalne, vaid küsige vastu, miks kanep ei ole legaalne. 2015. www.publik.ee, 17. september
- Lobjakas, Ahto 2015. Kanep tuleb seadustada. — *Postimees*, 22. oktoober
- McArthur, Morag 1999. Pushing the drug debate: The media’s role in policy reform. — *Australian Journal of Social Issues*, Vol. 34, No. 2, pp. 149–165
- McClennen, Sophia A. 2001. How to Do a Close Reading. Dr. McClennen’s Close Reading Guide. The Pennsylvania State University. www.personal.psu.edu/users/s/a/sam50/closeread.htm
- McGinty, Emma E., Hillary Samples, Sachini N. Bhandara, Brendan Saloner, Marcus A. Bachhuber, Colleen L. Barry 2016. The emerging public discourse on state legalization of marijuana for recreational use in the US: Analysis of

- news media coverage, 2010–2014. — *Preventive Medicine*, Vol. 90, pp. 114–120
- McQuail, Denis 2010. *McQuail's Mass Communication Theory* (6th ed.). London: SAGE
- Mets, Anna-Liisa 2011. Raport: narkovastane sõda on läbi kukkunud, legaliseerigem kanep! — *Õhtuleht*, 2. juuni
- Mihelson, Helen 2015. Ainuüksi ühes pataljonis põrus narkokontrollis 76 ajateenijat. — *Postimees*, 16. oktoober
- Narkoennetajad: rahva tervisega ei tohi mängida. 2009. [Www.delfi.ee](http://www.delfi.ee), 20. juuli
- Narkootikumide seadustamine ähvardab eesti rahva hävitada. 2009. *Postimees*, 14. juuli
- Noorte hääl 2015. Mart Kalvet: keelata ja karistada tuleks joobeseisundis teenistusseilumumist, mitte minevikus manustamise fakti. — [Www.delfi.ee](http://www.delfi.ee), 16. oktoober
- Peck, Tom 2016. Legalise medical marijuana, say MPs. — *Independent*, Sept. 12
- Põld, Anna 2015. PPA narkotalituse juht: meie ühiskond pole kanepi legaliseerimiseks valmis. — *Eesti Päevaleht*, 20. oktoober
- Randlo, Toomas, Urmet Tambre 2015. Urmet Tambre: dekriminiseerimine pole võluvits, millega ühiskonna probleeme lahendada. — *Postimees*, 16. september
- Raun, Alo 2009a. Ekspert: legaliseerija peaks enne nägema tõelist narkomaani. — *Postimees*, 7. juuli
- Raun, Alo 2009b. Juuraprofessor: asugem narkootikumide legaliseerimise teele. — *Postimees*, 7. juuli
- Raun, Alo 2009c. Pihl: narkokaristused jäägu praeguseks. — *Postimees*, 12. juuli
- Raun, Alo 2009d. Professor Ginter: lahjem narkootikum väärib kerget karistust. — *Postimees*, 15. juuli
- Raun, Alo 2009e. Rahvaliit: kõigepealt tulgem toime alkoholiprobleemiga. — *Postimees*, 12. juuli
- Raun, Alo 2009f. Reformierakonnal pole ühtset narkoseisukohta. — *Postimees*, 13. juuli
- Raun, Alo 2009g. Samost: narkomaanid ohustavad teisi inimesi. — *Postimees*, 12. juuli
- Raun, Alo 2009h. Siseministeerium: narkoennetus on tähtsam kui karistamine. — *Postimees*, 7. juuli
- Raun, Alo 2009i. Sootak: narkokurjategijaks saada on liiga lihtne. — *Postimees*, 1. juuli

- R a u n, Alo 2009j. Vaher: legaliseerimine süvendab narkomaaniat. — *Postimees*, 12. juuli
- R e p o r t of the Global Commission on Drug Policy. 2011. Geneva, GCDP. www.globalcommissionondrugs.org/wp-content/themes/gcdp_v1/pdf/Global_Commission_Report_English.pdf
- R i f f e, Daniel, Steven L a c y, Frederick G. F i c o 2005. *Analyzing Media Messages: Using Quantitative Analysis in Research*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates
- R o t h s t e i n, Ruth A. 2015. *Marijuana & the Media: The Influence of Media Narratives on Legalization Outcomes*. Davis: The University of California
- S a u t e r, Peeter 2009. Peeter Sauter: Narkoturismi Meka Tallinn? — *Eesti Päevaleht*, 11. juuli
- S e p p, Evelyn 2009. Evelyn Sepp: narkokeeld on märgiline. — *Postimees*, 12. juuli
- S o o t a k, Jaan, Paavo R a n d m a 2006. Narkokriminaalpoliitika. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1325–1365
- S p e c t o r, Malcolm, John I. K i t s u s e, 1987. *Constructing Social Problems*. New York: Aldine de Gruyter
- S z n i t m a n, Sharon R., Nehama L e w i s 2015. Is cannabis an illicit drug or a medicine?: A quantitative framing analysis of Israeli newspaper coverage. — *International Journal of Drug Policy*, Vol. 26, No. 5, pp. 446–452
- T a a g e p e r a, Rein 2015. Politoloog Rein Taagepera PhD arvamused seoses kanepi legaliseerimisega. www.youtube.com/watch?v=8bfK8gKT_k
- T a l u, Ave 2009. Ave Talu: Õigusteoreetikute idee ja rahva tervis. — *Eesti Päevaleht*, 28. juuli
- T a m m e r k, Tarmu 2015. Kui teema küpseb. — [Uudised.err.ee](http://uudised.err.ee), 29. oktoober
- T e k k e l, Mare, Tatjana V e i d e m a n 2015. Eesti täiskasvanud rahvastiku tervisekäitumise uuring. Tallinn: Tervise Arengu Instituut. https://intra.tai.ee/images/prints/documents/14274488161_T2iskasvanud_rahvastiku_tervisek2itumise_uuring_2014.pdf
- T e r e p i n g, Avo-Rein 2015. Narkootikumide kasutamine tuleks dekriminiseerida. — *Postimees*, 12. september
- T h e U N General Assembly Special Session (UNGASS) on the World Drug Problem. 2016. Report of Proceedings. IDPC, September. <http://idpc.net/policy-advocacy/the-un-general-assembly-special-session-on-drugs-ungass-2016>

- Tieberghien, Julie, Tom Decorte 2013. Understanding the science-policy nexus in Belgium: An analysis of the drug policy debate (1996–2003). — *Drugs: Education, Prevention and Policy*, Vol. 20, No. 3, pp. 241–248
- Tiks, Joosep 2016. Väitluskohtunik: Tuisk vs. Reinsalu — kes võitis? — *Postimees*, 3. juuni
- Tuisk, Siim 2015. Noored mehed, kanep, hirm ja süsteem. — *Eesti Päevaleht*, 19. oktoober
- Törrönen, Jukka 2004. Finnish newspapers' positions on drug policy between 1993 and 2000. — *Contemporary Drug Problems*, Vol. 31, No. 1, pp. 59–88
- Vaher, Ken-Marti 2015. Mõistlikum on hoida narkootikumid ebaseaduslikena. — *Postimees*, 15. september
- Verbrugge, Julia 2014. Does Print Media Influence Public Opinion?: An Analysis of Marijuana Legalization Opinion Coverage in Newspapers. <http://blogs.brown.edu/econ-1400-s01/files/2015/01/JVerbruggeFinalPaper12-19.pdf?curator=Tomas&curation=CannabisReader>
- Villak, Hetlin 2009. Mumma: kanepi legaliseerimisel narkomaanide arv suureneb. — *Eesti Päevaleht*, 18. juuli
- Villems, Richard 2009. Kanepi pruukimise võiks dekriminaliseerida! — *Eesti Päevaleht*, 30. detsember
- Vorobjov, Sigrid 2016. *Uimastite tarvitamine koolinoorte seas: 15–16-aastaste õpilaste legaalsete ja illegaalsete narkootikumide kasutamine Eestis*. Uuringu raport. Tallinn: Tervise Arengu Instituut
- Watts, Rob 2003. “Headlining Heroin”: Policy change and reporting the heroin problem. — *Media International Australia*, Vol. 108, No. 1, pp. 67–68

MARIANNE PAIMRE (sünd. 1967) on lõpetanud Tallinna Pedagoogikaülikooli infoteaduste erialal (1995) ja kaitsnud samas magistriväitekirja (1999). Doktorikraadi omandas Jyväskylä Ülikoolis ajakirjanduse erialal (2013). Praegu töötab Tartu Ülikooli õigusteaduskonna lektorina. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Ajakirjanduslikud teemalained — kas ka muutuste katalüsaatorid?” (koos Halliki Harro-Loidiga; 2008, nr 1, lk 82–94) ja “Narkoproblemaatika tõus ja mõõn Eesti trükiajakirjanduses” (2012, nr 11, lk 2045–2070).

MARKO MÄETAMM. Upset (2016)

ARVUSTUS

MÜÜTILINE PILT EESTI NÕIAPROTSESSIDEST

Aarne Ruben. *Nõiaprotsessid Eestis*. Tallinn: Varrak, 2016. 351 lk.

Nõidusesse uskumine on olnud keskne kultuurikomponent eriti just traditsioonilistes ühiskondades. Kuigi tänapäeva infoühiskonnas on sel kõrvaline roll (Annus 2016), on paljudel inimestel huvi selle vastu säilinud: ostjad nõuavad nõidusraamatuid (Alla 2016)! Viimastel aastatel propageeritakse ka meie televisioonis uue ajastu nõidust “Selgelt-nägijate tuleproovi” formaadis. Antropoloogilised uurimused osutavad nõiduse moderniseerumisele: see ei kanna enam “primitiivse kultuuri” märki ega esinda ajaloolist minevikku, vaid kuulub 21. sajandi algusesse (Geschiere 1997). Nõidustemaatika on ellu äratatud ja uuel moel kasutusel. Nii pole kadunud huvi ka minevikunõidusi käsitlevate raamatute vastu ning neid loodetakse ilmselt samuti edukalt müüa. Sellele taustale paigutub ka Aarne Rubeni püüd käsitleda Eesti alal 16. sajandi lõpust kuni 19. sajandi alguseni korraldatud nõiaprotsesse, sest sedavõrd intrigeeriv ja päevakohane teema peaks leidma lugejaid nii ajalookui ka esoteerikahuviliste hulgas.

Müüdid nõiaprotsessidest, üks huvitavamaid jutustusi Euroopa ajaloos. Nõiaprotsessid on olnud Euroopa ajaloos üks narratiividest, mis on paelunud teadlasi, kuid andnud inspiratsiooni ka kirjanikele ja kunstnikele. Mõned käsitlused on niisama huvitavad või veelgi huvitavamad kui ajaloolised sündmused ise ning sellel, mida nõidadest ja nende tagakiusamisest on vahel kirjutatud, polegi sageli teaduslikku katet. Valgustuse ja humanistlike ideede mõjul on uurimisajaloo jooksul üsna sageli korratud stereotüüpeid kirjeldusi, nõiaprotsessidest on loodud müütiline pilt, mis on olnud teaduslikes uurimustes valdav ligi sajandi vältel. Selle juurde kuulub ettekujutus nõiaprotsessidest kui massilisest nõidade tagakiusamisest kesk- ja varauusaegses Euroopas, kus nõidusekäsitlus oli lahutamatult seotud kujutelmadega kuradist, nõiasabast ja naisnõidadest. Need aspektid — nn Lääne-Euroopa paradigma — olid Euroopa nõiaprotsesside akadeemilises uurimises valitsevad kuni 1970. aastateni, kuid samast paradigmast lähtuvaid tõlgendusi on ilmu-

nud hiljemgi (Nenonen 2006: 30–32, 192, 198–199). Seda kajastavad ka Aarne Rubeni raamatu kaanepilt ja illustratsioonid.

Eesti nõiaprotsesside uurimise probleemidest. Peatugem põgusalt nõiaprotsesside historiograafia probleemidel nii Eestis kui ka Euroopas. Olen sel teemal avaldanud ülevaateartikli (Vähi 2008b); siinkohal esitan vaid need pidepunktid, probleemid ja lähenemisviisid, mida Aarne Rubeni teost käsitledes silmas pean.

Eesti nõiaprotsesside historiograafia sai alguse 19. sajandi esimesel poolel peamiselt baltisakslaste kirjutistega ning oli kantud valgustus-aja ideedest. Ajakirjas *Das Inland* avaldatud protokollide puhul oli eesmärgiks tuua Eestis toimunud nõiaprotsessid avalikkuse ette ajalooliste faktidena dokumenteeritud kujul ning mõista nad hukka kui kuriteod. Tähelepanu pöörati kohtumenetluse eetikale, piinamisele, ebainimlikele karistusmeetoditele ja ülekohtuselt paljude inimeste hukkamisele. Näiteks avaldas Tartu ülikooli õigusteaduskonna kriminaalõiguse professor Eduard von Osenbrüggen mõned nõiaprotsesside protokollid ja rõhutas, et “nõiaprotsesse nimetatakse kristliku inimkonna eksituseks” (1848). Ta tõi rabavaid näiteid, kuid ei piirdunud üksnes kurioosumitega, vaid iseloomustas nõiaprotsesse oma kaasaegsete teostele tuginedes, nimetades neid “tohtu ulatusega kohutavaks draamaks” (Vähi 2008b: 200). Sedasama lähenemisviisi järgib ka Aarne Ruben, kui nimetab nõiaprotsesse kontinenti tabanud ägedaks kollektiivseks traumaks, tuues võrdluseks Teises maailmasõjas hukkunud ja nende perekondade kannatused ning jätkates: “Samuti oli ka Eestis: nõiaprotsesside temaatika puudutab tegelikult kõiki eestlasi, sest tuuletargalt on käinud abi otsimas suurem osa meie esivanemaid” (lk 16). Selle väite kummutaks statistiline analüüs, kus võrreldaks oletatavat elanikkonna arvu ja süüaluseid, keda oli kolme sajandi jooksul ligi 200, kellest surmati 65, neist üle poole 17. sajandi esimesel kolmandikul (Põldvee 2013: 390).

Kõnealuses teoses kasutatakse silmatorkavalt sageli 19. sajandi retooikat, olgugi et see on oma ülesande juba sajand(eid) tagasi täitnud: nõiaprotsessid kui kuriteod on alates baltisakslaste kirjutistest hukka mõistatud ka Eestis. 19. sajandi ja 20. sajandi alguse baltisakslastest kirjanikeste kõrval paistavad hukkamõistva hinnanguga silma meie rahvusaaslased Jaan Jung (1879: 25) ja Matthias Johann Eisen (1923). Eriti vihaselt tegi seda Carl Robert Jakobson, kes tõi nõiaprotsesside teema emotsionaalselt ja rahvuslikul pinnal esile oma kolme isamaakõne viimases kõnes “Nõia-usk ja nõia-protsessid” 26. mail 1870 (vkj) (Jakobson 1870: 45). Kui varasemate *Inlandi*-aegsete (balti)sakslastest estofiilide artiklitest kumas läbi nõiaprotsessidele kui inimeste vastu suunatud kuritegudele antud hinnang, siis Jakobson toonitas veel ka rahvuslikku

ja pärisorjuslikku rõhumist. Oma aja rahvusliku ideoloogina püüdis ta ajada eesti kultuuri negatiivsed ilmingud üksnes vallutajate süüks ning idealiseerida eestlaste muistset hingelaadi. Erinevalt tollastest kirikute-gelastest ei näinud Jakobson ebausust alget mitte rahvausus, vaid hoopis kiriku ja mõisa tegevuses, pärisorjuses ja kiriku ideoloogias (vt Vähi 2008b: 197–209). Siin käsitletavas teoses esitatakse seisukohti, mida tänapäeva uurimisparadigmas peetakse ammendunuks, kaheldavaks ja ümberlükatuks, nagu nõiaaprotsessides hukkunute arvu suuremana näi-tamine (Levack 1987: 19–21). Mainigem näiteks ajaloolase Wilhelm G. Soldani teost (1843) ja arhivaar Joseph Hanseni käsitlust (1901), mida on tsiteeritud ilma kriitikata (Nenonen 2006: 40–43) ning mille andmeid ja retoorikat kasutatakse ka Aarne Ruben (lk 17, 64–66).

Eestis 16.–19. sajandini peetud nõiaaprotsesside käsitluses kesken-dub Ruben liialt inkvisitsiooni kurioosumite kirjeldamisele Euroo-pas (lk 14–17). See mõjub emotsionaalselt rüsuvalt ja võib anda hoo-gu üldistusele, nagu saaks nende juhtudega illustreerida ka Eestis toi-munut. Selle asemel oleks võinud palju konkreetsemalt kirjeldada Ees-ti ajaloolist tausta ja näidata mõjutegureid, mis kujundasid 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil vaimumaaailma ning mille tulemusena vää-rastusid inimvahekorrad, suurenes umbusaldus üksteise vastu, nõnda et nõiausku hakati üle tähtsustama nii lihtrahva kui ka valitsejate hulgas. Mõningaid ajaloosündmusi refereeritakse, kuid peatükkide pealkirjad enamasti nende sisu ei väljenda. Peatükk “Liivi sõja lõpp ja 1590. aas-tad” (lk 83–102) osutab küll olulisele ajaloolisele pidepunktile, kuid selle alguses kirjeldatakse päris pikalt nõiaaprotsesse Saksimaal, West-falenis ja Ungaris (lk 83–85). Peatükis “Tõsised süüdistused” (lk 103–111) kirjutatakse Poola ja Rootsi vahelise sõja sündmustest, kuid jäetak-se mainimata selle daatumid. Refereeritakse ka üht Tartu nõiaaprotses-si (1608), kuid “tõsised süüdistused” on jäetud selgesti välja toomata. Autor on unustanud, millele ta raamatu ja peatükkide pealkirjad osuta-vad. Peatükis “Nõiaaprotsessid ja luteriusk” (lk 79–82) tekitab hämmin-gut tekstilõik: “Järgnevalt sellest, kuidas kujunesid demonoloogiline maailmapilt ja selle kriminaalõiguslikud järeloomid pärast usupuhastust. Saare-Lääne piiskopi Johannes Kieveli 1519. aasta visitatsiooniaruan-etest selgub, et nii Saaremaal kui Läänemaal tegeldakse laialdaselt lausumisega, ravitsemisega ja viljale sõnade peale lugemisega” (lk 80). Teatavasti oli Kievel katoliiklik piiskop ning luterluse ja nõiaaprotsessi-dega polnud tal seost.

Nõiaaprotsesse võib käsitada nii nõiduse vastu suunatud liikumise-na kui ka rahva nõidusliikumisenä. Viimases kontekstis on nõiaaprotses-side protokollid allikad, mis sisaldavad eelkristlikku ja külakristlikku rahvausku Eestis. Selle kohta põhjalikku analüüsi teoses ei leidu. Asja-

omaseid uurimusi küll refereeritakse, kuid valikuliselt. Välja on toodud usundiloolase Villem Uuspuu ja folkloristi Ülo Valgu seisukohad, mis rõhutavad nõiaprotsessides ja rahvausundis demonistlikke kujutelmi ja kuradiusku, mis haakub Lääne-Euroopa paradigmaga. Seevastu eiratakse Juhan Kahki (1987: 164) ja siinkirjutaja uurimistulemusi (Vähi 2003, 2006a), milles väidetakse, et nõiaprotsessidel tunnistati seotust kuradiga enamasti piinamise tulemusena, ja rahvas ei olnud omaks võtnud kuradiga lepingu sõlmimise demonistlikku tähendust.

Nõiduse vastu suunatud liikumises võime 17. sajandi vältel Skandinaavias ja Läänemere provintsidest toimunud nõiaprotsessides näha drastilist vahendit, mida Rootsi kuningriik nii emamaal kui ka asumaa del rakendas alamate keskel lohkava usulise segaduse ohjeldamiseks, sotsiaaldistsipliini loomiseks ja korrastamiseks ning kuningavõimu ja protestantliku/luteri usu kinnistamiseks. See seisukoht toetub sotsiaalse kontrolli (sotsiaaldistsipliini) ja riikliku võimu ehitamise teooriale,¹ mida on kasutatud Teise maailmasõja järgsetes sotsiaallajaloolistes uurimustes. Seda rakendas ka ajaloolane Juhan Kahk, kes esindas nõukogude ajal Eesti nõiaprotsesside uurimises nii sotsiaallajaloolist kui ka ateistlikku-religiooniloolist suunda. Oluliseks väljaandeks, kus ristiusu, kirikuloo ja nõiaprotsessidega seotud uurimusi avaldati, oli kogumik *Religiooni ja ateismi ajaloo eestis III*. Tsensuurile vaatamata on selles ilmunud artiklid eelkõige faktiväärtuse tõttu meie kultuuriloolistes uurimustes praegugi tsiteeritavad, nimetagem siinkohal vaid Juhan Kahki (1987) ja Maia Madarat (1987), keda tsiteeritakse ka vaatlusaluses raamatus. Peale faktide on üle võetud aga ka Juhan Kahki ateistlikku kirikuvastast retoorikat. Kahk nägi luteri kiriku ideoloogia ägedas propageerimises ja nõiaprotsessides esimest intensiivset ja massilist ideoloogilist pealetungi eesti rahva vaimseks orjastamiseks (1987: 166), mis on liialdus. Sellest vaimust kantud mõtteavaldusi kohtab ka Aarne Rubeni raamatus, ja mitte ideoloogiliselt väljapeetult nagu Kahkil, vaid kristlusevastased hoiakud ilmnevad ekstremistlikes maotutes lauses nagu "[v]ägivaldne naisevõtt kadus, kui rahvas kristlasteks taltsutati" (lk 250). Oli see siis suur kaotus, et enam naist endale vägisi võtta ei lubatud, vaid pidi enne lugemise ja katekismuse selgeks õppima? Äratuntav on nõiausu ja -protsesside seletamises ka 19. sajandil populaarne kiriku surve avaldamise teooria (*Church oppression theory*) (Pavlac 2013), mida hiljem väga edukalt kohandasid oma maailmavaatega

¹ Nimetatud teooria väidab, et varausaja ühiskonna valitsejad rakendasid elukorralduses hirmu nõiduse ees selleks, et tsentraliseerida riigi autoritaarsust, autokraatset jurisdiktsiooni ja kultuurilist ühtsust ning tugevdada kiriku mõju.

ka marksistid ja ateistid ning mida kasutati/kasutatakse veel ka 20. ja 21. sajandil varjatud ateismipropagandas ja uuspaganlikes liikumistes. Autor vihjab küll Juhan Kahki eeskujul nõiausu põhjusena külasisestele sotsiaalsetele pingetele, ent ei näe vastuolu selles, et rahva nn avalik religioosne vastupanu ei suundunud mitte niivõrd otseselt ristiusu ja kiriku, vaid hoopis üksteise vastu. Argielu ikkest tekkinud sotsiaalseid pingeid maandati üksteise kohta nõiduskaebusi esitades. Nii suruti ühele omade hulgast peale kurja nõia maine, mis andis ajendi nõiaprotsessiks, mille algatajateks ei saa siin otseselt pidada kiriku ega riigi institutsioone ega ka mõisat, vaid talupoegi endid. See oli vaimses segaduses oleva rahva käitumisviis, milles kirikul ja riigil oli täita ideoloogilise järelevalve ja kohtul täidesaatva võimu roll (Vähi 2008b: 216).

Ad fontes — algallikate kasutamine teoses. Ehkki nõiduse ja nõiaprotsesside teema on huvitav ja intrigeeriv ning ka eeltööd on tehtud juba ligi 200 aastat, pole siiani veel jõutud üldkäsitluseni Eesti kohta. Arvan, et teadlasi on kammitsenud aukartus esmaallikate läbitöötamise mahu ja keelte tundmise ees. Maia Madara järgi on 16. sajandi lõpust kuni 19. sajandi esimese kümnendini Eesti alal teada 145 nõiaprotsessi (1987: 128), viimastel aastatel on saadud lisateavet veel kümnekonna protsessi kohta, kuid see pole sugugi kõik, mida arhiividest leida võib. Ent ka olemasolevatest ja osaliselt refereeritud dokumentidest autentse infot kättesaamiseks peaks uurija mitmeid tuhandeid lehti saksakeelset gooti šriftis käsikirju läbi uurima. Ka Aarne Ruben on mõistnud, et üksnes publikatsioonides refereeritud andmete ümber- või ületõlgendamisest ei piisaks (populaar)teaduslikult tõsiselt võetava käsitluse kirjutamiseks. Tema kasutatud arhiiviallikate loetelus on 24 arhiivifondi ja 69 dokumenti (lk 332–336), mis osutab, et arhiivides on tehtud aukartustäratavat uurimistööd. Sellele lisandub veel hulgaliselt läbitöötatud trükisõna (277 nimetust). See annab põhjust arvata, et tehtud töö tulemuseks on tõsine uurimus. Ka vihjab autor sellele juba saatesõnas: ““Nõiaprotsessid Eestis” on kasvanud välja Eesti Humanitaarinstituudi professori Mihhail Lotmani juhendamisel kirjutatud uurimusest”, kuid teos pole siiski mõeldud kitsale uurijate ringile, vaid kõige laiemale ajaloosõbralikule lugejaskonnale. Kohe astub aga autor mitu sammu tagasi ja hoiatab lugejat, et “[r]aamat liigitub laadilt populaarteaduslikuks, lubades endale stiilis ja tõlgendustes suuremat vabadust, kui oleks kohane teadustööle” (lk 10). Kui asi nii, miks siis koormatakse populaarteaduslikku väljaannet teadustöodes kasutatava viiteaparatuuriga? Teiseks tuleb küsida, kas arhiiviallikele viidatud protokollidest välja loetud sisu vastab dokumentide faktidele. Silma torkab viitamine, mille puhul üsna tihti pole selge, millised viited on algtekstidele, millised teiste uurimus-

test saadud refereeringud ja milliste kaudu on viidatud tagasi algallikatele. Seetõttu tekib küsimus, kui palju on selles raamatus argumenteeritud (populaar)teaduslikku tõsiteadmist ning kui palju autori stiilist ja fantaasiast kantud tõlgendusvabadust.

Romantiline ja ratsionaalne arusaam nõidadest. Autor esitab küsimuse, kes oli nõid ja milliseid lugusid nendest peidavad arhiivid, ning vastab sellele, maalides pildi nõiast kui süütust aitajast, ravitsejast, aga ka mõisale vastuhakkajast ja külakraaklejast ning libahundist, kes lavastati pahatihti süüdi (lk 9). See seletus lähtub nõiaprotsesside uurimise ajaloos tuntud romantilisest paradigmast, milles nõidu isikustati kui rahvakultuuri ja -meditsiini esindajaid, kelleks peeti peamiselt tarku teadjanaisi ja kelle vastu astus kirik, et juurida välja rahvakultuuri kandjad. Sellise lähenemise kõige tuntum esindaja on muinasjuttude koguja Jacob Grimm (1785–1863) teosega *Deutsche Mythologie* (Heidelberg, 1835), kuid ka Prantsuse ajaloolane Jules Michelet (1798–1874), kes teoses *Sorcière* (Paris, 1862) nägi nõidades, eriti naistes, rahvameditsiini kangelasi, feodaalse rõhumise ohvreid ja Prantsuse revolutsiooni eelkäijaid. Arne Rubeni raamatu I lisas “Tähtsad nõiauurijad” (lk 303–326) refereeritakse Michelet’ seisukohti, et nõianduses peitub vaikiv vastupanu feodalismile, kuna mustade missade nõiatarist on teada vaid üksikuid fragmente ja sellegi vähese on kirja pannud paranoilised kirikutegelased ja isikud, kes uskusid, et nõiad on võimelised kahju tekitama (lk 304).

Alates industrialiseerimisajastust sai akadeemilistes ringkondades valitsevaks ratsionalistlik lähenemisviis. Sellest nn Soldani paradigmast² on enamik ajaloolasi oma uurimustes lähtunud tänapäevani (Monter 1972). Ratsionalistliku suuna esindajad lähtusid seisukohast, et nõidust ei ole tegelikult olemas, mistõttu ei tohiks seda kuriteona käsitada ega selle eest karistada. Süüdistatuid peetakse süüta ohvriteks, kellega alusetult arveid õiendati. Ometi leidub nõiaprotsesside protokollides palju tõendeid, et mõned süüdistatavad tegelesid peale arstimise, selgeltnägemise ja ennustamise ka maagiaga (Behringer 2004: 6). Iseküsimus on muidugi, kuidas seda tõlgendada. Siin on olnud ja on edaspidigi uurimisainest nii sotsiaal- kui ka usundiantropoloogidele tänapäevaste tõlgenduste loomiseks nii nõiduse kui ka selle vastu suunatud liikumiste, sh ka ajaloo vältel mitmetes ühiskondades eri vormides

²Paradigma on seotud Saksa ajaloolase, Hesseni luterliku ajalooprofessori Wilhelm Gottlieb Soldani (1803–1869) nimega, kes avaldas Leopold von Ranke historistlikus stiilis üldkäsitluse nõiaprotsesside ajaloost (Soldan 1843).

toimunud nõiaprotsesside kohta (Vähi 2008b: 197). Positiivse nõia kuju (tervendaja, selgelnägija ja ennustaja) on ka tänapäeval aktuaalne ja leiab pooldajaid nende hulgas, kes on meditsiinis, ühiskonnakorralduses või religioonis pettunud ning otsivad abi alternatiivmeditsiinist, esoteerilistest õpetustest ja maagiast.

Näha nõiduses süüdistatutes üksnes ravitsejaid ja aitajaid, niisamuti nagu keskajal ja varauusajal tehti neist mustad maagid ja kuradi käsilased, on liialt mustvalge seletus, mille tänapäeva usundiuurijad on kõrvale jätnud. Nõid võib olla nii hea kui kuri, seega teha nõidumise-ga nii head kui halba. Nõidususe emotsionaalseks omaduseks peetakse mitmemõttelisust (Gaskill 2010: 2–3; Annus 2016: 74). See ongi põhjus, miks on suhtumine nõidusesse ja nõidadesse alati olnud pigem ettevaatlik ja kartlik kui soosiv. Ristiusu algusajal tõmmati selge piir kristluse ja paganluse vahele, eelkristlike tavade ja maagia praktiseerimist nimetati ebausuks ehk *superstitio*’ks (vt Harmening 2002: 142–149), s.t “õigest” usust kõrvalekaldumiseks. Üksteise kahtlustamine nõiduses tekitas inimeste vahele umbusku ja süvendas konflikte, mis põhjustasid ühiskonnas segadust. Seepärast hakati nii usulistel kui ka ühiskondlikel kaalutlustel nõudma nõidusest ja ebausust loobumist ning see kriminaliseeriti seadustega. Sellest küsimusest on raamatus vaid kergelt üle libisetud (lk 80–81).

Nõiaprotsesside osalised. Naiste, vaimulike, kohtunike ja riigi rollist. Teoses rõhutatakse ainult kahte nõiaprotsesside poolt, kusjuures mitte hagejat ja kostjat, vaid kohtunikke ja kaebealustest naisnõidu: “Nõiaprotsesside teiseks osapoolteks olid nõiakohtunikud. Allpool tuleb juttu nende varjatud vihast naiste vastu” (lk 10). Viimast peetakse üheks oluliseks nõiaprotsesside tekkepõhjuseks ja sellest räägitakse üsna pikalt (lk 22–27) peatükis “Miks nõiaprotsessid aset leidsid”: “Olulisimaks neist, nagu eespool mainitud, võib pidada naistevastast viha, kuna kohtunikud ja uurijad olid mehed ning nende ohvrid enamjaolt vanemad naised” (lk 22). Olulise naisteviha-argumendina tsiteeritakse hiliskeskaegsete katoliiklike inkvisitorite Institorise (ja Sprengeri) ladinakeelse *Nõiahaamri* (Malleus maleficarum, 1487) 1580. aasta versiooni kurikuulsaid seksistlikke, misogyniiseid tekstilõike. Sama retoorikat jätkatakse, noppides Rootsi arvukaid nõiaprotsesse põhjalikult uurinud Birgitta Lagerlöf-Génétay uurimusest paar lõiku, mis räägivad naiste seksuaalsuhetest saatana-ga. Mainimata jäetakse aga selle uurimuse oluline seisukoht, et nõiaprotsesside põhjuseks ei olnud meeste viha naiste vastu ning neid ei saa käsitada naiste tagakiusamisena, vaid hoopis rohkem tuleks tähelepanu pöörata naiste omavaheliste suhete valgustamisele (Lagerlöf-Génétay 1990: 131). Seda seisukohta jagab ka Šo-

timaa nõiaprotsesse uurinud Christina Larner (1981: 100–102). Mõlemad rõhutavad naiste enda osa kuulujuttude levitajatena ja teiste naiste süüdistajatena. Sellest aspektist vaadates on nad nõiaprotsesse provotseerijad. Nõidus oli küll sooga seotud, kuid ei olnud ainult soospetsiifiline selles mõttes, et selles oleks süüdistatud ainult naisi — oli ka palju meesnõidu. Nõiduse projitseerimine naistele muutus soospetsiifiliseks neile iseloomulike kehaliste ja intellektuaalsete omaduste negatiivse määratlemisega, mis väljendus nii mütolooгиates kui ka demonoloogiates. See võimaldas neist teha nõiad ka nõiaprotsessides (Vähi 2004: 111–114).

Nõiaprotsesside korraldamiseks oli mitu muud vaimset ja ühiskondlikku põhjust, mida oleks võinud selles raamatus välja tuua. Naisteviha Eesti nõiaprotsessides ei sobi rõhutada. Seda kinnitab ka statistika: nais- ja meesnõidu oli võrdne hulk (vastavalt 49,1% ja 50,9%), seejuures oli tunduvalt suurem meesnõidlaste arv Liivimaa kohtutes (69,1%) (Madar 1987: 135). Meeste ja naiste võrdsele esindatusele osutab ka minu uurimus libahundiüskumustest nõiaprotsessides: mõlemad sood pidasid tunnistajatena oma sookaaslasi võrdselt libahuntideks (Vähi 2006a: 228). Tõsi, piinamisega saadi demonoloogiast mõjutatud tunnistusi, nagu näiteks 1641. aastal Pärnu maakohtu protsessil juba surma mõistetud Laiske Mardi andis neid Ebbo kohta, kes olevat olnud kuradi armuke (*beischlaferin*).³ Aarne Ruben on kasutanud seda kui argumenti ja toonud kaldkirjas kirjeldusi selle protsessi eri järkudest (lk 208–210), kuid jääb arusaamatuks, millist allikat ta kasutab. Lk 209 on esitatud tekstilõik viitega Villem Uuspoo artiklile (2002/1938), kuid viimase tekst kattub Rubenil leiduvaga vaid vähesel määral.

Omad nõiakütid? Peatükk “Omad nõiakütid” (lk 164–170) on põhjendamata ega sobi Eesti konteksti, sest siin ei toimunud Euroopa mõõtemetes nõiajahti. Raske on meilt leida vaimulikku või kohtunikku, keda võiks võrrelda keskaegsete inkviitorite ja varauusaegsete nõiaküttidega. Mõned neist võisid rohkem või vähem lähtuda demonoloogiast, esitada kohtumenetluse käigus vastavaid küsimusi ja kirjutada need sisse ka kohtuotsustesse. Viimastes kasutati enam-vähem kindlakskujuenenud vormeleid ning viidati seadustele ja ka Piiblile. Need aga ei ole piisavad argumendid, et Otto von Lodet (1579–1645) ja tema samanimelist poega ning ka Röttgertt Lodet võiks nõiaküttideks nimetada. Nende allkirjadega kohtuotsuste eksponeerimine illustratsioonidel (lk 169 ja 174) ei ole veel tõestus. Samal põhimõttel võiksime kõiki 17. sajandi Eesti alal tegutsenud meeskohtunikke, kes nõidadele kohtu-

³Rahvusarhiiv (= RA), EAA.915.1.1, l. 160–161p.

otsuseid langetasid, diskrediteerida nõiakohtunikeks ja nõidadega arvette õiendajateks. Nõiaküttidega samasse rubriiki on asetatud Hermann Samson (1579–1643), Liivimaa superintendent, kes sai kuulsaks Riia Toomkirikus peetud üheksa nõiajutluse (“Neun Hexenpredigten”) avaldamisega 1626. aastal. Juhan Kahk on nimetanud teda luterliku ortodoksse nõiajahiideoloogia esindajaks ja tema jutlusi nõiajahi käsiraamatuks (1987: 157), kuigi on teada, et Samsoni jutlused ja raamat ei vallandanud suuri nõiajahte (Laur 1999: 125). Ka Maie Madara statistilised andmed toetavad seda väidet, sest aastail 1610–1642 süüdistati 99 inimest, aga surma mõisteti 40 (1987: 128, 133). Sellesse ajavahe-mikku mahuvad nõiajutlused ja raamatu ilmumine ning selle värsked järeilmõjud. Samsoni raamatut võisid teada mõned kohalikud pastorid ja kohtunikud, kuid kohtu protokollidest selle kohta viiteid ei leia. Kui see raamat ka vastukaja leidis, siis pigem pastorite jutlustes, kes võisid teda tsiteerida kui “nõiateadlast” ehk demonoloogia autoriteeti (Vähi 2006b).

Nõiaprotsesside kolmas osaline — külakogukond. Kui kohtunike naistevihast räägib autor kõnealuses teoses ülivõimendatult ning püüab sellele leida tõendeid või tõlgendusi Euroopa ja Eesti nõiaprotsessidest, siis väga vähe tähelepanu pööratakse nõiaprotsesside kolmandale osalisele — külakogukonnale. Ei analüüsita põhjalikult, miks ja kuidas külarahvas kohtulaua ette sattus.

Kahjustava nõiduse kaebused sündisid enamasti just äpardunud või tulemusteta maagia kasutamisest ja talupoegade argielukonfliktidest. Seda kinnitab ka süüdistuste klassifikatsioon, milles esikohal on inimeste ja loomade kahjustamine ja surnuks nõidumine ning alles neljandal kohal on diabolism ja seejärel libahundina kahjustamine (Madar 1987: 136). Libahunditeemat nõiaprotsesside protokollides täpsemalt uurides on selgunud, et see tuleb harva esile kohtule esitatud kaebustes (Vähi 2003: 226), ent kõige rohkem kohtumenetluse käigus antud tunnistustes (Vähi 2006a: 228), mõnel korral ka kõrvalsüüdistusena (Vähi 2003: 226).

Kuulujutud kellegi haigeks või surnuks nõidumisest jõudsid vaimulike ja mõisnike kõrvu ning lõpuks ka kaebustena kohtutesse, kuid kohtunikud polnud kunagi hagejad. Siinkohal ilmneb, et vaadeldava teose autoril pole selge, kuidas kohtusüsteem toimis. Kohtuprotokollid tõendavad, et enamasti esitasid kaebusi talupojad, harvem mõisnikud ja vaimulikud. Tavaliselt ei olnud viimastel isiklikku motiivi, ja kui seda mõnel korral oligi, siis oli selleks konkreetne kahtlus. Enamasti järgisid mõisnikud ja vaimulikud kaebajatena aga formaalset nõuet, mille aluseks oli avalik kahtlus (*publica fama*) ning sellele tuli võimu ja vai-

mu esindajatel reageerida, nii nagu võib aru saada 1696. aastal Pärnu maakohtus Teza Thomase tütre Greeta üle peetud protsessist (lk 259–260). Aarne Ruben aga kirjutab: “teine protsess, mis peeti Vastemõisa⁴ (Suure-Jaani khk) pastori Molini ässitusel” (lk 259). Esiteks pole Vastemõisas endas kunagi olnud pastorit ega kirikut, ja teiseks on pastori näitamine ässitajana teadlik tõlgendus, mille aluseks on soov esitada vaimulikke halvas valguses. Kas on autor siin lähtunud eesti kirjandusest, milles Karl Raudsepa (1982: 5) arvates suurem osa vaimulikukujusid, eriti luteri kirikuõpetaja, on loodud sihilikult negatiivselt või karikatuurselt või siis ebaloomulikult idealiseeritud? Madis Kolk on tänapäeva algupärase näitekirjanduses leidnud sama suundumuse. Ta nendib, et vaimuliku roll ajaloolistes sündmustes võib olla kujutatud võrdlemisi meelevaldselt ning mida kaugemasse minevikku see asetub, seda rohkem on võimalusi projitseerida minevikuperspektiivi nüüdisaja intrigeerivaid või lahendamata küsimusi. Nõnda saadakse ajadistantsi kaudu volitus inimestega, kelle kohta dokumenteeritud andmeid oli napilt, võrdlemisi vabalt ümber käia (Kolk 2016). Nii ei ole ka Suure-Jaani Püha Johannese koguduse pastoris Magnus de Molinis ja eespool mainitud meeskohtunikes Lodedes tahetud näha kindlat isikut-inimest, vaid neid näidata kui märki ja ideeüldistust, mis on teadlikult konstrueeritud negatiivseks tegelaseks, luteri pastoriks, kes nõiaprotsessi esile kutsus, või siis nõiakohtunikuks/-kütiks, kes surmaotsuseid langetas. Ometi näitavad nii protsessimaterjalid kui ka kultuuriloolised uurimused Molini hoopis teises valguses: ta tundis juba lapsest saati maarahva keelt, mistõttu Pilistvere pastor Daniel von Berthold palus temal Uue Testamendi tõlked üle vaadata ja parandused teha (Tafenu 2011: 23; Köpp 1959: 73–74). Seetõttu võiks arvata, et see eesti keelt oskav vaimulik oli ühtlasi kutsumuselt ka tõeline hingekarjane, kelle juurde Greet tuli vabatahtlikult ja tunnistas, et on seotud libahuntide seltskonnaga, kellest tahab vabaneda. Sellest võib omakorda järeldada, et tüdruk ei kartnud pastorit, vaid pigem oma kaaslast, keda ta üles andis. Vastupidi autori tõlgendusele ei suutnud vaimulik tüdruku libahundiks jooksmise fantaasiajutte uskuda, pidades seda meeltesegaduseks, ja manitses teda mitu korda talle tõtt rääkima. Kuna tüdruk aga üha kinnitas öeldut, siis täitis pastor oma ametist tulenevat kohustust. Nii võib aru saada protsessimaterjalide hulgas leiduvast pastor Molini kolmest kirjast Pärnu fiskaalile. Pastori kirjadest ei ilmne ässitamist, vaid pigem hingekarjase hoolt, muret lapseohtu tüdruku pärast, kelle elu on ohus. Tüdruk oli ilma vanemliku hooleta, sattunud kahtlasesse kampa ning teda võis ähvardada tema ülestunnistuse tõttu lintšimine teiste “libahuntide” poolt.

⁴Õige on siinkohal Vastemõisa. *Toim.*

Seepärast soovitas pastor protsessi ajal ta vanglas teistest kaasosalistest lahus hoida. Pastori selgituskirjad võisid mõjutada kohtunikke, nii et need ei määranud alaealisele meeltesegaduses (*unverständige*) tüdrukule, kes ei osanud isegi palvetada, karmi karistust, vaid hoopis lasid ta vabaks. Pastor Bestringi algatusel, kes kohtus ülekuulamise juures viibis, suunati tütarlaps mõneks ajaks eestkoste alla, kus talle pidi õpetatama kristliku elu juhiseid.

See kohtulugu näitab kohtunikke ja pastoreid hoopis teises valguses, kui neid siin kõne all olevas teoses kujutatakse: nad polnud nais-tevihakajad ega pimedad nõiausklikud, vaid suhtusid skeptiliselt kohtus räägitud libahundifantaasiatesse. Olen seda protsessi tõlgendanud vaatenurgast, et Vastemõisa libahunditsunfti taga võis olla tegelik karjavaraste jõuk, kellega noor tüdruk oma ema mahitusel oli sunnitud “kaasa jooksuma” (Vähi 2008a: 109–110). Autor pole ka kasutanud algallikaid, vaid refereerib Ernst Seraphimi publikatsiooni (1888), milles väljendub 19. sajandi lõpu kirikuvastase kirjamehe iroonia kirikutegelaste kohta.

Sama probleem tekib 1636. aasta Kurna protsessi kirjeldamisel, mille puhul viidatakse Matthias Johann Eisenile (lk 170; vt Eisen 1923: 1635), kuid refereeritud tekst ei vasta ei sellele ega ka algallikale. Autor sedastab: “Veeprooviga läbi katsutud ja hiljem põletatud Kurna nõidade surmaotsuse peal on Röttger⁵ Lode allkiri [---]. Ta on kuradi “käsualusele”, vilja nõidumises süüdistatud Tilbe Maretile 1636. aastal tähendanud, et kui too on piinamisel terve hulga nõidu üles ütelnud, siis tuleb tal ka nende väidete juurde jääda. Ka õpetaja Praetorius on Maretit sel puhul manitsenud” (lk 169–170). Kirikuõpetaja manitsuse mõte oli aga ilmselt see, et Maret viha tõttu süütute inimeste kohta valetunnistusi ei annaks. Selle peale võttis Maret oma tunnistuse kahe Kurna naise vastu tagasi.⁶

Aarne Ruben on võtnud mõistva positsiooni kohtualuste kui ilmsüüta ohvrite suhtes, kuid näidanud vaimulikke ja kohtunikke tendentslikult kättemaksuhimulistena (vt nt lk 30) ja nõidadega arveteõiidajatenä. See väljend torkab silma palju kordi ning meenutab valgustuslike humanistide keelekasutust, kust see jõudis nõiaprotsesside kohta käivatesse uurimustesse ja sealt edasi ateistliku suunitlusega kirikuvastase propaganda sõnavarasse. Eesti kontekstis on *arveteõiidamine* üle pingutatud, sest ketserluse ja nõidusega võitlemiseks loodud inkvisitsioonikohtuid meil ju polnud. Tõsi, ebausu vastu võideldi nii riiklikul kui

⁵Protokollis esinev kirjakuju *Rottgertt*.

⁶Vt protsessi protokoll: RA, EAA.1.1.24, l. 17–23p.

ka usulisel tasandil, kuid ennekõike püüti inimesi harida ja sõna jõul ristiinimesteks kasvatada, iseasi kui hästi või halvasti see siis õnnestus.

Eesti ajalookirjutuses on ärkamisajast saadik tooni andnud joon rõhutada talupoegade, mõisnike ja vaimulike vahel peamiselt vastuolusid ja negatiivseid aspekte, eriti just viimaste puhul. Seda põhjendatakse vägivaldse ristiusustamise ja hilisema pärisorjusliku rõhumisega, ning need põhjendused on mõistetavad, sest sellega on tahetud tuua välja ajaloolist tõde ja tugevdada rahvuslikku identiteeti. Samal ajal on jäetud aga unarusse teine pool. Nõiaprotsesside protokolle lugedes tuleb paratamatult liikuda oma rahva hingeelu varjupooles ja tõdeda mõndagi ebameeldivat, et “maarahval on lihtsakoelised nõiad” (Salupere 1998), kes nõidussüüdistuste varjus hoopis omavahel arveid õiendasid.

Nõiaprotsesside pooli vastandades ja neid mustvalgena kujutades pole vaadeldavas teoses mõistetud, milline oli varauusaegses ühiskonnas isandate, vaimulike ja kohtunike roll: et nende kohuseks oli lahendada inimeste konflikte, mis avaldusid ka nõiduskaebuste vormis, ja kindlustada avalik kord. Tolleaegset kohtusüsteemi võib kujutada püramiidina, mille tipus oli(d) kohtunik(ud) ning all vastamisi hageja(d) ja kostja(d), nende vahel aga vaimulikud, kes oli eksperdid vaimulikes küsimustes ja täitsid hingehoiu ülesannet. Talupojad olid nõidusajades kas hagejad, kostjad või tunnistajad. Kohtu ja kohtunike eesmärgiks polnud mitte kohtualust süüdi mõista, vaid süü kindlaks teha ja seejärel kehtivate seaduste alusel õigust mõista. Kohtumenetluse käigus kuulati üle kaebealused ja tunnistajad, vajaduse korral kontrolliti nende ütlusi risküsitlusega ja vastastati neid omavahel, manitsedes mitte andma valetunnistusi, kaaluti hoolikalt kõiki asitõendeid ning alles seejärel langetati otsus. Kuigi kohtumenetluses kasutati rituaalseid elemente (vandeid, ordaale, tortuuri ehk piinamist) ja sellega kaasnes teatraalsustki, ei saa öelda, et see oli vaid näitemäng, kus nõiad lihtsalt lavastati ja piinati süüdi (lk 9). Tõepoolest saadi piinamisega lõpuks selliseid ülestunnistusi nagu libahundina või tuulispasana kellegi kahjustamine, kuradiga lepingu sõlmimine jms, mis ei vastanud enamasti nendele tegelikele põhjustele, mille pärast talupojad üksteist kohtusse kaebasid (Madar 1987: 136).

Teemast kõrvalekaldumine, mõtteline tasakaalutus proportsioonides. Kuna kõnealuse teose pealkiri on *Nõiaprotsessid Eestis*, siis oleks ootuspärane põhitähelepanu fokuseerimine just sellele teemale, ometi kirjeldatakse kahes kolmandikus raamatu tekstiosast Euroopa nõiaprotsesse ja nende kultuuriloolist tausta. Idee vaadelda Eestis toimunud Euroopa kontekstis oleks ju õigustatud, kui seda tehtaks argumenteeritult ja proportsioonid oleksid tasakaalus.

Nii nagu teose pealkiri ei vasta sisule ka peatükkide pealkirjad. Samuti ei sobi mõned illustratsioonid tekstiga (nt lk 119, 252). Ühele kindlale nõiaprotsessile osutava pealkirjaga peatükis ei alustata mitte käsitlust sellest, vaid hoopis muust, või hüpatakse siis ootamatult mujale, jättes algatatud teema sinnapaika. Näiteks peatükk “Ralli Hans ja teised” (lk 241–248) algab kirjeldusega samal kümnendil Euroopas toimunud, pealkirjas nimetatud tegelasest hakatakse rääkima aga alles lk 242–243. Tekstis mainitakse kohtuprotokolli, ent ei viidata arhiividega muule allikale, mille põhjal leheküljepikkune tekst on koostatud. Seejärel peatutakse viiel protsessil, mis toimusid 17. sajandi viimasel viiendikul eri kohtuinstantsides, kuid neid siduvat ühisosa välja ei too-
da.

Peatükis “Pudelli nõiasõnad” (lk 176–185) jõutakse teemani alles kolmanda lehekülje poole peal, enne seda püütakse avada “kõikvõimalikke taustu” (vt lk 10), laskudes vägagi killustatud üksikasjadesse, mis ei puuduta käsitletavat teemat, nagu Inglismaa kuninga Charles I õiglane loomus vanadesse nõianaistesse suhtumises, jms. Pudelli 1632. aastal Pärnu maakohtu väljasõiduistungil Kanepi kihelkonnas Kõllestes peetud protsessi kirjeldamisel kasutatakse Adolf Perandi ja Paul Ariste artiklitest nopitud tekstijupikesi, mida on kombineeritud enda poolt protokollidest vigaselt välja loetud tekstiga. Lk 178 ja 180 viidatakse protokollile, aga leheküljenumbrid on valed.

Mõne peatüki pealkirjad — “Põhjasõja eelõhtu” (lk 268–270) ja “Põhjasõja lõpp, Eesti ala minek Venemaa koosseisu” (lk 274–278) — osutavad Eestis toimunud sündmustele, aga meenutavad vanade ajalooõpikute peatükkide pealkirju. Teisena nimetatus on ka Venemaa koosseisu minek pealkirjas üleliigne, sest sellest pole üldse juttu. Peatüki lõpus leidub lehekülje jagu kirjeldust 1723. aastal Tartus peetud nõiaprotsessist Wielo Ado üle. Kuigi selle protsessi materjal on huvitav ja ulatuslik, tsiteeritakse protokoll põhjal vaid kahte Ado “tarvitet” nõidumissõna, millele on antud täpsed arhiiviviited, millest üks olevat autori esmatsiteering, aga ülejäänud protsessiosade kirjelduse allikas jääb ebaselgeks. Sellist viitamismaneeri esineb teoses laialdaselt, kus on toodud valed leheküljenumbrid ja teistelt mahakirjutatud teksti näidatakse enda omana.

Eksimused faktides. Lugupidamatus allikate kasutamisel. Peale teemast kõrvale kaldumise, valede viidete, nõrga argumentatsiooni, kontseptsiooni ja kompositsiooni leidub vaatlusaluses teoses palju eksimusi protokollidest isiku- ja kohanimede väljalugemises, faktide ja tõlgenduste väänamist. Näiteks peatükis “Vesle-Siimoni lugu” (lk 226–229) oli teose alguses käsikirjas protokollist valesti välja loetud *Weisse*

Simon, mis eelretsensendi märkuse järel on parandatud Vesle-Siimoniks; selles kohtuloos oli Siimon peategelaste Else ja Hansu kõrval episoodiliselt esinev talupoeg, kelle kohta viimane vaid tunnistusi andis. Peale Siimoni on Hansu fantaasiarikaste tunnistuste tegelane ka Tesse Tossen (*Tesse / Tusse Toffen / To(e)stfen*), keda nimetatakse protokollis vaid üks kord (lk 173). Jutt, mida Hans rääkis ülekuulamisel nendega libahundiks jooksmise kohta, tundus jabur ja seepärast manitsesid kohtunikud Hansu mitte luiskama. Protokollis pole märgitud, et neid kahte, keda autor esitab külatargana ja salateadmiste tundjana, oleks kohtu ette kutsutud ja üle kuulatud nende “tarkuste” ja tervendamiste asjus. Autor on protokollist valesti aru saanud, et “Siimonilt küsiti kohtus järgnevalt, kas ta tahab Saatanat edasi teenida” (lk 229), sest seda küsiti hoopis Hansult ja nimetatud karistus — 10 paari vitsu — määrati talle. Teisi kohtualuseid kohtuotsuses ei mainita, kuigi autor väidab, et “[k]õik süüalused lubasid end parandada ja said kümme paari vitsu”. Ta viitab siinkohal protokollile lehekülgedele 163–184 ja 251, ent viimasel leheküljel on protokollitud hoopis teine kohtuasi, millel pole käsitletava protsessiga mingit seost. Protokollile ei vasta ka väide, et maanõunik Heinrich Hastferi Sõmeru mõisas tegutses kolm hunti — need olid hoopis koe-rad (sks k *der Hund*), kes Hansule kallale tungisid ja teda hammustasid.

Nimetatud kohtuasjas olid peategelasteks hoopis teised inimesed, nagu autor ka ise sedastab “[S]iin [on] ära toodud Hansu ja Else kohtuprotsessi protokoll 1651. aastast”, viidates arhiiviallikatele, mille järgi ta seda (lk 226–229) refereerib: “Loo tegelaskond jaotub kolmeks: ohvrid Hans ja Else, kes on tarkade poolt meelitatud magusale patule, salateadmiste tundjad Vesle Siimon ja Tesse Tossen, ning lõpuks saksad ühes kuradiga” (lk 229). Selles pea peale pööratud protsessikirjelduses ilmneb autori puudulik arusaam protokollitud kohtuasjast. Mõnest protokollile lõigust, kus räägitakse kuradist ja libahuntidest, esitab autor omaenda tõlgenduse (lk 226), mis sobib kokku kontseptsiooniga, et süüdistatutes nähakse ohvreid, kõrvaltegelastes rahvatarku ning mõisnikes ja vaimulikes rõhujaid, kes olid ise kuradi teenistuses. “Kohtuprotokollid on alati sümbioos süüdistatavate ütlustest ning misogüünsete kohtunike väga kallutatud fanataasiast” (lk 229).

Protokollile põhjalikult uurides oleks autor ehk mõistnud, mis selle kohtuprotsessi tegelikult esile kutsus: kes kelle peale kaebas, kellele süüdistus esitati ning mida arvukate tunnistajate ülekuulamistel uuriti. Libahunt oli selles kohtuloos vaid kõrvalmotiiv, mida kallutatud fantaasiaga Hans külarahvale ja eriti kohtule värvikalt esitas. Kui kohtunikud oleksid kõiki Hansu tunnistusi uskunud, siis ei oleks ta kohtust eluga välja tulnud. Ilmselt pidasid nad poissi meelesegaseks ja karistasid teda hoiatuseks vaid 10 paari vitstega, et külas ebausku ei levitataks. Selles

loos oli misogüünne hoopis Hans, kes nimetas oma ema avalikult nõiaaks ja tunnistas mitmel korral kohtus tema vastu, soovides ta põletamist.

Peatükk “Suveta aasta” (lk 171–174) algab ilukirjanduslikult paljulubavalt: “1628. aastal suve ei tulnudki, Eestis alanes keskmine suvine temperatuur ühe kraadi võrra ja Hesseni markkrahv Hermann on oma päevikusse märkinud tervelt 21 vihmapäeva. 1628. aasta külma-katastroofi järel olid Nürnbergi turul rukkihiinad tõusul”, ja seejärel, et “[s]amal sügisel algas Eestis Eristvere (Tristfer ehk tänapäeva Kadrina⁷) libahundiprotsess, ainus teadaolev sellest perioodist. 3. novembril 1628 toimus Tallinna linnusekohtus protsess Kannase Mareti üle” (lk 171). Libahuntide seostamine halva ilmaga ahvatleb edasi lugema, aga järgneb pettumus, sest ilma teemat enam edasi ei arendata, vaid esitatakse kolmel leheküljel protokollist väljavõetud fragmente, tehes seda väga segaselt ja faktivigadega.

Autor väidab, et kirjeldatud kohtuprotsess peeti 3. novembril 1628 Tallinna linnusekohtus ja protsessil viibisid talupoegadest õigusetundjad, kellest nimetatakse kolme, ehkki protokollis on neid ära toodud neli, ja ka nimesid pole õigesti välja loetud. Sama on lugu ka tunnistajatega: neid oli viis, aga nimetatakse vaid kolme, kellest osa nimekuju on vale. Lk 172 kirjas olevast tekstilõigust ei ole aru saada, mida sellega tahetakse öelda: “Ehkki Marreti protokoll asub Tallinna linnusekohtu arhiivis, puudus vajadus kaebealust ja kõiki tunnistajaid nii kaugele vedada. Samas on aga dokument säilinud just tänu sellele, et see ei jäänud Undla mõisaarhiivi.” Sellest võib küll ehk järeldada, et autoril pole selgust, kas see protsess toimus Undla mõisas või Tallinna linnusekohtus, ning ebakindlat sõnastust leidub autoril mujalgi. Nimetatud kohtuistung protokollis päises seisab ometi: “Anno 1628, 3. novembril peeti piinamisega kaelakohus (*peinliches Halsgericht*) Fabian von Tiesenhauseni-le kuuluvas Undla mõisas.”⁸ Protokollile ei vasta mitmed autori väited: 1) et Mareti mees Ivan ütles, et ta nõiakutsikaid pole näinud (selliseid sõnu pole), 2) et teda hakati veeproovi järel piinama ja ta tunnistas üles, et on saatanaga mestis. Ivanile tehti tõesti veeproov, kuid tal õnnestus pärast seda põgeneda ning rohkem teda ei mainita, 3) et “[k]ohtuotsuses on selgesti öeldud, et kuna Maret on pastori keelust hoolimata met-sas saatanatega pattu teinud” (lk 173), kuigi sellist lauset kohtuotsuses

⁷Tristfer on Kadrina varasem saksakeelne nimi, mille on raamatu autor meelevaldselt Eristvereks tõlkinud. Kadrina kihelkonnas pole Eristvere-nimelist küla, sellenimeline paik on küll olemas Laiuse kihelkonnas, aga see ei puutu siinkohal asjasse. *Toim.*

⁸Vt RA, EAA.2.2.45, l. 1.

ei ole. Ka on protokollitud kohtuotsuse (*Urteill*) õige arhiiviviide RA, EAA.2.2.45, l. 3p–4, raamatus aga lk 5 (vt õiget lehekülge illustratsioonilt lk 174). Need eksimused osutavad, et dokumendi sisu pole pädevalt mõistetud, kuid samas tahetakse selle eksponeerimisega illustratsioonidel toetada oma uurimistööd.

Muude kriitiliste märkuste kõrval on eksimust illustratsioonidega märganud ka Jüri Kuuskemaa ning maininud oma “Memoria”-saates 24. juulil 2016,⁹ et Vana Narva pähe on esitatud Kuressaare linnuse gravüür (vt lk 119). Tallinna linnaarhiivi töötajad on omakorda märkinud, et Arne Rubenil ei ole olnud piisavalt lugupidamist arhivaalide vastu, sest ta on valesti tõlgendanud mitmeid andmeid, muu hulgas konstrueerinud Pajupea Andrese surmaotsuse täideviimise kirjelduse põhjal välja mõeldud protsessi ja isiku — n-ö Pühavaimu koguduse liikme mölder Rokuse kohtuprotsessi, millele on lisatud olematu arhiiviviide.¹⁰ Selline käsitlus on pigem ilukirjanduslik, mitte teaduslik, ega ole põhjendatav vabama stiiliga, vaid osutab pigem pealiskaudsele uurimistööle.

Stiili- või mustkunstniku trikid torukübaraga. Autori lähtekoht ja uurimisprobleem jääb ebamääraseks, siia-sinna hüplevaist ja segipaisatud mõttekildudest tekib kokkuvõttes väga segane pilt käsitletavast. Mitte ühtegi protsessi ei kirjeldata terviklikult, et sellest saaks üldpildi. Esitletakse vaid fragmentaarseid väljavõtteid, mida eksponeeritakse eri peatükkides. Sellisel ainestiku laialipihustamisel hajub aga tähelepanu. Kui see on olnud kirjanduslik taotlus, siis ei sobi see teosesse, mis autori sõnul peaks olema populaarteaduslik. Eesti ja välismaa ainese kohati sobimatu ja ebaproportsionaalse kokkusegamise tulemuseks on käsitlus, kus kõik on segi, ja mida võib ka nimetada põhjendamatuks eklektikaks, mille ilmekaks näiteks on peatükk “18. sajandi talupojad ja mustkunst” (lk 279–281). Selles esitatu ei seostu Eesti nõiaprotsesside teemaga, sest sellest seal üldse ei räägita, mainitakse vaid ühe lausega Ungaris alanud nõiajahti, seejärel tuuakse kaldkirjas Peterburi Izmailovski polgu velskri armuloits, hüpatakse siis 1738. aasta Pariisi ja kirjeldatakse, kuidas trükkalised korraldasid massilise kassitapu ehk kasside nõiaprotsessi, sest vihastasid kassilembese emanda peale, kes toitis kasse paremini kui neid. Seejärel liigutakse 16. sajandisse Hieronymos Boschi nelja ikonograafilise maali juurde ja peatutakse neist

⁹Järelkuulata: podcast.kuku.postimees.ee/2016/07/24/memoria-2016-07-24.

¹⁰Tallinna Linnarhiiv Facebookis, postitatud 22. augustil 2016, vt www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1535494923145003&id=551068118254360.

ühel, *Trikimehel* (1502), refereerides etnoloog Anna Rothi tõlgendust, et kolmnurksed kübarad tähistasid neil maalidel ja üldse selles ajastus šarlatani ning torukübar oli atraktiivse pettuse ja ebausaldusväärse illusionisti tundemärk. Seejärel mööndakse, et “[e]riti just XVIII sajandi algul sai mustkunstnikust nõia mantlipärija ning ta omandas üha põhjalikumalt maagiliste trikkide kunsti” (lk 281). Kuigi kirjeldused on huumoorikad, ei sobi nad kuidagi sellesse teosesse.

Nii selles kui ka teose teistes peatükkides kohtame tekstiloomet viisi, mille kohta võiks öelda, et see on kokku pandud just nimelt maagiliste trikkide abil ehk siis *copy-paste*’i meetodil. Kokkukirjutamisel on tekstiosi seotud vestva stiiliga, aga ootamatud kannapöörded ning lõpetamata ja konarlikud mõttekäigud katkestavad tihti jutulõnga, mida pole ka keeleteoimetajal õnnestanud kokku siduda, seepärast on suuremate mõttepauside vahele asetatud tärnid. Autoril on olnud probleem teosesse kogutud tekstipuntrate lahti harutamise ja mõtestamisega. Kõige selle tulemuseks on üsnagi kummastav käsitlus. Kui parafraseerida autori enda sõnu, kus ta Augustinusele viidates on öelnud, et “Saatan desintreerib inimese, Jumala näo järgi loodud olendi, “kurja juurega” (*radix mali*)” (lk 58), siis tundub, et teksti sellisel moel kokku pannes on seesama kurja juur tedagi eksitanud ja muutnud ta illusionistiks, kes torukübarasse pandud tuvi asemel tõmbab sealt välja küüliku.

Kokkuvõtteks ja kokkuvõttest. Aarne Rubeni teoses on segamini paisatud materjali esitus, analüüs ja järeldused ning kõike seda korratakse läbisegi veel ka kokkuvõttes (lk 296–302). Kõigele lisaks esitatakse siin üks eriti kummaliselt sõnastatud hüpotees: “Siinkohal ka hüpotees: kohtuprotsessil esinenud Liukkertil võib olla sugulust Rootsi kuradinimega Lioten” (lk 297). Siin leidub eksalteeritud mõtteavaldusi, aforistlikke ja hämaravõitu lauseid, uusi sõnu ja mõisted, mis nii mõnigi kord võivad lugejat inspireerida, kuid on teksti sisuga vaid hapralt seotud ning nii tekib vägagi eklektiline kooslus, millel võiks ehk leida ühise nimetaja, “postmodernse (kriitilise) teooria” (Hennoste 2016: 614). Maarahva algupäraste loodushaldjate teisenemist pühakuteks kirjeldatakse poeetiliselt nii: “Rahvas kaaperdas neile peale sunnitud usu ning pihustas selle kangelased ammusest ajast teada olevasse looduspilti, varustades nad lisandiga “püha”. See oli aga juba rahustatud “püha”, kust otsiti turvatunnet. Varasem “püha” oli pigem “vägi”, mis võis ohtlikuks saada, see oli tabu” (lk 299); või: “See näitab, et nõiasüüdistus oli muudetud stambiks, seda kasutati nii, nagu seda võiks teha pahatahtlik ja oma huvidest lähtuv kohtunik: küll me sulle ikka mingi paragrahvi leiame!” (lk 302). Jääb vaid mõistatada, kas autor kuulub teadlikult post-mõtlejate hulka, kes seavad objektiivset teadmist otsiva strukturalistliku mõtlemisviisi

kahtluse alla, ning teksti terviklikkuse idee asendatakse arusaamaga, et tekst on üksteisega vastuolus olevate lugemisviiside pundar (Hennoste 2016). Selliseid tekstipuntraid annab selles raamatus lahti harutada, et aru saada, mida mõne lausega või lõiguga on mõeldud.

Kunsti on selles raamatus ohtrasti, olgu see siis “nõiakunst”, mis on teisenenud mustkunstiks, ja seepärast oleks ehk seesuguseks väljendusviisiks sobinud paremini mõni ilukirjanduslik žanr, olgu see siis postmodernistlikus, poststrukturealistlikus või dekonstruktsiooni jms vaimus. Kasutatud viiteaparatuur annab aga kõnealusele teosele teadustöö välimuse ja osutab teaduslikule ambitsioonile. Samas on viitamine teoses väga segane ja juhuslik. Eriti torkab see silma kaldkirjas toodud tekstilõikude puhul. Sageli jääb ebaselgeks, mis neist on autori enda tõlked arhiividokumentidest ning mis teistelt uurijatelt viitamata üle võetud ja ümbersõnastatud tekst, mida on täiendatud kirjanikufantaasiaga.

Teose eelretsensendina osutasin eksimustele arhiiviallikate tõlgendamisel ja soovitasin protokollid põhjalikumalt läbi uurida, kuid teadusliku toimetaja tööd ma käsikirjaga ei teinud. Minu kriitika selle raamatu käsikirja sellises teostuses avaldamiskõlblikkuse kohta jäi aga kuulda võtmata.

Kokkuvõttes on arhiiviallikate kasutamine selles teoses küsitav, vähemalt niisuguses ulatuses, nagu seda on näidatud. Seda tõestavad faktivead ja eri uurimustest kokkukonstrueeritud nõiaprotsesside kirjeldused. Käsitlusel puudub selge probleemiasetus, hüpotees ja kontseptsioon ning tõestusmaterjalile rajatud argumentatsioon. Materjali esitus, analüüs ja järeldused on segi paisatud, mis näitab teose nõrka struktuuri, tekstikorpuste läbikomponeerimatust ning üksteisega sidumatust. Kõik see kahandab teose teaduslikku tõsiseltvõetavust, kuid ka kirjanduslikku väärtust. Süstemaatilised faktivead ja nende moonutused tekitavad usaldamatust raamatus esitatud faktide vastu üldse. Kui ilukirjanduses on lausa lubatud luisata, siis teaduses ei respektuerita faktivigu ega moonutusi ning seepärast ei liigitu see teos populaarteaduslike raamatute hulka. Ajaloolase jutustamisvabadus on piiratud faktidega.

Kirjandus

- A 11 a, Hendrik 2016. Ostjad nõuavad nõidust. — *Postimees*, 28. XI. Vt kultuur.postimees.ee/3926507/ostjad-nouavad-noidust?_ga=1.122087307.1288468860.1471345305 (12.2.2017)

- A n n u s, Amar 2016. Nõiduseusu seletus — muistsest Mesopotaamiast tänapäevani. — *Vikerkaar*, nr 9, lk 64–80
- B e h r i n g e r, Wolfgang 2004. *Witches and Witch-Hunts: A Global History*. (Themes in History.) Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press
- E i s e n, Matthias Johann 1923. Eestimaa nõidade põletamine. — *Agu*, nr 49, lk 1587–1590; nr 50, lk 1633–1638
- G a s k i l l, Malcolm 2010. *Witchcraft: A Very Short Introduction*. (Very Short Introductions 228.) Oxford—New York: Oxford University Press
- G e s c h i e r e, Peter 1997. *The Modernity of Witchcraft: Politics and the Occult in Postcolonial Africa = Sorcellerie et politique en Afrique: La viande des autres*. Transl. by Peter Geschiere and Janet Roitman. Charlottesville, [Va.]: University Press of Virginia
- H a n s e n, Joseph 1901. *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und Hexenverfolgung im Mittelalter. Mit einer Untersuchung der Geschichte des Wortes Hexe von Johannes Franck*. Bonn: Carl Georgi, Universitäts-Buchdruckerei und Verlag
- H a r m e n i n g, Dieter 2002. Kurat, pattulangemine ja nõidus: Kristlike nõidade demonoloogia ja teoloogiline antropoloogia. — *Mäetagused*, nr 19, lk 135–174
- H e n n o s t e, Tiit 2016. Filoloogia vabastamine Exeli käest: Kubofuturistliku uusfiloloogia programm. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 611–626
- J a k o b s o n, Carl R. 1870. *Kolm isamaa kõnet: Tartus “Vanemuine” seltsis pidanud C. R. Jakobson, gümnaasi kooliõppetaja*. St. Peeterburg
- J u n g, Jaan 1879. *Eesti rahva vanast usust, kombedest ja juttudest*. (Kodu-maalt nr. 6.) Tartu: H. Laakmann
- K a h k, Juhan 1987. Ristiusk, teadus ja nõiaprotsessid 17. sajandil. — *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis*. III: Artiklite kogumik. Koost. Jüri Kivimäe. Tallinn: Eesti Raamat, lk 146–171
- K o l k, Madis 2016. Vaimulike kujutamine Eesti aja- ja kultuuriloolises teatris. — *Looming*, nr 6, lk 873–884
- K õ p p, Johan 1959. *Kirik ja rahvas: Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt*. [Stockholm:] Eesti Vaimulik Raamat
- L a g e r l ö f - G é n e t a y, Birgitta 1990. *De svenska häxprocessernas utbrottsskede 1668–1671: Bakgrund i Övre Dalarna. Social och ecklesiastik kontext*. (Stockholm Studies in Comparative Religion 29.) Stockholm: Almqvist & Wiksell International

- L a r n e r, Christina 1981. *Enemies of God: The Witch Hunt in Scotland*. London
- L a u r, Mati 1999. *Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- L e v a c k, Brian P. 1987. *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*. London—New York: Routledge, Taylor & Francis Group
- M a d a r, Maia 1987. Nõiaprotsessid Eestis 16.–19. sajandini. — *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis*. III: Artiklite kogumik. Koost. Jüri Kivimäe. Tallinn: Eesti Raamat, lk 124–145
- M o n t e r, William E. 1972. The historiography of European witchcraft: Progress and prospects. — *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 2, No. 4, pp. 435–451
- N e n o n e n, Marko 2006. *Noitavainot Euroopassa: Myytin synty*. Jyväskylä: Atena
- O s e n b r ü g g e n, Eduard von 1848. Hexenprocesse in Dorpat. — *Das Inland*, Nr. 7 (16. Februar), S. 123–129
- P a v l a c, Brian A. 2006. Ten Common Errors and Myths about the Witch Hunts, Corrected and Commented. Prof. Pavlac's Witch Hunts Page, (3 May 2013). Vt www.brianpavlac.org/witchhunts/wtheories.html (12.2.2017)
- P ö l d v e e, Aivar 2013. Vaimuelu Rootsi ajal. — *Eesti ajalugu*. III: *Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*. Koost. ja peatoim. Enn Küng, kaastoim. Marten Seppel. Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, lk 377–391
- R a u d s e p p, Karl 1982. *Ristiga märgitud*. [Stockholm:] Eesti Vaimulik Raamat
- S a l u p e r e, Malle 1998. Maarahval on lihtsakoelised nõiad. — *Tõed ja tõdemused: Sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus*. Tartu: M. Salupere, lk 11–33
- S e r a p h i m, Ernst 1888. Zur Geschichte des Aberglaubens in Altivland, 1684–1704: Nach den Akten des Pernau-Fellinschen Landgerichts. — *Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft pro 1885 bis 1887*. Fellin, S. 30–46
- S o l d a n, Wilhelm Gottlieb 1843. *Geschichte der Hexenprozesse: Aus den Quellen dargestellt*. Stuttgart—Tübingen: J. B. Cottaschen Buchhandlung
- T a f e n a u, Kai 2011. Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: Käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 27.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

- U u s p u u, Villem 2002/1938. Surmaotsused eesti nõiaprotsessides. — Mäetagused, nr 19, lk 155–175. Vt www.folklore.ee/tagused/nr19/uuspuu.pdf; esmatrükk: *Usuteadusline Ajakiri*, 1938, nr 2, lk 79–87; nr ¾, lk 114–126
- V ä h i, Tiina 2003. Hexenprozesse und Wervolfs Glaube in Estland. — *Die Bedeutung der Religion für Gesellschaften in Vergangenheit und Gegenwart: Akten des fünften gemeinsamen Symposiums der Evangelisch-Theologischen Fakultät der Universität Tartu, der Estnischen Studiengesellschaft für Morgenlandkunde und der Deutschen Religionsgeschichtlichen Studiengesellschaft am 2. und 3. November 2001 zu Tartu/Estland*. (Forschungen zur Anthropologie und Religionsgeschichte 36.) Hrsg. von Manfred L. G. Dietrich und Tarmo Kulmar. Münster: Ugarit-Verlag, S. 215–238
- V ä h i, Tiina 2004. Kuidas naistest said nõiad õhtumaade mütoloogiates, demonoloogiates ja nõiaprotsessides. II. — *Ariadne Lõng*, nr 5, lk 101–116
- V ä h i, Tiina 2006a. The image of werewolf in folk religion and its theological and demonological interpretations. — *The Significance of Base Texts for Religious Identity = Die Bedeutung von Grundtexten für die religiöse Identität*. (Forschungen zur Anthropologie und Religionsgeschichte 40.) Hrsg. von Manfred L. G. Dietrich and Tarmo Kulmar. Münster: Ugarit-Verlag, S. 213–237
- V ä h i, Tiina 2006b. Libahundi kujutelmade teoloogilis-demonoloogilised tõlgendused. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, lk 93–122
- V ä h i, Tiina 2008a. Libahundiuskumused arhailise õiguse ja moraali kontekstis. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1/2 (123/124), lk 101–154
- V ä h i, Tiina 2008b. Ülevaade eesti nõiaprotsesside uurimise ajaloost. — *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 194–226

TIINA VÄHI (sünd. 1956) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonna eesti kirjanduse ja rahvaluule erialal 1987, õppinud Helsingi Ülikoolis võrdlevat usunditeadust ja folkloristikat 1991–2001 ning usuteadust 2001–2008; HÜ filosoofia litsentsiaat võrdlevas usunditeaduses 2001, praegu TÜ usuteaduskonna doktorant. Eesti Rahva Muuseumi raamatukoguhoidja 1987–1988, TÜ kultuurantropoloogia lektor 1993–2001, HÜ humanitaarteaduskonna võrdleva usunditeaduse õppe-
tooli õppeülesandetäitja 2001–2004, Tartu Teoloogia Akadeemia usundiloo lektor 2012–2013.

NIHILISM EESTI KIRJANDUSES: LISANDUSI DEBATILE

Leo Luks. *Nihilism ja kirjandus: Ei kogemine filosoofia ja kirjanduse ühtesulamisel*. (ACTA Universitatis Tallinnensis.) Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2015. 263 lk.

Leo Luksi doktoritöö põhjal kirjutatud raamat *Nihilism ja kirjandus: Ei kogemine filosoofia ja kirjanduse ühtesulamisel* on praeguseks pälvinud põhjalikku vastukaja. Selle hulgas on leidunud nii akadeemiliselt asjalikku ja empaatilist (raamatu esimese, dissertatsiooniversiooni kohta Monticelli 2011), õigustatult karmi (Väljataga 2016) kui ka kaasaloovat ja uutes suundades edasi mõtlevat (Krull 2016; Hermann 2017) kriitikat. Kummalisel kombel tuleb tunnistada, et raamat on tõepoolest kõigiks nendeks reaktsioonideks põhjust andnud. Kindlasti ei saa öelda, et ükski retsensentidest oleks teosest mööda lugenud. Et see ei jääks mingisuguseks arglikuks lepituspüüdeks, püüan tuua mõned põhjendused. Neist esimene ja esmapilgul banaalne ütleb meile, et Luks on valinud avamiseks nii suure, vastuolulise ja provokatiivse teema, mis on sedavõrd akadeemilises žanris nagu dissertatsioonil põhinev monograafia põhimõtteliselt lahendamatu ning saabki seega kutsuda esile eelkõige kriitilist vastukaja. Soodsad arvustajad oleksid sellisel juhul akadeemilisest maailmast piisavalt kaugel seisvad ja end sellega vähem identifitseerida püüdvad isikud, kes suudavad niisugust julgustükki paremini hinnata. Minu arvates umbes niimoodi ongi *Nihilismi ja kirjanduse* retseptsiooniga läinud. Aga nende erinevate reaktsioonide taga (mille hulka arvestan vaikinisi ka asjalikes eravestlustes kuuldu) on teine ühendav põhjus, mis on ühtlasi Luksi raamatu varjatud kõrvalteema. See on teadusbürokraatiast ja süvenevast spetsialiseerumisest tulenevate piirangute mõju loovale akadeemilisele mõtlemisele, mis laialt tuntud ja muret tekitava tendentsina ühendab paljusid Eesti humanitaarteadlasi ja õpetlasi. Luks viitab sellele näiteks filosoofide uurimistöö kontekstis lk 79: “Kuna teadust rahastatakse Lääne ühiskondades eelisjärgus, on filosoofidel sageli majanduslikult oluline jääda seotuks teadusasutustega, mistõttu tuleb minna kaasa teaduse objektiivsuse ja tulemuslikkuse paatosega. Teaduslikkusega käib kaasas tugev võimuambitsioon”. Seega võib mässavat hoiakut näha mitmeid muidu vastanduvaid vaatepunkte ühendavana. Luksi institutsionaalseid asjaolusid kommenteerivad tähelepanekud pole teatud perspektiivist sugugi üleliigsed, kuna teaduse süvenev allumine neoliberaalse poliitökonoomia taktikepile võib vabalt olla tõlgendatav nüüdismaailma süveneva nihilismi ühe kaasnähtena, ühendudes

niimoodi tema teose kontseptuaalse “raamiga” ja muutudes kommentaariks teksti ajaloolistele võimalikkuse tingimustele. Aga nüüd liigun raamatu sisuliste küsimuste juurde, keskendudes ennekõike Luksi hinnangutele eesti kirjandusteoste ja -kriitika kohta.

Luksi uurimuse üks põhimõisteid *faabel* märgib tema jaoks nihilismi mõtlemise proosalini. Faabel on tähenduslik, organiseeritud tervik, millel on fiktsiooni struktuur (lk 84–90). Faablite vahel puudub nihilistliku nagu ka postmodernse mõtlemise kohaselt neid võrrelda võimaldav ainuõige tõekriteerium, vähemalt niisama määravaks saavad retooriline ja paatoslik veenvus. Nietzsche kommenteerides kirjutab Luks: “Mõistuse loogika kaudu ei saa inimese ületamist kirjeldada, vaja on kaasa haaravat lugu” (lk 55). Sellega kuulutab Luks üheks faabliks teiste seas ka oma uurimuse, ja nõnda on seda ka juba hinnatud (Väljataga 2016: 173). *Nihilismi ja kirjanduse* keskmes on lugu eituse, mässu ja hulluse kirjutamisest, püüetest esitada esitatut eesti kirjanduses. Korraliku esiletoomise nimel on see lugu asetatud vastamisi väga alalhoidliku arusaamisega kirjanduse ülesannetest, siin on autor minu nägemust mööda oma “vastast” isegi liiga hüperboolselt kujutanud. Näiteks viitab Luks kriitiliselt Jaan Unduski teesidele “Eesti kirjanduse ajast, ruumist ja ülesandest XX sajandil” (1999), näitlikustades Unduski vaadet arusaamana kirjandusest kui eelkõige rahvusliku identsuse tootmise vahendist (lk 219). Unduski esseed eraldi lugedes jääb aga hoopis teistsugune mulje: rahvusliku identsuse tootmine oli esmaülesandeks üksnes lühikesel perioodil 19. sajandil, 20. sajandil liikus rõhk järgmisele eesmärgile, eesti maailmakirjandusele (Undusk 1999: 249–251), mis toob sisse terve uue küsimuste ringi kuuluvusest Euroopasse ja kogu selle kontinendi mõtteloo süvavastuolud, sealhulgas küsimuse nihilismist. Unduski artikli põhirõhk asub aga üldse tema kirjutise teises pooles ja puudutab 1940. aastatel eesti kirjanduse kahe geograafilise ruumi tekkimisest tulnud iseärasusi, põhiliseks üleskutseks saab hoopis geograafiline imperatiiv uurida kirjanduslugu maiskondlikult, keskendumata ainult ühele keelele.

Luks teeb oma teesi illustreerimiseks üsna möödaminnes viiteid oluliste eesti autorite loomingule, mis lausa nõuavad tasakaalustavat poleemikat. Kuuenda peatüki lõpus, milles analüüsitakse Jaan Oksa loomingut ja tema passiivse nihilismi hoiakut, piiritleb Luks hulluse ja subjekti kaotamise esinemist eesti kirjanduses järgmiselt: “Kokkuvõtteks võib öelda, et subjekti kaotamine jääb eesti kirjanduses harvaesinevaks. Oma põhihoovuselt on see mällu kaevumise kirjandus, kus “olnu ei hävi, sest et mälu ei kao”. Nn mälukirjandus (nt Madis Kõiv, Ene Mihkelson) ei kaldu unustuse ja minatuse poole, vaid vaevleb üha ängistavate mälupiltide käes, hüpleb erinevates mäluidentiteetides” (lk 163). Võib

aimata, et nii ühtne ja positiivne mulje Madis Kõivu loomingust tuleneb eelkõige *Studia Memoriae* sarja konservatiivsest, mälestusi säilitavast loomusest ja suurest mahust. Lähemalt vaadates leidub aga Kõivu loomingus, eriti näidendite hulgas väga palju negatiivsuse ja inimeksis-tentsi tumeda põhjani tungivaid tekste, tasub vaid meenutada *Küüni täit-mise* tühja tööd ja lõpu suurt hävitust. Eriti kahju on aga Kõivu “Õuna” ja *Attika apooria*, *Elea tragöödia* puudumise üle Luksi viidete hulgast, sest just need tekstid on ehk parimad kandidaadid esindamaks eesti kir-janduses seda žanri, mille tulekut *Nihilism ja kirjandus* meile kohati ennustab — filosoofia ja kirjanduse unenäolist kirjutamist, milles dist-siplineeritud mõtleja lausungid ja esimese isiku aistingulised elamused peaaegu eristamatuseni ühte sulanduvad.

Sama vastuoluline on minu arvates Ene Mihkelsoni loomingu ka-sutamine näitena jutustava subjekti suhtelisest stabiilsusest ja püsivu-sest (hoolimata pidevatest identiteedikriisidest). See mulje tuleneb töö-näoliselt Mihkelsoni romaanide vastuvõtu võimsaimast allhoovusest, mis on olnud selgelt romaanide ajaloolisi pidepunkte ja reaalseid mälu-poliitilisi probleeme kaasav. Samas aga lausub näiteks *Katkuhaia* jutus-taja: “Kunagi, kui ma tõtt räägin, ei usu sa mind. Ma ise olen valetami-sega nii harjunud, et ainult vahel harva vilksab ka tõe sisse” (Mihkel-son 2007: 196). *Ahasveeruse unes* küsitakse: “Kes on elus, kes surnud? Kes surnud kellegi teisena ning surnud on elus igavesti. Nii ta sonis, nii ta rääkis, küsides, nõudes ja otsides seletust” (Mihkelson 2001: 125). *Nime vaeva* jutustaja esitab teatud hetkel meeleheitliku küsimuse just nimelt oma subjektiivsuse põhja kohta: “Miks kogu aeg midagi juhtub? Miks aeg ei ole ruum? Ja kuidas ma selle minade rägaistikust kord põ-himina ära tunnen, kui põhi ise on voog, suund, ajuti kärestik, ilmutus ja vaibumine ühel ja samal hetkel” (Mihkelson 1994: 157). Tõepoolest, nii Mihkelsoni romaanides kui luules valitseb suure osa ajast seisund, milles ei hägustu piir mitte ainult sündmuste tõsikindluse ümber, vaid ka elavate ja surnute, hulluse ja mõistusliku vahel (vt ka Tomberg 2011: 103–116).

Nagu ka karmim kriitika on leidnud (Väljataga 2016: 174), on aga Luksi enese kirjandusanalüüsid kaalukad ja intrigeerivad. Suuresti tä-nu Luksi uurimustele selles vallas võib öelda, et kriitika keel on lõpuks (:)Kivisildniku loomingule arvestataval määral järele jõudnud. Veenvad ja ka nihilismi mõtteloolise määratlusega orgaaniliselt kokkusobivad on Jaan Oksa tekstide vaatlused, mille käigus avaneb Oks ühelt poolt kui lohutu ja viletsust täis maailma visa kirjeldaja ning teiselt poolt kui sel-le maailma tähenduse lahustaja ja eitaja (lk 152–163). Oksa-peatüki lugemine illustreerib eredalt, et nihilismi ja negatiivsusega on lihtsam seostada autoreid, kes ka ise vastavaid refleksioone sisaldasas kultuuri-

kliimas elasid ja neil teemadel sarnastes kategooriates mõtlesid (Oksa hariduse ja eluloo kohta vt nt Vahing 2005). Oksa positsioon liigitub Luksi käsitlese järgi passiivse (vaatlev, registreeriv) ja (:)Kivisildniku oma aktiivse (pigem ründav, hävitav) nihilismi alla.

Jüri Ehlvesti loomingust rääkides on Luks eritlenud nn surma kirjutamise tasandeid, kusjuures need tasandid on jaotatud kolmeks: surmast kui teemast kirjutamine, surma poole kirjutamine ja surma(s) kirjutamine (lk 164–182). Viidatavad näited jagunevad sellele vastavalt Ehlvesti konventsionaalsematest novellidest kõige radikaalsemateni. Kõige ekstreemsemaks näiteks on võetud novell “Eutanaasia kohver” raamatust *Taevatrepp* (Ehlvest 2001) ja selle avamisel on omakorda eeskujuks Maurice Blanchot’ arusaamad kirjutamise autonoomias ja intiimsest sidemest surma kui totaalse väljaspooldsusega (lk 165–166). Järgnevalt tahan pisut polemiseerida Luksi tõlgitsusega sellest novellist. “Eutanaasia kohver” algab tõesti eksleva peategelase segaste väljautlemistega, mis muu hulgas ei võimalda isegi määratleda, kas ta on elus või surnud. Luks näitab veenvalt, kuidas Ehlvest seob novelli vältel surma ja hüluse motiivid ja laseb lõpuks teksti narratiivsel tervikul peaaegu täiesti laguneda — jõudes niimoodi omamoodi “teksti surmani” kui kõige radikaalsemale surma kirjutamise tasandile (lk 182). Ent minu meelest pole selle nagu paljude teistegi Ehlvesti novellide olemuseks mitte radikaalne lagunemine (mis peaks juhatama vaikusesse), vaid pigem mitmetisus. Luksi väljatoodud kohad näitlikustavad tõepoolest teksti tsentrifugaalseid või lagundavaid tendentse, kuid minu arvates jäävad tal mainimata mõned olulised teksti tähendust alal hoidvad või seda isegi paljundavad aspektid. Kõige tähtsam neist on intertekstuaalne viide Jaan Krossi *Keisri hullule*. Salapärase isik, keda Ehlvesti novelli deeliirne peategelane Taanis kohtab ja algul Kierkegaardiks kutsub, osutub Lamingu-nimeliseks. See seab uude valgusesse järgnevad peategelase kirjad peaministrile ja presidendile, mis äratavad juba selge paralleeli Timotheus von Bocki ja tema kohustusega valitsejale alati tõtt kõnelda. Niisugune otsene viide võib Ehlvestile omaselt tekitada lugejas tõelise tõlgendamise ja paralleelide otsimise maania, mis selgelt teksti lagunemisele vastu töötab: kas peategelane on mõnes mõttes von Bockiga samastatav? Kas valitsejate ja alamate suhted on Eestis ikkagi samasugused nagu baltisaksa aegadel? Lisaks sellele tematiseerub tähenduse otsing ja mitmetimõistetavus mõistukõne vormis dialoogis, mis toimub veidrate formuleeringute “laps on naps” ja “naps on laps” ümber. Üks hääli palub teisel kujutleda, et andekas kirjanik suudab kirjutada teksti, mis veenab lugejat, et laps on naps (Ehlvest 2001: 34). Seejärel küsitakse, kas sama kirjanik on suuteline kirjutama ka teksti, mis väidab vastupidist, et naps on laps. Selle peale tuleb vastus: “Täiesti kindlalt. Lisan

veelgi — ta võiks seda teha ühe teksti sees” (samas). Siin tekib otsustav tõlgenduslik dilemma, kuidas sellesse tekstikohta suhtuda. Kui tegemist on mõistukõnega (võttega, mida Ehlvest tihti kasutab), mis viitab teksti enese tervikule, siis oleme sunnitud seda tõsiselt võttes tunnistama, et me ei saa novelli tähenduse kohta üldse midagi kindlat väita, sest Ehlvest tahabki illustreerida tööka, et ta suudab meid veenda ühe jutu sees kahes vastandlikus tões korraga. Nii jääb novellist lõpuks pinnale pigem tähenduse ambivalentne kui lagunev liikumine.

Eelnenud viidetega Kõivule ja Mikkelsenile ning Ehlvesti novelli omapoolse tõlgendusega ei tahtnud ma nende tekstide võimalikku tähendusvälja kuidagi lõplikult piirata, vaid viidata ühele üldisemale probleemile Leo Luksi uurimuses. Tundub, et eituse signimine kirjandusteksti, eriti nihilismi luksiliku “luulenõlva” poolt tähendab autori jaoks midagi üsna spetsiifilist. See on määratletud ühelt poolt filosoofilise traditsiooni esindajate mõtlemisega (peamiselt Nietzsche-Heidegger-Vattimo, ent ka Lyotard ja Blanchot), teiselt poolt aga mängivad rolli need uurimused, mis juba mujal lääne pool nihilismi ja kirjanduse kohta on kirjutatud. Aga kas iga tähenduse hägustumise suunas tendeeriv tekstuaalne nähe on loetav *ei*-lise, nihileeriva liikumisena? Ilmselt siiski mitte. Luks määratleb nihilismi mõtlemist ühe paradoksaalse lugemiviisina (lk 140), mis põhineb selgelt fenomenoloogial ja hermeneutikal ega lahka iga kujundi peensust või mitmetimõistetavust; samuti kubiseb *Nihilism ja kirjandus* teadusevastasest retoorikast. Pingsamast lähilugemisest lähtuvad analüüsid annaksid ilmselt teistsuguseid tulemusi. Negatiivsuse käsitluste juurde kirjanduses kuluks aga ehk just ära tervislik ports historismi, mis need analüüsid konkreetse konteksti ankurdaks, sealjuures loodetavasti ilma vaesestava taandamiseta. See ei pruugi ilmingimata eituse jõulist iva ära kaotada. Nii tundub igatahes, kui läheneda *Nihilismile ja kirjandusele* filosoofia vastasküljelt, kirjandusteaduse nõlvalt. Või on sellised distsiplinaarsed eristused ikkagi üleliigsed?

Indrek Ojam

Kirjandus

- Ehlvest, Jüri 2001. Eutanaasia kohver. — J. Ehlvest. *Taevatrepp*. Tartu: Trükipunkt
- Hermann, Eik 2017. Ei? — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 61–67

- K r u l l, Hasso 2016. Nimetusse, tähendusetusse, tühjusse, öösse, vaikusse. — *Vikerkaar*, nr 1–2, lk 175–182
- M i h k e l s o n, Ene 1994. *Nime vaev*. Tartu: Ilmamaa
- M i h k e l s o n, Ene 2001. *Ahasveeruse uni*. Tallinn: Tuum
- M i h k e l s o n, Ene 2007. *Katkuhaud*. Tallinn: Varrak
- M o n t i c e l l i, Daniele 2011. Negatiivsuse avavast potentsiaalset ja katastroofilisest sublimeerimisest. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 385–389
- T o m b e r g, Jaak 2011. *Kirjanduse lepitav otstarve*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- U n d u s k, Jaan 1999. Eesti kirjanduse ajast, ruumist ja ülesandest XX sajandil: Teese kommentaaridega. — *Looming*, nr 2, lk 249–256
- V a h i n g, Vaino 2005. Kannatamine kirjanduse pärast (Jaan Oks — 100). — V. Vahing. *Vaimuhaiguse müüt*. Tartu: Ilmamaa
- V ä l j a t a g a, Märt 2016. Nõrga mõistuse dogmaatika. — *Vikerkaar*, nr 1–2, lk 170–175

INDREK OJAM (sünd. 1988) on lõpetanud TÜ eesti kirjanduse ja kultuuriteaduste erialal, magistrikraad 2015, praegu samas doktorant. 2015–2016 oli TÜ kultuuriteaduste ja kunstide instituudi assistent.

ABSTRACTS

MARJU LUTS-SOOTAK. Livonian judicial life in the Swedish period in recent publications

Estonian historiography has assessed the time of the Swedish rule (in Estonia from 1561, in Livonia from 1629 to 1710) as relatively good for simple people. Obviously, the somewhat ambiguous image of the “good Swedish time” also explains the relatively great interest in this period.

The court reform during the Swedish period in the Livonian administrative territory of Estonia has been one of the favourite themes of historiography for Estonian, Swedish or German researchers alike. In recent decades, the studies by Heikki Pihlajamäki, professor of comparative history of law at the University of Helsinki, should be highlighted. In addition to the earlier studies by other authors, he relies on the original source materials of Estonian, Latvian and Swedish archives. He always views the Livonian court system and court proceedings in comparison with the contemporary situation in Sweden in general, other Swedish provinces, Germany and the whole of Europe.

In the current issue of Akadeemia, we can read his source-material based depiction of courts of lower instance in Livonia directly at the beginning of the Swedish period. We might expect the implementation of an extensive court reform, but actually, the earlier tradition continued strongly. (Auth.)

HEIKKI PIHLAJAMÄKI. “... so that no party would not have any rightful reason to complain”: Swedish reform of lower courts in 1630 and 1632 and peasant courts in Livonia

Livonia was united to the Kingdom of Sweden in 1629 by the Truce of Altmark. Immediately after the first Governor General Johann Skytte (1629–1634) was appointed to office, the reform of jurisdiction began. One of its most essential results

was establishment of county courts which started to hear civil and criminal cases as courts of the first instance.

The treatment in the article is centred on unification of law in Livonia. First, Tartu county court is viewed where peasants played a surprisingly active procedural role even at the beginning of the Swedish period. The other example is considerably different: Pärnu county court in the 1630s was the court of Countess Magdalena von Thurn where the peasants' own court tradition had no place any more. The differences between Tartu and Pärnu county courts in the same period clearly show the mixed and irregular nature of the Livonian legal scene during the transition from the Polish to the Swedish rule. Continuation of the old legal tradition turned out to be impossible, as the Swedish rulers had their own understanding of the future legal development in Livonia. This was revealed in the arrangements of appellate courts of 1630 and county courts of 1632, although they were not fully implemented immediately.

Many aspects in the development of all peasant courts during the Swedish rule still remain unclear. Obviously, peasants did not entirely lose their jurisdiction power. This can be seen in instructions of certain manors on manor courts. Although, according to the county courts regulations of 1632, all claims for fines and damages belonged to the competence of the county court, in practice, all court cases were still heard in manors. Court members from among peasants (Est. hirsnik, Ger. Rechtsfinder) continued to act in several manors, functioning throughout the 17th century, as early modern statutory law was still too weak and needed more time to become actually effective. Old traditions had to be reckoned with during the transition period. (Edit.)

HELJO MÄND. Mirror images

MICHAEL FITZGERALD. Creativity, psychosis, autism and the social brain

Studying the relations between psychosis and autism, the author states that it is important to distinguish true creativity from autistic savantism. In terms of true creativity, an IQ of at least 120 is necessary. After that it is the personality characteristics of autism. The author has coined the term 'Asperger savantism' to describe true creativity in persons with Asperger's syndrome and IQ 120+. From neurocognitive points of view, the syndrome can be substantiated by the weak central coherence theory, which refers to the importance of a specific cognitive style in persons who are more object-centred than people-centred, very accurate at perceiving details, with strong narrow interests, an excellent memory and strong focus of attention.

For a period in the 20th century, autism was considered mistakenly as part of schizophrenia. Later it was realised that autism had an onset generally before the age of three and schizophrenia typically showed itself in adolescence. Still, there is a great deal of overlap of symptoms between Asperger's syndrome (well-functioning autism) and schizophrenia. Both can show similar impairment in living skills, but the impairment in living skills is greater in schizophrenia. Based on neuropsychological and neurobiological evidence in autism and Asperger syndrome, including data concerning the asymmetry of brain hemispheres, the author has advanced the theory that abnormal brain development, particularly in the right hemisphere, due to genetic and/or environmental influences compromises the affective psychosocial development and leads to an atypical development of the self.

Genetic research has by now made clear that autistic disorders are heterogeneous disorders, caused by several rare — most likely — monogenetic disorders. No major gene has been observed to be relevant for the majority of autistic disorder diagnoses.

Persons with autism show theory of mind deficits. This means problems in reading other people's minds, their inten-

tions, their state of mind, their level of happiness or distress, and using this to predict what other people might do socially. These abilities are critical to a well-functioning “social brain or mind”.

Psychosis and autism, as described in this chapter, can be easily confused. Still, it is important not to ignore positive or creative aspects, the author emphasises. (Edit.)

AMAR ANNUS. On the special characteristics of autistic narrative

The article summarises the studies of the Irish psychiatrist Michael Fitzgerald on autism, mainly its relation with literary creativity. According to Fitzgerald, creativity needs identity diffusion — the creative activity is triggered by the necessity to make the diffused identity whole. In other words, artistic creation is a form of self-treatment. Through artistic creation, the person attempts to overcome diffusion and move to something real or truthful.

Individuals with the autism spectre experience identity diffusion of a clinical nature, and this often stimulates their creative activity. The article discusses the mechanisms of literary creativity mainly from the viewpoint of the so-called autistic narrative. Autistic narrative can be strange from the viewpoint of language pragmatics, as the author need not consider it essential whether s/he is understood. Autistic narrative tends to have weak central coherence; autistic persons have natural difficulties with telling their biographies and narrative flexibility. In this connection, passages from the autobiography Botanical Recollections by the Estonian poet Uku Masing are discussed. According to the term created by Fitzgerald, Uku Masing might be classified as an Asperger savant. As Fitzgerald says, the creative autistic personality is characterised by compartmentalised mind, cerebral restlessness and swift movement from fact to fiction and back again. These tendencies were also characteristic of Uku Masing who admitted in his writings that his identity consisted of several parts or “selves”.

Generally, because of sensory oversensitivity, autistic narratives can include refined perception and surprising sensory experiences. Despite inherent language problems, an autistic person can, by hard work, become a good writer who produces texts at a high artistic level and also cares about the reader. As a result, the possibility of differentiating between autistic and non-autistic narrative disappears; autistic features can give the writer even a better starting position. In greater detail, the article describes the peculiarities of autistic poetry which suits the style of autistic cognition better than prose. The author analyses weak central coherence in Uku Masing's poetry and the technique of its writing. Uku Masing writes that, in order to write real poetry, one has to deviate from the everyday world and its mental models, and view the world with the eyes of a child. M. Fitzgerald expresses the same opinion in his writings. (Auth.)

TOOMAS KIHU. Estonian epitaph

FRANÇOIS RECANATI. Literalism and Contextualism: Some Varieties. Part I

According to the dominant position in the philosophy of language, we may legitimately ascribe truth-conditional content to sentences, independently of the speech act which the sentence is used to perform. This position, which Recanati calls literalism, contrasts with another view, reminiscent of that held by ordinary language philosophers half a century ago (the original dates back to 2005). That other view, which he calls contextualism, holds that speech acts are the primary bearers of content. Only in the context of a speech act does a sentence express a determinate content.

A prima facie difficulty for literalism is indexicality — a difficulty that was emphasized by its contextualist opponents. Indexical sentences possess a determinate (truth-evaluable) content only when uttered. Hence it is not obvious that such sentences possess content as grammatical entities. As the ordinary language philosophers used to insist, a distinction

must be drawn between the sentence and the statement it is used to make. The content is the content of the statement, and only derivatively that of the sentence that is used to make that statement.

Four stages can be discerned in the historical development of the literalist tradition that started with Frege and is still dominant today. First came proto-literalism, according to which context-sensitivity is a defect of natural language, to be ignored in theorizing about language. Then came eternalism, which holds that indexicality is a practical convenience rather than an essential feature of natural language. Next came conventionalism, the view that the conventional meaning of the sentence-type fully determines the content of the sentence (in context) independently of the speaker's meaning. Finally, minimalism acknowledges the role of speaker's meaning in determining truth-conditions, but insists that the appeal to speaker's meaning is always subordinated to (controlled by) the conventional meaning of the sentence.

Between the clear forms of literalism and contextualism, there are transitional stages — the syncretic view and quasi-contextualism. While quasi-contextualism considers the minimal proposition as a theoretically useless entity, and denies that it plays any effective role in communication, contextualism goes much further: it denies that the notion even makes sense. Contextualism ascribes to modulation a form of necessity which makes it ineliminable. The gist of contextualism is that without contextual modulation, no proposition could be expressed. In this framework the notion of a 'minimal' proposition collapses: there is no proposition that is expressed in a purely 'bottom-up' manner. The author distinguishes between such forms of contextualism as pragmatic composition, wrong format view and eliminativism of meaning, the latter two being increasingly extremist.

Recanati's intention was not to argue for (or against) contextualism, but only to convince the reader that the debate ought to take place. This means getting rid of the last literalist prejudice: we must stop presupposing that there is such a thing as the minimal proposition expressed by an utterance.

It is important to realize that that literalist assumption, although pervasive among philosophers of language, rests on a substantial and highly controversial conception of both word meaning and sentence meaning. There is no reason to rule out, a priori, a contextualist account of word and sentence meaning, even if such an account entails the nonexistence of 'minimal propositions'. (Edit.)

MARIANNE PAIMRE. Changes in the Estonian discussion on cannabis and its influence on drug policy

There have been essential changes in the global drug policy in the last five years. The Global Commission on Drug Policy recommends countries to decriminalise weaker drugs. Several great western nations (the USA, Canada) are legalising the use of cannabis for adults for recreational purposes, and public discussion on drugs policy has livened up. To understand the influence of the change in the paradigm of drug policy and of legalisation of cannabis on public health, it is also essential to study the public discussion.

The article concentrates on the debate on cannabis in the Estonian press. It is essential to study major newspapers because, along with television, radio, health magazines and social media, they are significant channels from which the public receives information on drugs. The new global situation in drug policy has skilfully been used by Estonian cannabis activists who organise public events and actively express their opinions in the media. While in summer 2009, the discussion on legalisation of drugs was mostly held between experts (lawyers who supported legalisation vs doctors / health promoters), then in 2015 the leading role in the discussion had been taken over by civil activists supporting legalisation. On the one hand, it can be positive that the circle of participants in the discussion has broadened. On the other hand, it is regrettable that experts have withdrawn from the discussion, as the public receives information of dubious value. Health promoters and drug preventionists seem to lack convincing arguments to respond to the activists, and, in recent times, they have been overshadowed by legalisers. Drug pre-

ventionists should quickly develop a strategy for withstanding the pressure of cannabis activists in the media. (Auth.)

Review

TIINA VÄHL. **A mythical picture of Estonian witch trials**

Aarne Ruben. Nõiaprotsessid Eestis. [*Witch trials in Estonia.*] Tallinn: Varrak, 2016. 351 pp.

INDREK OJAM. **Nihilism in Estonian literature: Additions to debate**

Leo Luks. Nihilism ja kirjandus: *Ei kogemine filosoofia ja kirjanduse ühtesulamisel.* [*Nihilism and Literature: Experience of No in Fusion of Philosophy and Literature.*] (ACTA Universitatis Tallinnensis.) Tallinn: Tallinn University Press, 2015. 263 pp.

Serial

GALILEO GALILEI. **Discourses and Mathematical Demonstrations Relating to Two New Sciences — Mechanics and Local Motions. Part XVII**

In his last book, Discourses and Mathematical Demonstrations Relating to Two New Sciences — Mechanics and Local Motions, published in 1638, the Italian physicist, astronomer and philosopher Galileo Galilei (1564–1642) summarises his earlier studies on physics. In the book written in dialogue form, Galileo deals with what are today called material science and kinematics, which actually are the two new branches of science mentioned in the title. He formulates the law of inertia and the laws of free fall, lays the foundations to mechanics, sums up his studies of the pendulum and the inclined plane, discusses the infinity, deals with the durability of materials and its causes, and uniform and accelerating motion.

In Stephen Hawking's words, he anticipated Isaac Newton's laws of motion. By this book, Galileo exercised the greatest influence on later science and defeated the Aristotelian worldview. (Edit.)

AUTHORS

AMAR ANNUS PhD (b. 1974), associate professor of Middle Eastern religious history at the University of Tartu

MICHAEL FITZGERALD PhD (b. 1946), professor of psychiatry at Trinity College, the University of Dublin

GALILEO GALILEI (1564–1642), Italian astronomer, philosopher and physicist

TOOMAS KIHU PhD (b. 1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

MARJU LUTS-SOOTAK PhD (b. 1966), associate professor of history law at the School of Law, University of Tartu

MARKO MÄETAMM MA (b. 1965), Estonian artist

HELJO MÄND (b. 1926), Estonian writer

INDREK OJAM MA (b. 1988), doctoral student of Estonian literature and cultural studies at the University of Tartu

MARIANNE PAIMRE PhD (b. 1967), lecturer at the School of Law, University of Tartu

HEIKKI PIHLAJAMÄKI PhD (b. 1961), professor of comparative history of law at the Faculty of Law, University of Helsinki

FRANÇOIS RECANATI PhD (b. 1952), French philosopher, research fellow at Institute Jean Nicod in Paris and research director of EHES

TIINA VÄHI (b. 1956), doctoral student at the School of Theology and Religious Studies, University of Tartu

ARUTLUSI JA MATEMAATILISI TÕESTUSKÄIKE KAHE UUE TEADUSHARU VALLAST, MEHAANIKA JA VÄIKSEMATE LIIKUMISTE ALALT

Galileo Galilei

Tõlkinud Mailis Põld

XVII

Algus 2015. aasta 12. numbris.

Tõlgitud väljaandest *Discorsi e dimostrazioni matematiche intorno a due nuove scienze attinenti alla meccanica e ai movimenti locali*. Edizione critica a cura di Claudio Pierini. Verona: Cierre Grafica — Edizioni Simeoni, 2011.

Toimetus tänab Janika Pälli abi eest selles osas esitatud Eukleidese definitsioonide tõlkimisel.

VIIES PÄEV

Eukleidese definitsioonidest võrdelisuse vallas

1 — Viienda päeva algus, mille Galilei dikteeris Evangelista Torricellile. See tuleb lisada teose Arutlusi ja matemaatilisi tõestuskäike kahe uue teadusharu vallast, mehaanika ja väiksemate liikumiste alalt neljale päevale³²

Salviati: Ütle mata kosutav on see tunne, mis mind valdab, tõdedes mitme vahepealse aasta möödumise järel, et täna saab jälle teoks meie tavapärane koosviibimine. Isand Sagredo ergas vaimulaad on teadagi selline, et ei oska jõude olla; seetõttu olen veendunud, et ta pole sellal, kui me üksteisest eemal viibisime, jätnud kasutamata võimalust mõtiskleda liikumisõpetuse üle, mille kohta lugesime oma kunagiste jutuajamiste viimasel päeval. Mina, kes ma väärt vestlusest teie kõrgeaususe ja ka isand Simplicioga olen ikka hankinud kultuurse õpetuse vilju, palun teil lahkelt välja tulla mõne uudse mõtteavaldusega meie Autorilt varasemast loetud küsimuste kohta. Sel kombel teeme algust tavapärase arutlustega, saatmaks tänane päev mööda väärt meelelahutusega tegeldes.

Sagredo: Ma ei salgagi teie kõrgeaususe eest, et neil aastail on mu kujutlusest läbi käinud hulk mõtteid seoses nende uudsustega, mida too asjalik vanamees on kätte näidanud liikumisteaduse vallas, allutades ja taandades selle geomeetrilistele tõestustele.

³²Pooleli jäänud “Viies päev” on pühendatud geomeetriliste suuruste võrdelisuse uurimisele ning Eukleidese traktaadist *Elementid* pärit teooria edasiarendamisele ja ümbersõnastamisele. Järjest halveneva nägemise tõttu polnud Galileil võimalik oma mõtteid ise üles tähendada, mistõttu pani need autori etteütlemise järgi kirja tema õpilane Evangelista Torricelli (1608–1647). Esimest korda avaldas “Viienda päeva” Galilei teine õpilane Vincenzo Viviani 1674. aastal; alates 1718. aastast sisaldub see peatükk kõigis teose itaaliakeelsetes väljaannetes. *Tlk.*

Nüüd aga, kuna see on teie nõudmine, katsun ma üht-teist meelde tuletada ja annan teile võimaluse avaldada mu mõttetegevusele oma õpetatud arutlustega head mõju.

Alustamaks niisiis järjekorras raamatu algusest, tulen ma teie kõrgeaususe ees välja oma ammuse murega, mis andis endast jälle märku, kui uurisin tõestuskäiku, mille Autor toob ära oma esimeses ühtlase liikumise propositsioonis, kus mõte areneb (nagu paljudes teisteski muistsete ja praegusaja kirjameeste [propositsioonides]) sama arvu kordsete kaudu. Selles aga too teatud ebaselgus peitubki, mis mul Eukleidese 5. raamatu viienda definitsiooniga seoses ikka mõttes on mõlknud.³³ Pean endale suureks õnneks, et mul on avanenud võimalus jagada teie kõrgeaususega seda nõutustunnet, millest ma loodetavasti suudan täielikult vabaneda.

Simplicio: Õigupoolest hakkab ka mina seda taaskordset mõttevahetust teie kõrgeausustega pidama saatuse eriliseks heasoovlikkuseks, kui mul õnnestub saada mõningast selgust küsimuses, mida isand Sagredo mainis.

Eales pole ma geomeetrias, mida ma noorest peast natuke juba koolis õppisin, kohanud rängemat takistust kui see. Sestap võite uskuda, et see läheb mulle ikka väga korda, kui kuulen nii hulga aja järel selle konkreetse küsimuse kohta midagi, mis pakub mulle rahuldust.

Sagredo: Olles niisiis tõdenud, et Autor võtab esimese ühtlast liikumist puudutava propositsiooni tõestamisel kasutusele sama arvu kordsed nagu Eukleideski oma 5. raamatu viiendas definitsioonis, ja kuna minul oli selle definitsiooni suhtes juba ammuilma pisuke kahtlus, ei tekkinud minus seda selgust, mida oleksin eelmainitud propositsioonilt soovinud. Nüüd oleks minugi südamesooviks mõista korralikult seda esmast alustõde, et

³³Eukleidese *Elementide* V raamatu 5. definitsioon kõlab järgmiselt: “Suurused öeldakse olevat samas suhtes (esimene teisesse, kolmas neljandasse), kui esimese ja kolmanda korrutamisel ühe ja sama mis tahes arvuga ning teise ja neljanda korrutamisel ühe ja sama arvuga on esimesed teistest ühtmoodi suuremad või väiksemad või nendega võrdsed.” *Toim.*

suudaksin seejärel sama ilmselgusega aru saada neid asjust, mis liikumisõpetuse vallas järgnevad.

Salviati: Ma püüan teie kõrgeaususe soovile vastu tulla sel teel, et katsun tolle Eukleidese definitsiooni mõnel muul viisil kodusemaks muuta ja siluda niipalju kui mul võimalik teed võrdelisuseõpetuse sissejuhatusele. Esmalt võtke aga teadmiseks, et selles ebaselguses on teil kaaslasteks olnud väga väärt mehi, kes pikka aega kogesid sedasama vähest rahulolu, mis teie kõrgeaususe sõnul püsib temas tänini.

2 — Millal ja mis juhtumiga seoses turgatasid Galileile pähe nood mõttekäigud

Liiatigi tunnistan, et pärast seda, kui olin läbi töötanud Eukleidese 5. raamatu, jäi minu arus mitmeks aastaks valitsema seesama ähmasus.

Sain sellest raskusest lõpuks üle siis, kui sattusin Archimedese imeväärseid spiraale uurides kohe kirjatöö alguses ühele meie Autori eelmainitud propositsiooniga sarnanevale tõestuskäigule. Too juhtum viiski mu mõtte sellele, kas kogemata kombel ei leidu ehk mõnda mugavamat rada, mida mööda võiks jõuda sellesama sihini ning hankida enda ja ka teiste tarvis mõni täpne teadmine võrdelisuse vallas. Sestap suunasin oma tähelepanu mõningase pingutusega sellele teemale ja tulen nüüd välja sellega, mille üle ma tol korral soodsat juhust kasutades juurdlesin, allutades iga oma sammu teie kõrgeaususte ülimalt läbimõeldud hinnangule.

3 — Eeldus (nelja võrdelise suuruse definitsioon)

Eeldagem esiteks (nagu eeldas ka Eukleides neid defineerides), et võrdelisi suurusi tõepoolest leidub: see tähendab, et kui meil on vabalt etteantud kolm suurst, võiks seesama suhe, mis esimesel on teisesse, olla ka kolmandal suurusel mingisse neljandasse. Lisan juurde, et andmaks ülalmainitud võrdeliste suuruste kohta sellist definitsiooni, mis lugeja mõttekujutluses tekitaks võrdeliste suuruste olemusega klappiva arusaama, peaksime võtma ühe põhimise tunnuse, ent nende kõikide hulgast kõi-

ge lihtsama ja nimelt selle, mis meie hinnangul võiks ka matemaatikateadustesse pühendamatutele olla kõige mõistetavam.

Nii toimis Eukleides ise mitmes teiseski kohas. Meenutage kas või, kuidas ta ju ei väitnud, et ring on tasapinnaline kujund, mille sees kahe sirgjoone lõikumisel ühe lõikudest moodustuv ristkülik on alati võrdne teise sirgjoone lõikudest moodustuva ristkülikuga. Või mille sees paiknevate kõikide nelinurkade vastasnurgad võrduksid kahe täisnurgaga. Isegi kui ta nii väitnuks, olnuks need ju head definitsioonid; aga kuna temale oli teada üks teine ringi põhitunnus, mis on mõistetavam kui eelmine ja lihtsam, et kujundada selle abil välja üldmõiste, siis kes ei märkaks, et ta toimis märksa targemini, kui asetas definitsioonina ettepoole lihtsama ja selgema, et pärast tuletada sellest nood teised, varjatumad [omadused], ja tõestada need järelduste kujul?

Sagredo: Eks ta olegi nii; ja ma arvan, et vähe on tarkpäid, kes jääksid selle definitsiooniga päris rahule, kui ma nüüd Eukleide-sega ühte lüües väidan sedasi:

Neli suurst on võrdelises seoses siis, kui ükskõik millise sama arvu kordsetena võetud esimene ja kolmas suurus on sama arvu kordsete teise ja neljanda suurusega võrreldes suuremaks või väiksemaks või võrdseks osutudes ikka mõõdupärases kooskõlas.

Ja kes on too nii helge peaga mees, kel oleks kindel teadmine, et siis, kui neli suurst on võrdelised, valitseb sama arvu kordsete puhul alati mõõdupärane kooskõla? Või kes ütleb, et nood sama arvu kordsed ei võiks mõõdupärases kooskõlas olla ka siis, kui suurst ei olegi võrdelised?

Eks ole Eukleides eelnevates propositsioonides ju väitnud: kahe suuruse omavahelise suhte näol on tegemist sellise sõltuvuse või seosega, sest see kuulub arvsuuruse juurde. No nii, kuna lugeja mõtlemises on juba kujunemas arusaam sellest, mis asi see kahe suuruse omavaheline suhe on, osutub tal raskeks aru saada sellest, et too sõltuvus või seos, mis valitseb esimese ja teise suuruse vahel, võiks sarnaneda sõltuvuse või seosega, mis esineb kolmanda ja neljanda suuruse vahel, juhul kui esimene ja kolmas suurus sama arvu kordsetena on eelmainitud viisil kas suuremaks või väiksemaks või võrdseks osutudes ikka mõõdu-

pärases kooskõlas teise ja neljanda suuruse sama arvu kordsetega.

Salviati: Olgu sellega, kuidas on, aga minule tundub see Eukleidese [väide] pigem tõestamist vajava teoreemina kui sissejuhatuseks mainimist väärt definitsioonina. Ent kuna olen kohanud paljusid nupukaid mehi, kes selle koha peal on ummikusse sattunud, püüan ma võrdelisuse definitsiooni abil järgida ühtlasi geomeetrias asjatundmatute inimeste arusaama ja lähen jutuga edasi sedasi.

4 — Võrdeliste ja omavahel ühismõõduliste suuruste definitsioon

Omavahel võrdeliseks — see tähendab, et esimese suhte teisesse on sama mis kolmanda suhte neljandasse — võime nelja suurust nimetada siis, kui esimene on võrdsustatav teisega ja kolmas omakorda neljandaga ehk kui esimene on täpsealt nii mitme teise kordne, kui kolmas on neljanda kordne.

Kas isand Simpliciol tekib selle mõistmisel kahtlusi?

Simplicio: Loomulikult mitte.

Salviati: Aga kuna sugugi mitte alati ei juhtu, et nelja suuruse vahel esineks nimelt selline eelnimetatud võrdsus ehk täpne kordsus, läheme jutuga edasi ja ma pärin isand Simpliciol: kas te saate sellest aru nii, et neli suurust on võrdelised ka siis, kui esimene sisaldab teist näiteks kolm ja pool korda ja kolmas neljandat samuti kolm ja pool korda?

Simplicio: Siiamaani saan ma suurepäraselt aru ja tunnistan, et neli suurust pole võrdelised mitte ainuüksi sellisel juhul, mille teie kõrgeausus näitena esitas, vaid ka mis tahes muu nimetusega kordsuse puhul, olgu see üleosaline jääkkordne³⁴ või üleosaline poolteisekordne.³⁵

³⁴It k *superparziente*; mõeldakse suhteid 5 : 3, 7 : 5, 9 : 7 jne. *Tlk.*

³⁵It k *superparticolare* (3 : 2, 6 : 4, 9 : 6 jne). *Tlk.*

5 — Võrdeliste suuruste ülddefinitsioon, olgu need omavahel kas ühismõõdulised või ühismõõdutud

Salviati: Võttes nüüd lühidalt ja üldistatumalt kokku kõike seda, mis seni on jutuks olnud ja selgitamist leidnud, väidame, et:

Neli suurust on meie arusaamist mööda omavahel võrdelised siis, kui suuruste vahe, mille võrra esimene ületab teist (ükskõik milline see ka on), kujuneb sarnaseks selle suuruste vahega, mille võrra kolmas ületab neljandat.

Simplicio: Siia maani mul raskusi justkui pole, aga mulle näib, et teie kõrgeausus pakub sel kombel definitsiooni üksnes selliste võrdeliste suuruste kohta, kus eesmised suurused osutuvad järgnevatest suuremaks, sest te ju eeldate, et esimene ületab teist ja et kolmaski ületab sarnasel moel neljandat. Aga nüüd küsin oma korda mina: kuidas tuleb mul hakkama saada siis, kui eesmised on väiksemad neile järgnevatest?

Salviati: Ma vastan, et kui teie kõrgeaususel on neli suurust sellisel kujul, et esimene on väiksem kui teine ja kolmas väiksem kui neljas, siis osutub teine ju esimesest ja neljas kolmandast suuremaks; ent teie kõrgeausus võiks neid vaadelda vastupidises järjestuses ja kujutleda, et teine on esimene ja neljas on kolmas. Sel kombel ongi teil eesmised suuremad kui järgnevad ega tekigi vajadust otsida mõnd sellest erinevat definitsiooni, mille me juba esitasime.

Sagredo: Nii see täpselt ongi. Aga teie kõrgeausus võiks lahkelt jätkata sellest eeltingimusest lähtudes ja vaadelda eesmisi alati suuremana kui neile järgnevaid; minu arust hõlbustaks see teil tunduvalt arutlemist, meil aga mõistmist.

6 — Teine viis võrdeliste suuruste defineerimiseks

Salviati: Määranud selle kindlalt definitsiooniks, lisan ma ühtlasi, mil muul viisil võiks mõista nelja suuruse omavahelist võrdelistsust; ja nimelt sel viisil.

Kui esimene, selleks et ta suhe teise saaks olla sama mis kolmandal neljandasse, ei ole mitte üks põrm suurem ega väiksem sellest, mis ta

olema peaks, siis on esimese suhe teise mõistagi seesama, mis kolmandal on neljandasse.

7 — Mittevõrdeliste suuruste ülddefinitsioon, olgu need omavahel kas ühismõõdulised või ühismõõdutud

Selle juhtumi abil määratleksin ma ühtlasi suurema suhte mõiste ja väidaksin nõnda:

Aga kui esimene on tublisti suurem sellest, mis ta olema peaks, selleks et ta suhe teise saaks olla sama, mis kolmandal on neljandasse, sel juhul soovin, et lepiksime kokku sellise sõnastuse: esimese suhe teisesse on suurem kui see, mis on kolmandal neljandasse.

Simplicio: Hästi, aga kui esimene juhtuks olema väiksem sellest, mis ta olema peaks, et ta suhe teisesse saaks olla sama, mis kolmandal on neljandasse?

Salviati: Kui esimene oleks väiksem sellest, mida oleks vaja, et tal saaks teisesse olla sama suhe, mis kolmandal on neljandasse, siis on see ilmne märk, et kolmas on suurem sellest parajast määrast, mille korral tal saaks neljandasse olla sama suhe, mis esimesel on teisesse; ent ka sel juhul tuleks teie kõrgeaususel leppida järjestuse ümberpööramisega ja kujutleda, et need suurused, mis esinesid kolmanda ja neljandana, asetuvad esimeseks ja teiseks, nood aga, mis esinesid esimese ja teisena, tuleks teie kõrgeaususel ümber paigutada kolmandaks ja neljandaks.

Sagredo: Siia maani mõistan ma suurepäraselt teie kõrgeaususe mõttekäiku ja seda sissejuhatust, millega ta alustab võrdelisust puudutavat mõttearendust. Praegu tundub mulle, et te olete võtnud endale kohustuseks lahendada lõplikult üks kahest ülesandest: kas tõestada nendesamuste iseenda põhitõdede varal Eukleidese 5. raamat tervikuna või järeldada neist kahest, teie kõrgeaususe sõnastatud definitsioonist nood teised kaks, mille Eukleides paneb definitsioonide hulka viienda ja seitsmendana³⁶

³⁶Eukleidese 5. raamatu seitsmes definitsioon kõlab järgmiselt: “Kui esimese ja teise suuruse korrutamisel ühe ja sama arvuga esimene üle-

ja millele ta hiljem rajab kogu sellesama 5. raamatu võttestiku. Kui teie kõrgeausus need definitsioonid lõppjäreldeste kujul ära tõestab, ei jää mul selle valdkonna kohta enam midagi muud soovida.

Salviati: Selline kavatsus mul nimelt ongi: sest kui me selgelt mõistaksime, et kooskõlas sellesama definitsiooniga antud nelja võrdelise suuruse korral on esimene ja kolmas suurus sama arvu kordsetena kas võrdseks või väiksemaks või suuremaks osutudes ikka ja alati vältimatus kooskõlas teise ja neljanda suuruse sama arvu kordsetega, suudame muu hädatarvilikuta süveneda Eukleidese 5. raamatusse ning suudame selgelt mõista võrdelisi suurusi puudutavaid teoreeme. Nii nagu ma sõnastatud suurema suhte definitsiooni abil suudan tõestada, et teatud puhkudel, kui oleme võtnud sama arvu kordse esimese ja kolmanda suuruse ning ka teise ja neljanda, ületab too kordne esimene teist, kordne kolmas aga ei ületa kordset neljandat, suudame selle tõestuse abil läbi võtta ka teised, mittevõrdelisi suurusi puudutavad teoreemid, sest meie lõppjäreldeste kujuneb nimelt selleks definitsiooniks, mida lähtealusena kasutab Eukleides ise.

Simplicio: Kui ma jõuaksin kindlale veendumusele sama arvu kordsete kahes põhitunnuses ehk selles, et kui neli suurust on võrdelises seoses, siis sama arvu kordsetena valitseb nende vahel võrdseks või suuremaks või väiksemaks osutudes ikka ja alati mõõdupärane kooskõla, ja et kui neli suurust ei ole võrdelises seoses, siis noodsinased mõnel juhul ei ole mõõdupärases kooskõlas, siis kogu *Elementide* 5. raamatu selgeks mõistmiseks ma iseenda tarvis muud abi ei nõutakski.

Aksioom

Salviati: Õelge mulle nüüd, isand Simplicio, kui me eeldame, et neli suurust, A , B , C ja D , on võrdelises seoses ehk esimese suuruse A suhte teisesse suurusse B on sama mis kolmanda suuruse C suhte

teist, kuid kolmanda ja neljanda suuruse korrutamisel ühe ja sama arvuga kolmas neljandat ei ületa, siis öeldakse, et esimese arvu suhte teisesse on suurem kui kolmanda suhte neljandasse.” *Toim.*

neljandasse suurusse D , kas te mõistate seda siis nii, et ka kahekordse esimese suhe teisesse on sama mis kahekordse kolmanda suhe neljandasse?

8 — Seesama aksioom üldistatumalt lahtimõtestatuna

Simplicio: Ma mõistan seda vägagi hästi: arvestades, et ühelainsal esimesel on teisesse sama suhe mis ühelainsal kolmandal neljandasse, ei oskakski ma ette kujutada, mis hea pärast peaks kahekordse esimese suhe teisesse erinevama kahekordse kolmanda suhtest neljandasse.

Salviati: No nii, kui teie kõrgeausus seda mõistab, siis mõistab ta ühtlasi, et nelja- või kümne- või sajakordse esimese suhe ühteainsasse teisesse on sama mis nelja- või kümne- või sajakordse kolmanda suhe ühteainsasse neljandasse.

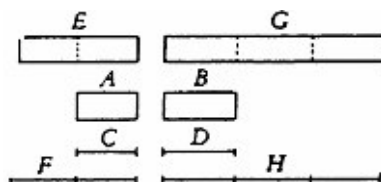
Simplicio: Otse loomulikult; ja kuna kordajate arvsuurused on ühed ja samad, taipan ma kerge vaevaga, et kaks või kümme või sada korda võetud esimesel on teisesse sama suhe, mis on kaks või kümme või sada korda võetud kolmandal neljandasse. Üsna raske oleks mind veenda vastupidises.

Salviati: Järelikult polegi nii vaevaline aru saada sellest, et kordne esimene suhtub teisesse nii, nagu sama arvu kordne kolmas suhtub neljandasse, see tähendab meie oma heaksarvamise järgi ükskõik mitmega korrutatud esimesel on teisesse sama suhe, mis niisama mitmega korrutatud kolmandal on neljandasse. Nüüd aga kujutlege, et kõik see, mida ma praegu näitlikustasin eesmistele, ent mitte järgnevate suuruste korrutamise, kehtib ka ainult järgnevate suuruste korrutamise kohta, eesmistele põrmugi muutmata, ja öelge mulle: kas te arvate, et nende nelja võrdelise suuruse korral võiks esimese suhe kahekordsesse teisesse erineda sellest suhtest, mis on kolmandal kahekordsesse neljandasse?

Simplicio: Ega ikka ei arva küll, sest kui ühe esimese suhe ühte teisesse on sama mis ühe kolmanda suhe neljandasse, siis mõistan ma vägagi hästi, et tollisamal esimesel on kahe- või nelja- või kümnekordsesse teisesse sama suhe, mis tollisamal kolmandal on kahe- või nelja- või kümnekordsesse neljandasse.

Esimene propositsioon, mis kujutab endast Eukleidese 5. raamatu neljandat definitsiooni³⁷

Salviati: Tõdedes niisiis seda, tunnistate ju, et jääte igati rahule ja saate vaevata aru, et kui on antud neli võrdelist suurst, A , B , C ja D , ning kui esimest ja kolmandat on korrutatud sama arvuga, siis esimese suuruse A kordsel E on teisesse suurusse B täpipealt sama suhe, mis kolmanda suuruse C kordsel F on neljandasse suurusse D .

Kujutlege niisiis, et E , B , F ja D ongi need meie neli võrdelises seoses suurst, see tähendab esimese suuruse kordne E olgu esimene, toosama B olgu teine, kolmanda suuruse kordne F olgu kolmas ja neljas suurus D olgu neljas. Teie kõrgeausus väitis ühtlasi aru saavat sellest, et kui korrutada järgnevaid suursi B ja D ehk teist ja neljandat sama arvuga, muutmata eesmisi suursi seejuures põrmugi, on esimese suhe mitmekordistatud teisesse sama, mis on kolmanda suhe mitmekordistatud neljandasse. Ja sellisteks võrdelisteks suursteks osutuvad nimelt E ja F ehk esimese ja kolmanda suuruse võrdsed kordsed ning G ja H ehk teise ja neljanda suuruse võrdsed kordsed.

(Järgneb)

³⁷See definitsioon kõlab nii: "Suurst on omavahel sellises suhtes, mille võrra üks teisest korrutades erineb." *Toim.*